

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МОРОЗ НІНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477)«1991/2010»

ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2010 РР.)

Спеціальність 07.00.01 - історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.О.Мороз

Науковий керівник Пушкін Віктор Юхимович, к. і. н., професор

Дніпро – Миколаїв – 2018

АНОТАЦІЯ

Мороз Н. О. Становлення громадянського суспільства незалежної України (1991 – 2010 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 історія України – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського, Міністерство освіти і науки України, Миколаїв, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню законодавчих засад, що стосуються розбудови громадянського суспільства, зокрема втіленню його принципів в державно-політичній, соціально-економічній та духовно-культурній сферах життя. Виокремлено основні віхи в розвитку законодавства про інститути громадянського суспільства. Важливим для утвердження громадянського суспільства стало проголошення незалежності України та утвердження її державного суверенітету. Процеси становлення та розвитку громадянського суспільства постійно потребували повноцінного законодавчого забезпечення суспільних відносин у цій сфері та модернізації чинного національного законодавства. Попри значні кроки в руحيщі формування законодавчого поля для діяльності інститутів громадянського суспільства, Україна навіть у ХХІ столітті значно відставала за цим критерієм від інших держав.

Проаналізовано процес становлення і розвитку політичних партій в Україні як інституту громадянського суспільства, а також особливості суспільно-політичного життя країни в контексті легітимізації громадських організацій та політичних партій, їхнього впливу на суспільство. Встановлено, що початок політичного плюралізму в Україні більшість дослідників пов'язують із діяльністю Народного Руху України (НРУ). Рух фактично став першою політичною організацією, яка відкрито оголосила про свій намір боротися за владу політичними методами. Монополії КПРС у політичній сфері прийшов кінець.

Встановлено, що партійна система України станом на 2010 р. мала досить презентабельну форму. Зареєстровані Мін'юстом 179 політичних партій створювали ілюзію конкурентного політичного плюралізму. Проте, на наш погляд, малочисельність, централізм, фінансування олігархами, концентрація на виборах досить негативно впливали на становлення політичних партій в Україні як повноцінного інституту громадянського суспільства. У роботі запропоновано періодизацію розвитку українських політичних партій.

Визначено, що спроби періодизації становлення громадянського суспільства у вітчизняній науці не отримали достатньо комплексного висвітлення, особливо це стосується періоду з 2005 до 2010 рр. Процес становлення громадянського суспільства потрібно розглядати через аналіз діяльності його складників. Запропонована власна періодизація, дає змогу проаналізувати найбільш важливі інститути суспільно-політичного розвитку української держави. Для визначення періодів обрано події, що мають історичне значення для процесів демократизації і лібералізації суспільно-політичного життя та формування конституційного ладу. Тому виокремлено такі етапи 1) квітень 1985 р. – липень 1990 р.; 2) липень 1990 р. – серпень 1991 р.; 3) серпень 1991 р. – червень 1996 р.; 4) червень 1996 – грудень 2004 р.; 5) грудень 2004 – лютий 2010 рр.

Доведено, що соціально-економічні чинники відігравали значну роль в утвердженні громадянського суспільства, особливо процеси приватизації, розвитку підприємництва та становлення середнього класу. Процес приватизації не зміг забезпечити соціальну справедливість, концентрацію фінансових ресурсів для модернізації виробництва. Розв'язуючи окремі нагальні проблеми економічного розвитку країни, український варіант приватизації не сприяв розвитку дрібного підприємництва, як не сприяв проведенням реформ соціально-економічної системи. Характерні риси економічної політики держави щодо підприємництва у першій половині 1990-х рр. були невизначені і постійно змінюване ставлення держави до малого

підприємництва, що залежало від політичної кон'юнктури, соціально-економічного становища. Ділова активність малого бізнесу, попри вжиті державні заходи, зростала повільно.

Підтверджено, що середній клас - необхідна складова інституціоналізації громадянського суспільства. Такий соціальний прошарок оцінюється за рівнем прибутку, який уможливорює не тільки задовольняти базові потреби людини, а й розвиватися, збільшувати заощадження, мати можливість інвестувати, гідно проводити дозвілля. За рівнем прибутку, понад 85% населення займали положення нижче середнього класу, тоді як у розвинених країнах бідні верстви складають не більше, ніж 10-20%. Така ситуація безпосередньо впливала на політичні інститути громадянського суспільства, спричиняючи низьку громадянську активність, відсутність контролю за бюрократичним апаратом, безвідповідальність влади, зростання корупції. Тобто середній клас фактично існував, однак це були люди, малозацікавлені в прогресивному розвитку держави. Лише на середину 2000-х рр. поступово вимальовувався образ «середнього класу». Безумовно, його прибутки не можна порівнювати із розвиненими країнами Заходу. У соціальній стратифікації українського суспільства все помітнішою стала група людей із стабільним прибутком, особливо це стосувалося великих міст.

З'ясовано, що важливим на теренах України у контексті громадянського суспільства стало зростання політичної активності населення. Проаналізовано такий важливий чинник становлення громадянського суспільства в Україні як політична (громадянська) активність. Це важливий індикатор розвитку суспільства, оскільки що її низький рівень провокує падіння довіри до владних інститутів, унаслідок чого посилюються радикальні чи маргінальні групи. Процес розвитку політичної активності українського суспільства протягом перших двадцяти років незалежності був несистемним і значно ситуативним. Більша частина населення залишалася пасивним спостерігачем суспільних

негараздів. Відсутність діяльного громадського впливу на процес прийняття державних рішень провокувало протестний потенціал суспільства.

Досліджено, протестний рух в Україні, який в роки незалежності найбільш масштабно виявився у шахтарських виступах. У протестному русі вагому роль відіграли такі громадські організації як нові профспілки. Демократизація суспільних відносин у країні сприяла утворенню нових незалежних профспілок. Ще одним виявом зростання громадянської активності українців стала діяльність неурядових громадських організацій. Останні іноді називають «третьім сектором» громадського суспільства, або й ототожнюють його з громадськими організаціями. Громадські організації мали значну роль у процесі активізації українського народу в 2004 р. Між тим кількість громадських організацій в Україні відставала від європейських показників. Більшість з них залишалися формалізованими організаціями, рівень залучення українців до їхньої діяльності був досить низьким.

У роботі аргументована, важлива роль ЗМІ в житті українського суспільства була досить значною, оскільки активно впливали на формування громадської думки та поглядів пересічного громадянина. Провісниками української незалежної преси стали самвидавні видання. Народний Рух України кожного регіону мав власні друковані газети: Івано-Франківська «Галичина», рівненська «Рада» та інші. Ними запропоновано суспільству свободу слова, доступ до правдивої інформації, історичної та політичної правди, що зазвичай сприяли пробудженню національної свідомості.

Практично доведено, що протягом усього досліджуваного періоду українські медіа перебували у несприятливих для свого становлення та розвитку умовах. Протягом першого десятиліття незалежності України український медіа-простір втратив свободу та незалежність у висвітленні політичного життя суспільства. Справа Гонгадзе продемонструвала й реальну загрозу життю для журналістів під час виконання своїх професійних обов'язків.

У другій половині 90-х рр. продовжувався пошук оптимальної моделі державного регулювання інформаційного простору.

Важливим інструментом діалогу між парламентом, виконавчою гілкою влади та ЗМІ стали парламентські слухання. Уперше в такому форматі вони відбулися ще 10 квітня 1997 р. Слухання у Верховній Раді мали важливе значення у становленні ЗМІ як інституту громадянського суспільства. За участю громадськості було обговорено ряд проблем, запропоновано шляхи їхнього вирішення.

Негативним фактором становлення незалежних мас-медіа в Україні в ХХІ ст. стала робота журналістів на замовлення й прихована реклама на телебаченні. Загроза полягала у неможливості кінцевого споживача відмежовувати рекламу від нейтрального повідомлення. Констатуємо, що становлення українських ЗМІ відбулося, незважаючи на те, що упродовж тривало періоду вони продовжували бути залежними від олігархів-спонсорів та адміністративного тиску з боку органів державної влади. Тому інформація до її кінцевого споживача потрапляла у викривленому світлі та нечіткому форматі.

Отримані в роботі наукові результати рекомендується використати під час розробки широкого кола проблем з політичної та соціально-економічної історії українського суспільства в 1991 – 2010 рр., підготовці узагальнюючих наукових праць, підручників, навчальних курсів з історії України, муніципального права, публічного адміністрування для учасників освітнього процесу.

Ключові слова: громадянське суспільство, плюралізм, політичні партії, приватизація, середній клас, підприємництво, політична активність, неурядові громадські організації, засоби масової інформації.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

В яких опубліковані основні результати дисертації:

В фахових виданнях:

1. Мороз Н.О. До питання періодизації становлення громадянського суспільства України (історіографія питання). *Гуманітарний журнал*. 2011. №1-2. С.147-151.
2. Мороз Н.О. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3-4. С.241-246.
3. Мороз Н.О. Роль засобів масової інформації у формуванні громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2012. № 2-3. С.205-210.
4. Мороз Н.О. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сіверянський літопис*. 2013. 2(110). С.112-118.
5. Мороз Н.О. Вплив громадських організацій на розбудову громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2013. Випуск 72 (№5). С.836-841.
6. Мороз Н.О. Розвиток місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства в Україні (1990 - 2000 рр.). *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2 (133-134). С.243-249.
7. Мороз Н.О. Становлення законодавства в духовно-культурній сфері як важлива передумова формування громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2017. Випуск 119 (№ 4). С.375-380.
8. Мороз Н.О. Формування багатопартійності як чинник розвитку громадянського суспільства України (1989-2004 рр.). *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Історичні науки. Збірник наукових праць. №1(45). Червень 2018. С.52-58.

В зарубіжних збірниках:

9. Мороз Н.А. Этапы становления гражданского общества в Украине. *Московское научное обозрение*. 2013. 4(32). С.30-33.

Які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Мороз Н.О. Місце і роль молодіжних громадських організацій в розвитку громадянського суспільства України. *Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (6-8 жовтня 2011 р.)* Сімферополь: ЦРОНІ. С.25-27.

11. Мороз Н.О. Структура та функції громадянського суспільства. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні. Матеріали регіональної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.)*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 62-67.

12. Мороз Н.А. Развитие общественной активности граждан как важное условие формирования гражданского общества в Украине. *«Truth, lost in ages: historical and philosophical problems of humanity» Materials digest of the XLIII International Research and Practice Conference and the I stage of the Championship in historical and philosophical sciences*. (London, February 18 - February 22, 2013). P.40-43.

13. Мороз Н.О. Соціально-економічні передумови становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. *«Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 26-27 квітня 2013 р.)*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук» 2013. С.68-71.

14. Мороз Н.О. Історична еволюція поняття «громадянське суспільство». *Літні наукові дискусії, XXI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція*. м. Вінниця. 15 червня 2018 р. Ч.3. С.26-29.

ANNOTATION

Moroz N. O. The formation of the civil society of independent Ukraine (1991 - 2010). - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 History of Ukraine - National Technical University «Dniprovsk Polytechnic», Sukhomlynsky Mykolaiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Mykolaiv, 2018.

The dissertation is devoted to the study of the legal framework for the development of civil society, in particular the implementation of its principles in the state-political, socio-economic, and spiritual and cultural spheres of life. The main milestones in the development of legislation on civil society institutions are outlined. The declaration of Ukraine's independence and the approval of its state sovereignty was important for the establishment of civil society. The processes of the formation and development of civil society constantly needed a full-fledged legislative support of public relations in this area and the modernization of the existing national legislation. Despite significant steps towards the formation of a legislative field for the activities of civil society institutions, Ukraine, even in the 21st century, significantly lagged behind this criterion from other states.

The process of formation and development of political parties in Ukraine as an institution of civil society, as well as features of socio-political life of the country in the context of legitimization of public organizations and political parties, their influence on society is analyzed. It has been established that the beginning of political pluralism in Ukraine is associated with the majority of researchers with the activities of the People's Movement of Ukraine (NRU). In fact, the movement was the first political organization that publicly announced its intention to fight political methods for power, the CPSU monopoly in the political sphere came to an end.

It has been established that Ukraine's party system as of 2010 looked rather presentable. 179 political parties registered by the Ministry of Justice created the illusion of competitive political pluralism. However, from our point of view, the

small number, centralism, financing by the oligarchs, and concentration in the elections had a fairly negative effect on the formation of political parties in Ukraine as a full-fledged institution of civil society. The work proposes a periodization of the development of Ukrainian political parties.

It has been determined that attempts to periodize the formation of civil society in domestic science have not received sufficiently comprehensive coverage, especially in the period from 2005 to 2010. The process of civil society formation should be considered through an analysis of the activities of its components. By offering our own periodization, we tried to analyze the most important institutions of socio-political development of the Ukrainian state. To determine the periods selected events that have historical significance for the processes of democratization and liberalization of socio-political life and the formation of the constitutional system. Therefore, the following stages are distinguished: 1) April 1985 - July 1990; 2) July 1990 - August 1991; 3) August 1991 - June 1996; 4) June 1996 - December 2004; 5) December 2004 - February 2010

It has been proved that socio-economic factors played a significant role in establishing a civil society, especially privatization processes, entrepreneurship development and the formation of the middle class. Privatization failed to ensure social justice, concentration of financial resources for the modernization of production. The Ukrainian version of privatization did not contribute to the development of small business and the reforms of the socio-economic system, solving certain urgent problems of the country's economic development. The characteristic features of the state's economic policy in relation to entrepreneurship in the first half of the 1990's were the uncertain and constantly changing state's attitude toward small business, which depended on the political conjuncture, socio-economic situation. Despite the state measures taken, the business activity of small businesses grew quite slowly.

It is confirmed that the middle class is a necessary component of the institutionalization of civil society. Such a social stratum is assessed by the level of

income, which allows not only to satisfy basic human needs, but also to develop, to increase savings, to have the opportunity to invest, to conduct decent leisure. More than 85% of the population at the income level occupied positions below the middle class, while in developed countries the poor layers make no more than 10-20%. This situation directly influenced the political institutions of civil society, causing low civil activity, lack of control over the bureaucracy, irresponsibility of the authorities, and the growth of corruption. That is, the middle class actually existed, but these were people who were not interested in the progressive development of the state. Only in the mid-2000's gradually emerged the image of the "middle class". Of course, his income can not be compared with the developed countries of the West. But in the social stratification of Ukrainian society, a group of people with a stable income became more noticeable, especially in large cities.

It was revealed that the growth of political activity of the population was important in the context of civil society in Ukraine. Such an important factor in the formation of civil society in Ukraine as a political (civic) activity is analyzed. It is a peculiar indicator of the development of society, because its low level provokes a drop in trust in the institutions of power, as a result of which radical or marginal groups are intensifying. The process of developing the political activity of Ukrainian society during the first twenty years of independence was non-systematic and largely situational. Most of the population remained a passive observer of public disadvantages. The lack of active public influence on the process of making state decisions provoked the protest potential of society.

The protest movement in Ukraine, which during the years of independence, was the most widely discovered in the miner's speeches, has been researched. In the protest movement, such civic organizations as the new trade unions played an important role. Democratization of public relations in the country contributed to the formation of new independent trade unions. Another manifestation of the growth of Ukrainian civic activity was the activity of non-governmental organizations. The latter are sometimes referred to as the "third sector" of civil society, or they are

identified with public organizations. NGOs played a significant role in the process of activating the Ukrainian people in 2004. Meanwhile, the number of NGOs in Ukraine has lagged behind European indicators. Most of them remained formalized organizations, the level of engagement of Ukrainians in their activities was rather low.

The article argues that the role of mass media in the life of Ukrainian society was quite significant, since it was to a large extent influenced the formation of public opinion and the views of ordinary citizen. The archivers of the Ukrainian independent press became self-publishing publications. The People's Movement of Ukraine in each region had its own printed newspapers: the Ivano-Frankivsk Halychyna, the Rivne Rada, and others. They offered the society freedom of speech, access to true information, historical and political truth, and contributed to the awakening of national consciousness.

It has been practically proved that during the whole period under investigation Ukrainian media were in a state of unfavorable conditions for their formation and development. During the first decade of independence of Ukraine, Ukrainian media lost their freedom and independence in covering the political life of society. Gongadze's case has also shown a real threat to life for journalists while performing their professional duties. In the second half of the 1990s, the search for an optimal model of state regulation of the information space continued.

Parliamentary hearings became an important instrument of dialogue between the parliament, the executive branch and the media. For the first time in this format they took place on April 10, 1997. Hearings in the Verkhovna Rada played an important role in the formation of the media as an institution of civil society. With the participation of the public a number of problems were discussed, and ways of their solution were proposed.

Negative factor of the formation of independent mass media in Ukraine in the XXI century. the work of journalists was commissioned and hidden advertising on television. Its threat was that the end user could not separate the advertisement from a

neutral message. It should be noted that the formation of the Ukrainian media took place, despite the fact that for a long period of time they continued to be dependent on sponsor-oligarchs and the administrative pressure of state authorities, and therefore the information reached its final consumer in a distorted light and format.

The results obtained in the work are recommended to be used in the development of a wide range of problems in the political and socio-economic history of Ukrainian society in 1991 - 2010, the preparation of general scientific works, textbooks, training courses on the history of Ukraine, municipal law, public administration for participants in the educational process .

Key words: civil society, pluralism, political parties, privatization, middle class, entrepreneurship, political activity, non-governmental organizations, mass media.

LIST OF BUILDERS PUBLICATIONS ON THE THEME OF THE DIRECTORY

In which published the main results of the dissertation:

In professional editions:

1. Moroz N.O. On the issue of periodization of the formation of the civil society of Ukraine (historiography of the issue). *Humanitarian Journal*. 2011. №1-2. P.147-151.

2. Moroz N.O. Formation of the Institute of Non-Governmental Organizations in the Context of the Establishment of the Civil Society of Ukraine. *Humanitarian Journal*. 2011. № 3-4. P. 244-246.

3. Moroz N.O. The role of the media in shaping civil society in Ukraine. *Humanitarian Journal*. 2012. № 2-3. P.205-210.

4. Moroz N.O. The middle class is a necessary condition for the development of civil society in Ukraine. *Siversian chronicle*. 2013 (2) (110). P.112-118.

5. Moroz N.O. Influence of NGOs on the development of civil society in Ukraine. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works*. Goal. Ed. VM Vashkevich K. : VIR UAN, 2013. Issue 72 (No.5). C.836-841.

6. Moroz N.O. Development of local self-government as an institution of civil society in Ukraine (1990-2000). *Siversian chronicle*. 2017. No. 1-2 (133-134). P.243-249.

7. Moroz N.O. The formation of legislation in the spiritual and cultural sphere as an important precondition for the formation of the civil society of Ukraine. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works*. Goal. Ed. VM Vashkevich. K. : VIR UAN, 2017. Issue 119 (No. 4). C.375-380.

8. Moroz N.O. Formation of multiparty as a factor in the development of civil society in Ukraine (1989-2004). *Scientific herald of VN Sukhomlynsky Mykolayiv National University. Historical sciences. Collection of scientific works*. No. 1 (45). June 2018. P.52-58.

In foreign collections:

9. Moroz N.O. Stages of civil society formation in Ukraine. *Moscow scientific review*. 4 (32) 2013. P.30-33

Which certify the approbation of the materials of the dissertation:

10. Moroz N.O. The place and role of youth NGOs in the development of civil society in Ukraine. *Public movement and the formation of civil society in Ukraine. Materials of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* October 6-8, 2011 Simferopol: CROP. P. 25-27.

11. Moroz N.O. Structure and functions of civil society. Problems of forming a civil society in Ukraine. *Materials of the regional scientific and practical conference* (Dnipropetrovsk, April 26, 2012). Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk state united-in cases, 2012. S. 62-67.

12. Moroz N.A. Development of public activity of citizens as an important condition for the formation of civil society in Ukraine. «*Truth, lost in ages: historical and philosophical problems of humanity*». *The materials of the XLIII International*

Research and Practice Conference and the I stage of the Championship in historical and philosophical sciences. (London, February 18 - February 22, 2013). Pp. 40-43.

13. Moroz N.O. Socio-economic preconditions for the formation of civil society in independent Ukraine. *«History, Problems and Conditions for the Establishment of Civil Society in Ukraine»: Materials of the International Scientific and Practical Conference* (Lviv, April 26-27, 2013). Lviv: NGO «Lviv Foundation for Social Sciences», 2013. p.68-71.

14. Moroz N.O. Historical evolution of the concept of «civil society». *Summer Scientific Discussions, XXI International Scientific and Practical Internet Conference.* m. Vinnitsa June 15, 2018, p.3. P. 26-29.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	30
1.3. Методологічні основи та понятійно-категорійний апарат дослідження.....	43
РОЗДІЛ II. ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДґРУНТЯ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ.....	52
2.1. Розвиток законодавства для побудови громадянського суспільства.....	52
2.2. Становлення і розвиток політичних партій в Україні як інституту громадянського суспільства	69
2.3. Періодизація розбудови громадянського суспільства.....	97
РОЗДІЛ III. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	109
3.1. Роль соціально-економічних чинників у становленні громадянського суспільства.....	109
3.2. Зростання політичної активності населення.....	137
3.3. Підвищення ролі ЗМІ в житті українського суспільства.....	166
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	190
ДОДАТКИ	232
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ.....	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗМІ – засоби масової інформації

ВР УРСР – Верховна Рада УРСР

ВРУ – Верховна Рада України

ГО – громадські організації

КПУ – Комуністична партія України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

НУО – неурядові організації

НРУ – Народний Рух України

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УРП – Українська республіканська партія

ФПГ – фінансово промислова група

ОДА – обласна державна адміністрація

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ФДМУ – Фонд державного майна України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливою ознакою розвитку багатьох держав постіндустріальної (інформаційної) епохи є пошуки шляхів суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної, духовної трансформації. Особливо це стосується країн пострадянського простору, які порівняно нещодавно отримали можливість розбудови власної державності на засадах плюралізму та демократії. Очевидно, що системні перетворення всіх сфер суспільного й політичного життя, їх інститутів, значною мірою торкнулися й України. Водночас, є всі підстави стверджувати, що національна модернізація та перетворення безпосередньо залежать від сформованого громадянського суспільства. У сучасних історичних умовах його повноцінна інституціоналізація є невід'ємною ознакою державної могутності, запорукою її успішного розвитку в майбутньому. За таких умов, нагальна потреба формування громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі зумовлює актуальність дослідження.

Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні безпосередньо пов'язана з його правовим забезпеченням. Однак, у практичній площині існують значні розбіжності між його формальним становленням, враховуючи законодавче підґрунтя та практичну дієздатність інституцій громадянського суспільства. За таких умов, вагоме значення має участь громадянського суспільства у розвитку держави, можливість впливати на прийняття важливих політичних рішень чинною владою та сприяти їх реалізації. З іншого боку, належне функціонування інституцій громадянського суспільства залежить від громадянської культури й активності, а також їх автономії відносно держави. Вирішення зазначених проблем актуалізує дослідження особливостей становлення громадянського суспільства в Україні, сприяє виявленню його специфічних рис та визначенню етапів розбудови.

Сучасний етап розвитку й становлення громадянського суспільства в Україні, зважаючи на протиріччя суспільно-політичного, соціально-економічного, духовного планів, є складним і суперечливим. Однак на

державному рівні здійснено спробу окреслити таку модель в Україні та вжити комплексних заходів щодо її реалізації завдяки співпраці й діалогу влади, держави, суспільства, громадськості, медійників.

26 лютого 2016 р. Президент України своїм указом затвердив Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. Підготовка документу продемонструвала нову парадигму прийняття та імплементації стратегічних для держави та суспільства документів. Оскільки у цьому процесі брали участь більше, ніж як 700 представників суспільства, органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій та навіть закордонні експерти. Очевидно, що розбудова громадянського суспільства в Україні сьогодні – одне з першочергових суспільних завдань.

Тема нашого дослідження є актуальною як у теоретичному, так і в практичному, політичному аспектах.

По-перше, доцільність її розробки зумовлена необхідністю комплексного вивчення розбудови громадянського суспільства України упродовж 1991-2010 рр. На сьогодні перебіг цього процесу недостатньо вивчений сучасними дослідниками, окремі теоретичні положення потребують уточнення та доопрацювання. Такий стан розробки історії громадянського суспільства пояснюється політологізованістю цієї проблематики, наближеністю історичних подій до сучасних учених-істориків. У пострадянський період акцент в історичній науці України змістився в бік українського тлумачення спільних сторінок історії України й Росії. Учені звертали свою увагу на історію України початку ХХ ст., представляли самотні історичних процесів на українських землях, наголошуючи на тому, що «Україна – не Росія». Значною популярністю серед істориків було вивчення проблем Голодомору, діяльності Української повстанської армії, українсько-російських взаємин. За таких умов дослідження духовної історії українського народу з акцентом на становлення інститутів громадянського суспільства відходило тривалий час на другорядний план.

По-друге, ще одним аспектом, який увиразнює актуальність дослідження, є те, що сьогодні констатуємо виникнення нового напрямку державної політики – системи тих заходів, які сприяють розвитку громадянського суспільства.

Для її успішної реалізації необхідно враховувати політичні та соціально-економічні аспекти розвитку громадянського суспільства у попередній період. Саме вивчення таких процесів в історичній ретроспективі сприятиме розумінню їхньої наступності в річищі визначення особливостей суспільства та його взаємин із державою на етапі становлення незалежної Української держави наприкінці ХХ ст.

По-третє, активна розбудова інституту громадських організацій, третього недержавного сектору громадянського суспільства, потребує врахування історичного досвіду та недоліків їхньої організації. Один із найважливіших інститутів громадянського суспільства України тривалий час розвивався за безпосередньою фінансовою підтримкою з-за кордону. Прийшов час перетворити цей інститут на реально діючий засіб артикуляції суспільних інтересів, спосіб впливу на прийняття державних рішень (прецеденти вже є, зокрема Антикорупційна реформа), механізм захисту прав та інтересів громадян України. Новели чинного законодавства сьогодні вносять суттєві зміни в організаційно-правові засади їхнього функціонування, створюючи однакові умови для діяльності в різних сферах. Однак етап їхньої інституціоналізації наприкінці ХХ ст. став важливим для становлення громадянського суспільства в Україні, тому його вивчення є вкрай необхідним для висвітлення проблеми.

По-четверте, тривалий час відносини держава-громадянське суспільство вибудовувалися за домінуванням держави, тому на сьогодні одна з найбільш актуальних проблем суспільно-державного розвитку – партнерські стосунки між органами влади та організаціями громадянського суспільства. Ураховуючи попередній досвід, необхідно вирішити такі завдання: комунікації між владою й

громадськістю, спільне надання громадянам якісних соціальних і адміністративних послуг, реалізація принципів демократії участі.

По-п'яте, сучасне українське суспільство переживає процес системної модернізації, яка охоплює всі сфери суспільно-політичного, економічного, духовного, культурного життя. Успішне вирішення завдань модернізації можливе лише за активної участі та контролю з боку громадянського суспільства. Проте аналіз історичного розвитку України дає змогу зробити висновок про суттєві розбіжності між формальним існуванням та реальною здатністю громадянського суспільства до дії, його можливостями контролювати та впливати на процес вироблення і прийняття політичних рішень. Усе це потребує глибокого аналізу процесу становлення громадянського суспільства України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалася згідно з держбюджетною темою кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка» «Суспільно-політичне та культурне життя південноукраїнських земель у період модерної та новітньої історії» (державний реєстраційний номер 0116U006736).

Метою дослідження є комплексний аналіз специфіки становлення громадянського суспільства в Україні в контексті необхідності врахування цього досвіду під час його розбудови на сучасному етапі.

Реалізація мети дисертації передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, рівень та повноту її джерельної бази, охарактеризувати методологію дослідження;
- дослідити розвиток законодавства для розбудови громадянського суспільства;
- проаналізувати особливості становлення українських політичних партій як інституту громадянського суспільства;
- визначити основні підходи до періодизації етапів становлення громадянського суспільства в науковій літературі;

- охарактеризувати соціально-економічні передумови становлення громадянського суспільства;
- простежити зростання політичної активності українського суспільства;
- розглянути підвищення ролі ЗМІ в житті українського суспільства;
- відстежити коло питань, які потребують подальшого уточнення та дослідження.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історія українського суспільства, суспільні процеси після відновлення незалежності України.

Предметом дисертаційного дослідження є політико-правові, соціально-економічні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні у 1991-2010 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1991 – 2010 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана із проголошенням незалежності України, створенням сприятливих передумов для формування громадянського суспільства в Україні.

Перед українським суспільством і державою із прийняттям 24 серпня 1991 р. Акту про проголошення незалежності України, постали завдання здійснити кардинальне реформування практично всіх державних і соціальних утворень й інституцій. Аналіз історичного розвитку інститутів громадянського суспільства потребував вивчення особливостей суспільно-політичного життя на українських землях у другій половині 80-х – 1990 рр.

Верхня хронологічна межа пов'язана із 2010 р., вибір якої зумовлений кардинальною зміною політико-правових основ розбудови громадянського суспільства України. З одного боку, утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку України було визначено одним із напрямків її внутрішньої політики відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. У ньому закріплювалися норми про необхідність посилення взаємодії громадських

організацій з органами публічної влади, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, проведення регулярних консультацій із громадськістю тощо. Однак з іншого – перемога на президентських виборах В.Януковича поклала початок формуванню «міцної вертикалі» державної влади, згодом було скасовано конституційну реформу 2004 р. і реставровано президентсько-парламентську республіканську форму державного правління. Переорієнтація у зовнішньополітичному курсі в бік північного сусіда також не сприяла розбудові інститутів громадянського суспільства на теренах України. Тому вважаємо, що період з 2010 р. був досить насиченим і суперечливим у розбудові громадянського суспільства і заслуговує на окреме самостійне дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України в межах державного кордону з 1991 по 2010 рр. Аналіз історичного розвитку інститутів громадянського суспільства України потребував їхнього вивчення на території УРСР, правонаступницею якої стала Україна. Адміністративні межі України, до складу яких входить 27 адміністративно-територіальних одиниць: 24 області, Автономна республіка Крим, 2 міста зі спеціальним статусом – м. Київ, м. Севастополь.

Методологічну основу дисертаційної роботи становлять принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, всебічності та наступності, антропологізації та міждисциплінарних зв'язків під час вивчення становлення громадянського суспільства в Україні.

Досягнення поставленої мети та вирішення конкретних завдань роботи зумовили використання таких методів дослідження: *історичний метод*, який уможливив проаналізувати громадянське суспільство в Україні як динамічне явище; *міждисциплінарні методи* ужито для простеження соціальної диференціації українського суспільства. У роботі широко використано *загальноісторичні методи*: *проблемно-хронологічний метод* дав змогу простежити загальнотеоретичні особливості взаємовідносин громадянського суспільства і держави; *історико-типологічний метод* уможливив виявити

тенденції і напрямки формування вітчизняних інститутів громадянського суспільства; *історико-порівняльний* – дозволив встановити специфіку та особливості процесу становлення громадянського суспільства в Україні, порівняти результати діяльності інститутів громадянського суспільства нашої країни з подібними практиками інших держав; *історико-генетичний метод* сприяв вивченню передумов та виявленню інституцій як невід’ємних складників громадянського суспільства в Україні, що дозволило виділити як загальні риси, так і певні особливості його становлення; *історико-системний метод* сприяв дослідженню вітчизняних особливостей процесу інституціалізації громадянського суспільства.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою всебічного та комплексного вивчення проблеми становлення громадянського суспільства в Україні впродовж 1991 – 2010 рр.

У роботі *вперше*:

- проаналізовано економічні відносини в українському суспільстві як передумову формування громадянського суспільства в форматі: підприємництво-приватна власність-економічно активний громадянин;
- досліджено процес зростання політичної активності українського суспільства у визначених хронологічних рамках;
- висвітлено законодавчу основу становлення громадянського суспільства в Україні у визначених хронологічних межах;
- запропоновано періодизацію розвитку партійної системи України як сектору громадянського суспільства;
- систематизовано існуючі в історіографії концепції періодизації розвитку громадянського суспільства незалежної України; запропоновано авторське бачення цієї проблеми;
- доведено, що становлення середнього класу в Україні відбулося за «українським сценарієм», унаслідок чого сформувався соціальний стан, яке відрізняється від східноєвропейських стандартів;

- досліджено зростання ролі українських ЗМІ як інституту громадянського суспільства, запропоновано періодизацію їхнього становлення;

Подальший розвиток отримали положення про:

- шляхи вдосконалення українського законодавства у державно-політичній, соціально-економічній, духовно-культурній сферах як основи становлення громадянського суспільства;
- недосконалість партійної системи України як сектору громадянського суспільства;
- роль підприємництва та приватної власності в Україні у становленні громадянського суспільства;
- складний і суперечливий процес формування українського інформаційного поля;
- можливості діяльності громадських організацій на теренах України в 1991-2010 рр.

Науково-практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при розробці широкого кола проблем з політичної та соціально-економічної історії українського суспільства в 1991 – 2010 рр., підготовці узагальнюючих наукових праць, підручників, навчальних курсів з історії України, муніципального права, публічного адміністрування для учасників освітнього процесу.

Результати роботи можуть бути використані у процесі реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 рр. в центрах підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, інших підприємствах, установах, організаціях. Основні положення дисертації використовуються під час обговорення цього документу серед представників громадськості, ЗМІ, підприємців, органів державної влади та посадових осіб місцевого самоврядування. До освітньо-професійних та освітньо-наукових програм вищої школи рекомендується включення нормативних та вибіркових навчальних

дисциплін «Громадянське суспільство в Україні», «Становлення громадянського суспільства в Україні», «Інститути громадянського суспільства в Україні» тощо. Такі матеріали розширяють можливості для вивчення професійно-орієнтованих курсів для здобувачів вищої освіти галузей знань «Управління та адміністрування», «Право», «Гуманітарні науки» та ін.

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукового дослідження отримано дисертантом особисто, усі статті написано одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка». Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях та повідомленнях на міжвузівських, всеукраїнських та міжнародних конференціях: IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні» (6-8 жовтня 2011 р., м. Сімферополь); Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (м. Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.); Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (м. Дніпропетровськ, 24 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Істина, втрачена в епоху: історичні та філософські проблеми людства» (Лондон, 18 лютого - 22 лютого 2013 р.); «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 26-27 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства», (м. Запоріжжя, 26-27 квітня 2013 р.) (доповідь «Становлення молодіжних організацій в незалежній Україні»), XXI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Літні наукові дискусії» (м. Вінниця, 15 червня 2018 р.).

Публікації. Основні положення, теоретичні й практичні результати дослідження викладено у 14 одноосібних публікаціях, із яких дев'ять – у наукових фахових виданнях, в т.ч. одна у виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз, та одна у закордонному виданні.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (401 позиція), додатків, списку публікацій здобувача за темою дисертації та відомостей про апробацію результатів дисертації. Загальний обсяг роботи – 239 сторінок, з них 185 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема становлення громадянського суспільства в незалежній Україні знайшла ґрунтовне відображення у значній кількості досліджень. Важливою особливістю розробки цієї тематики є те, що поряд з історичними працями, значний внесок у її дослідження здійснили політологи, юристи, соціологи, тому вона є компаративною на загальному тлі наукових праць. Для заповнення прогалин, які існують у сучасній науці, у роботі висвітлено суто історичний аспект становлення громадянського суспільства в Україні. Починаючи із 1991 р. настав етап бурхливого розвитку української історії. З початку 90-х рр. основною тематикою праць стали малодосліджені сторінки вітчизняної історії початку ХХ ст. А ось поточна історія через її мінливість та швидкоплинність, нетривалий етап існування незалежної держави, залишалася менш дослідженою. Характерною ознакою перших поодиноких розвідок стала їхня спорідненість із політологічною наукою. Становлення багатопартійності на теренах України спонукало істориків до вивчення проблем суспільно-політичної думки в Україні. Практично жоден вчений не оминав своєю увагою проблеми становлення політичної системи України, інституту президентства, соціально-економічного розвитку України.

Перші розвідки з історії незалежної України з'явились у формі підручників та поодиноких монографій. Сплески наукових досліджень вітчизняної історії 90-х рр. ХХ ст. були пов'язані із підготовкою до святкування п'ятої та десятої річниць проголошення незалежності України.

Вбачається, що історіографія становлення громадянського суспільства в Україні пройшла кілька етапів свого розвитку: 1) 1991-1996 рр.; 2) 1996-2004 рр.; 3) 2004-2010 рр.; 4) 2010 р. - до сьогодні.

1991-1996 рр. Серед перших українських дослідників, які звернули увагу на дослідження проблеми громадянського суспільства, слід зазначити Є. Бистрицького [22], В. Гейця [50-51], М. Мокляка [235], Р. Павленка, С. Рябова [251], В. Селіванова, Г. Щедрової [324]. Предметом аналізу їхніх праць стали походження та еволюція поняття громадянського суспільства, його функції, структурні елементи, взаємовідносини із державою тощо.

У вітчизняній історіографії до вивчення такої проблематики неодноразово звертався у своїх працях В. Литвин. У монографії «Політична арена України: дійові особи та виконавці» автор один із перших докладно дослідив основні складові суспільного розвитку України перших років незалежності, проаналізував стратегію й тактику політичних керівників держави [210]. У своїй наступній праці «Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.)» увагу звернено на розвиток українського суспільства в контексті парламентських і президентських виборів 1994, 1998-1999 рр. [211].

Досить важливою, на нашу думку, є праця Г. Щедрової «Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу». Дослідниця розглядає громадянське суспільство як систему забезпечення життєдіяльності соціальної, культурної і духовної сфер життя народу, їх відтворення і передачу прийдешнім поколінням, як систему незалежних від держави громадянських інститутів [395].

Становлення української державності та розвиток громадянського суспільства в Україні стали предметом дослідження вітчизняного економіста В. Гейця. Так, автор стверджує, що Україна знаходилася на перехідному етапі побудови державності та відкритого громадянського суспільства [50]. Значну увагу автор приділяє приватній власності, основне ж завдання держави дослідник убачає у сприянні зародження та розвитку середнього класу [51].

Особливості становлення громадянського суспільства України під впливом соціально-економічних чинників отримали своє висвітлення у дослідженні вітчизняного філософа М. Мокляка [235]. Дослідник стверджує, що удосконалення способу та форм приватизації є першою умовою формування громадянського суспільства та громадянських відносин в Україні.

Складнощі й перспективи формування громадянського суспільства в Україні знайшли відображення у праці Р. Павленка та С. Рябова [251]. До основних ознак громадянського суспільства автори віднесли плюралізм інтересів і пріоритетів громадян та ринкову економіку.

1996 - 2004 рр. Пожвавлення державотворчих процесів, стимульованих прийняттям Конституції України і закріпленням у ній політичного та ідеологічного плюралізму, сприяло активному виникненню політичних партій та громадських організацій. Ці події активізували науковий інтерес до проблем держави та громадянського суспільства. Починаючи від середини 90-х рр. виходить друком низка навчальних посібників та підручників, у яких висвітлювались питання новітньої історії України досліджуваного періоду.

Цей період був – особливим для української історичної науки. У окремих пострадянських країнах з'явилися часописи, розроблена система грантів, дослідницькі інституції, міжнародні наукові проекти. Скеровані на продукування й відтворення західних дослідницьких стратегій, вони часто виступали у ролі опозиції щодо існуючої на той час історіографії. Зокрема, на українських теренах було створено низку періодичних наукових видань соціогуманітарного профілю: незалежні культурологічні часописи «І» (1995), «Дух і літера» (1997), «Критика» (1997), «Україна модерна» (1997), історико-культурологічний збірник «Схід-Захід» (1998), «Український гуманітарний огляд» (1999) та інші. В Інституті історії України НАН України було започатковано видання альманаху соціальної історії «Соціум».

Помітними в історіографії проблеми є наукові розвідки В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка [180-182]. Автори по-особливому розглядають

сутність трансформаційних процесів в Україні: «В умовах посттоталітарної реальності, коли процес суспільного структурування лише розпочався, коли влада часто-густо демонструє повну відсутність влади, коли багато хто не слухає і, тим більше, не розуміє..., – в цих умовах не завадить спинитися, оглянутися і поміркувати» [180, с. 16-17].

Проблеми, пов'язані зі становленням громадянського суспільства в Україні ґрунтовно висвітлено в працях В. Моргуна [237-238], Б. Андресюка [8]. Зокрема, Моргун зазначає, що українська модель громадянського суспільства значно політизована. Дослідник назвав чинники, що впливають на становлення громадянського суспільства України. Серед них указав на важливість реформування політичної та економічної системи, розвиток багатопартійності, етапи формування державних органів влади та управління. Варто виокремити дослідження українських вчених Національного інституту стратегічних досліджень Т. Розової і В. Баркова «Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні» [313], які розглядають правову державу інструментом життєзабезпечення громадянського суспільства [313, с. 205].

Соціальні складники становлення громадянського суспільства посідають окреме місце в історіографічному доробку. Оригінальний погляд на проблеми середнього класу та «негромадянського суспільства» в Україні запропонував відомий історик і політолог В. Полохало [272]. Автор стверджував, що в Україні в умовах економічної кризи і системної деградації майже немає середнього класу – соціальної основи громадянського суспільства. Натомість сформовано соціум «середнього» українця, що виступає основою «негромадянського суспільства» [272, с. 35].

Окремі аспекти проблеми висвітлено в доробку М. Михальченка. У його роботах постають актуальні проблеми сучасних йому подій української історії кінця 90-х – початку 2000 рр., висвітлюються соціально-політичні процеси, економіка, ідеологія, людський потенціал, регіональний чинник та інші детермінанти становлення громадянського суспільства України [232-233].

Філософське й аксіологічне підґрунтя формування громадянського суспільства висвітлювалося в працях світоглядного спрямування, оскільки наприкінці 90-х рр. громадянське суспільство стало об'єктом наукового інтересу філософської школи, представники якої розробляли проблеми його сутності, змісту тощо. Варто зауважити, що такі роботи мають дотичне значення до обраної проблематики, оскільки вони формували понятійно-категоріальний апарат, яким послуговувались інші вчені, впливали на підвищення наукового інтересу до цієї тематики в історичній науці. Зокрема, це стосується таких дослідників, як О. Задоянчук [135-136], А. Карась [151], М. Патеї-Братасюк та Т. Довгунь [260], А. Колодій [164-165].

Наукові розвідки на межі тисячоліть характеризувалися висвітленням громадянського суспільства через специфіку національного поступу й становлення української нації. Так, у праці Є. Цокура проаналізовано історичні етапи інституціоналізації громадянського суспільства на українських землях в контексті здобуття легітимності владними інституціями [385]. Привертає увагу політична проблематика колективної праці Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи». Серед порушених авторами питань: націєтворчі процеси, політико-правові підвалини громадянського суспільства, перспективи розвитку громадських організацій та українських партій у новітню добу, культурно-політичні зміни у контексті посткомуністичної трансформації [190].

Таким чином, із середини 90-х рр. відбулося поступове як кількісне, так і якісне зростання напрацювань вітчизняних науковців з обраної нами тематики. Щорічно проводилася значна кількість різнопланових наукових конференцій та круглих столів. Серед причин такого пожвавлення наукового інтересу до окресленої проблематики можна назвати і наближення десятилітнього ювілею незалежності країни, вдосконалення законодавчої основи окремих інститутів громадянського суспільства, взаємодія вітчизняного наукового співтовариства із закордоном, де проблема громадянського суспільства тривалий час

розроблялася європейськими вченими, досить тривалий час, що дозволяло зробити певні уроки та висновки.

2004-2010 рр. Знаковою віхою державотворення сучасної України стали події так званої «помаранчевої революції». Ці події та трансформації суспільного і державного устрою в «післяреволюційний період» знайшли своє відображення у працях С. Кульчицького [196, 198-199], В. Панченка [255] та інших. Зокрема, в дослідженні відомого українського історика С. Кульчицького поняття «помаранчева революція» введено в контекст новітньої доби з детальним аналізом статистичних та соціологічних матеріалів. Дослідник наполягає на необхідності визнати події листопада 2004 - січня 2005 рр. за «революцію нового коригувального характеру», унаслідок якої був встановлений демократичний лад». Книга присвячена 200 денній епопеї президентських виборів 2004 р. [196, с. 2]. Досить ґрунтовною є колективна праця С. Кульчицького, Ю. Алексєєва, А. Слюсаренка «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.)» [7]. В ній проаналізовано становлення державних інститутів та суспільства у тісному взаємозв'язку.

Залежність революційних подій та розвиток інститутів громадянського суспільства в цей час склали основу політико-правових досліджень. Так, майже одразу після подій 2004 р. з'явилося фундаментальне дослідження вітчизняної політичної історії: «Політична історія України. XX століття» в 6-ти томах, підготовлена Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом. Варто відзначити, що 6-томне видання на основі ретельного аналізу процесів і явищ політичного буття українського народу у XX ст. переконливо доводить, що політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації [269].

Політико-правові основи громадянського суспільства також знайшли висвітлення в роботах авторів цього періоду. Науковець Д. Горєлов прийшов до висновку, що політичні сили практично не згадують у програмних документах

таке важливе завдання як розбудова громадянського суспільства [60]. М. Іванюк у своїх розвідках розглядає розвиток інститутів громадянського суспільства в контексті взаємодії з державою [144-145]. Проблеми політичної участі громадян в умовах демократичних змін досліджував В. Бортніков [34].

Книга «Десять років номенклатурної незалежності» українського політика, правозахисника, народного депутата України I, II та IV скликань С. Хмари дозволяє дещо по іншому поглянути на події 1991-2001 рр. Зокрема, дослідник не так романтично висловлюється про віхи українського державотворення. «Революція на граніті», на його думку, – перша серйозна поразка української демократії [362].

Проблема національно-політичних перешкод та небезпек у ході розбудови громадянського суспільства в Україні знайшла відображення у праці І. Лосева [212]. Зокрема, під громадянським суспільством дослідник розуміє особливий тип суспільства, який умовно протистоїть державі. Автор наголошує на тому, що громадянське суспільство несе відповідальність за державну політику, адже воно не тільки впливає на неї, але й формує її.

«Україна 1991-2007: нариси новітньої історії» київського історика Г. Касьянова є першою комплексною монографією, яка охопила весь період «новітньої історії України» з 1991 р. Автор праці, на той час завідувач відділом новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України, окреслив чимало аспектів розбудови громадянського суспільства: соціально-економічні «парадокси» української економіки, «прихватизацію» в українському варіанті, зрушення в політичній системі, становлення структур державної влади, проблеми націєтворення і т.п. [153].

Активно проблеми становлення громадянського суспільства в Україні досліджувала в середині 2000-х рр. І. Кресіна [183-185]. До кола порушених нею проблем належать поняття громадянського суспільства, сутність «української революції» 2004 р. тощо. Дослідження проблеми взаємозв'язку, партнерства, взаємовпливів держави і громадянського суспільства порушене у ряді розвідок.

Цьому питанню свою увагу приділили вчені М. Калініченко [150], В. Бебик [18], А. Кудряченко [270] та інші. У колективній монографії «Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії» за редакцією І. Кресіної [185] наголошується, що держава є складовою громадянського суспільства. Науковці аргументують думку про те, що починаючи з 2004 р. громадянське суспільство України перейшло з пасивної до активної стадії свого розвитку.

Доволі важливі аспекти обраної нами тематики висвітлені у монографії М. Калініченка «Влада громадянського суспільства» [150]. Владу громадянського суспільства здійснюють особистість, сім'я, територіальна громада, різного виду еліти, політична опозиція, церква. На кожному рівні існування соціального організму держави вона має свого носія здатного до владних змін та до підтримки вже існуючих владних відносин.

Окремий напрямок наукових досліджень присвячений вивченню громадянської активності, оскільки історичний досвід формування української державності та перше двадцятиліття незалежності засвідчили, що досягнення стабільності в політичній системі держави і процвітання в соціально-економічному житті суспільства можливі лише за допомогою громадянської активності. Цією проблематикою займалися: М. Остапенко [64], Л. Шангіна [390], Т. Саврасова-В'юн [321], О. Кіндратець [155], І. Семків [325] та ін.

Доволі низький рівень громадської активності середнього класу відзначає Н. Лисюк. Причинами цього дослідник вважає недостатність грошових засобів та інших ресурсів, загрозу протидії з боку органів влади [209, с. 70].

Як вважає О. Кіндратець, на рівень громадянської активності суттєво впливає політична культура, партнерська взаємодія держави і громадянського суспільства [155, с. 124]. Посилення ролі громадян у демократичних перетвореннях сприяє залученню громадськості до вироблення та впровадження політики. Важливою передумовою зростання громадянської активності в Україні є наявність соціального капіталу, особливо у молоді. На цій проблемі свою увагу акцентував вітчизняний дослідник І. Семків [325].

Характерною особливістю історіографії цього періоду є дослідження окремих інститутів громадянського суспільства. Предметом дослідження низки вітчизняних науковців стала проблема неурядових організацій та їхнього впливу на становлення громадянського суспільства. Сюди слід віднести праці А. Бодрова [27], Є. Пожидаєва [266], К. Левчук [206], В. Новак [243], Є. Бородіна [32-33] та інші.

Так, зокрема, Левчук К. дослідив процес створення та діяльності громадських організацій в Україні в 1985-1996 р. [206]. А. Бодров відзначив, що неурядові організації є певним індикатором зрілості громадянського суспільства [27, с. 9-10]. В. Новак проаналізував зарубіжний досвід соціального партнерства між державою та громадянським суспільством через призму діяльності неурядових організацій і окреслив механізми використання такого інституту для розбудови діалогу між владою та суспільством в Україні [243].

Варто вказати на напрацювання Є. Бородіна, які стосуються історії формування державної молодіжної політики в Україні 1991-2004 рр. [32]. Досліджено генезу ювенальної політики в Україні, визначено основні фактори впливу на формування державної молодіжної політики; відображено роль політичних партій, громадських організацій, окремих політиків, науковців, установ та організацій у формуванні національної моделі молодіжної політики.

Діяльність НУО в контексті їх взаємодії з політичними партіями обширно висвітлена Є. Пожидаєвим. На його думку, абсолютне домінування політичних партій у поєднанні зі слабкістю неурядових організацій та ЗМІ є так званою «вибірковою демократією» [266].

Комплексні дослідження з проблем взаємовідносин держави, суспільства, комунікацій на принципах партнерства й паритетності – окремий напрямок сучасних досліджень. Вихід монографії «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку» став результатом плідної роботи колективу авторів: Ф. Рудича, М. Михальченка, А. Кудряченка, А. Пахарєва, Г. Щедрової, Р. Балабана, Г. Зеленько та ін. [316]. У цій роботі на

основі широкого кола джерел і аналізу реальних політичних процесів досліджено актуальні проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

Соціально-економічні основи громадянського суспільства в Україні розроблялися в цей час такими дослідниками як О. Вечканова [40], В. Кулик [193], А. Биченко [23], Л. Шангіна [389-390]. Так, колектив авторів (О. Пасхавер, Л. Верховодова, К. Агеева) [258-259] досліджували процеси приватизації та реприватизації в Україні після 2004 р.

Вечканова О. обґрунтувала, що саме середній клас має стати соціальною основою громадянського суспільства на українських землях [40]. Схожі думки знаходимо в розвідці Л. Четверікової [387], яка наполягала на тому, що середній клас є детермінантою формування соціальної держави в Україні. Б. Кушнірук розглянув проблему втрати громадянами заощаджень в Ошадбанку СРСР [203]. У такому ж контексті виконано дослідження Т. Кисільової [154].

Биченко А., опираючись на дані соціологічних опитувань, припустив, що в Україні відбувається становлення так званого «нового середнього класу». Його соціальний фундамент становлять фахівці, а не власники, як це було у випадку «старого середнього класу» [23, с. 14]. Аналізуючи уявлення самих громадян про середній клас, дослідник зазначив, що вони є доволі усталеними й з 2005 р. майже не зазнали змін [23, с. 19].

З поглядами А. Биченка погоджується інша вітчизняна дослідниця Л. Шангіна, на думку якої уявлення громадян про середній клас є доволі стійкими й узвичаєними. Крім того, вони відповідають його позитивному образу, що пропагується більшістю вітчизняних ЗМІ і мало залежать від, власне, самовизначення громадян, їх віку та регіону проживання [389, с. 46].

Вагомими доробками є праці сучасного дослідника громадянського суспільства М. Рябчука [317-320]. Свого часу він працював заступником головного редактора журналу Всесвіт, оглядачем відділу культури газети «День», відповідальним редактором часопису «Критика». Тривалий час

перебував на викладацькій роботі в США. Громадянське суспільство досліджено ним у контексті націєтворення та державотворення на пострадянському просторі.

Нерозривний зв'язок українського націєтворення з формуванням громадянського суспільства обстоював вітчизняний публіцист М. Рябчук. Громадянське суспільство, на його думку, це вияв суспільного плюралізму, протидія авторитарним і тоталітарним тенденціям держави. З точки зору автора, повноцінне громадянське суспільство і нація не можуть сформуватися без подолання радянських стереотипів, мовно-культурної різноманітності населення, громадянської пасивності, відсутності дієвих економічних реформ [317].

2010 - по сьогодні. Вважаємо за необхідне виділити період з 2010 р. як сучасний етап розвитку історіографії. Дослідники, стали сучасниками подій, охоплених хронологічними рамками нашого дослідження.

Специфіка становлення громадянського суспільства у сучасних реаліях знайшла відображення у монографії за редакцією Т. Розової [312]. Було розглянуто проблеми взаємодії громадянського суспільства з державою на сучасному етапі, передумов розгортання громадянської ініціативи, стратегічних орієнтирів становлення громадянського суспільства в Україні, ролі ЗМІ у формуванні громадської думки, діяльності НУО в розвитку історичної свідомості тощо.

У виданні «Беззаконню і зраді не може бути виправдання. Мовою документів» (упорядники С. Гуренко, Г. Крючков) вміщено раніше неопубліковані документи, витяги зі стенографічних звітів про засідання Президії ВРУ 26 і 30 серпня, на яких було ухвалено укази про призупинення і заборону діяльності КПУ. Щоправда ці події інтерпретуються упорядниками як «трагічна сторінка української історії..., оскільки заборона Компартії призвела до фактичної зміни в Україні суспільного ладу, спричинила глибокі негативні наслідки в житті мільйонів людей» [20].

Книга мемуарного характеру В. Ющенка «Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті» окрім біографічних фактів життя третього Президента України, містить важливі факти про закулісні події політичного життя країни 2004-2010 рр. [397].

Проблема взаємовідносин держави і громадських організацій в умовах формування громадянського суспільства в Україні ґрунтовно висвітлена у монографії В. Кравчук «Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти)» [176]. На думку дослідниці, громадські об'єднання є одними з найефективніших «артерій взаємодії держави і суспільства».

Інституціоналізація громадянського суспільства в контексті розвитку масової комунікації висвітлена у монографії В. Буряка «Глобальне громадянське суспільство і мережійні революції» [36]. У ній, окрім проблеми становлення ідеї громадянського суспільства і практик його глобального конструювання, автор з'ясував історичні передумови громадянської активності. Остапчук Г. переконана, що громадянське суспільство є критерієм цивілізаційного поступу українського державотворення [250].

З точки зору М. Остапенко, стимулювання громадянської активності в Україні можливе шляхом запровадження на державному і законодавчому рівнях різних програм і проектів, передання владних повноважень на місцевий та регіональний рівні, а також через освіту і виховання громадян [64].

Значну увагу сучасні науковці приділили питанню політичних партій та партійному будівництву на тлі розгортання демократичних процесів та їх впливу на становлення громадянського суспільства. У цьому контексті варто виділити праці В. Лемака [207-208], В. Фесенка [358], Ю. Якименка [399], Ю. Тищенко [343] та ін.

Після запровадження виборчої системи пропорційного представництва політичних партій та конституційної реформи 2004 р. роль політичних партій різко зросла, на чому наголошують деякі дослідники. Зокрема, як вважає

В. Лемак, за умов виборчої системи пропорційного представництва політичних партій останні відіграють вирішальну роль у процесі формування органів державної влади і місцевого самоврядування [208, с. 23].

Тищенко Ю. переконана, що виборча пропорційна система за відсутності розвиненої внутрішньопартійної демократії істотно посилила вплив лідерів парламентських політичних сил на очолювані ними фракції, зменшила контроль суспільства за діяльністю представницьких органів влади і політичний процес у цілому, значно знизила довіру населення до всіх інститутів влади [343, с. 8–9].

Вітчизняний науковець Ю. Якименко наголошував, що процес становлення багатопартійності в Україні характеризувався підвищенням ролі політичних партій у виробленні та реалізації державної політики, місцевому самоврядуванні [399, с. 310]. Доволі слушною є думка В. Фесенка: «Сучасні партії дедалі більше відходять від колишньої ролі представників певних соціальних інтересів, представляючи радше інтереси певних харизматичних лідерів і певних бізнес-політичних угруповань» [358, с. 38].

Вітчизняна історіографія в останнє десятиліття розвивалась у декількох напрямках. Зокрема, досить актуальною є проблема визначення ролі ЗМІ в процесі трансформації українського суспільства. Власне, вплив ЗМІ на становлення інститутів громадянського суспільства досліджують І. Людвик [215], Д. Присяжнюк [276] та інші вчені.

Соціально-економічні чинники як чинники становлення громадянського суспільства сьогодні деталізуються в наукових доробках учених. Так, проблеми середнього класу та соціально-економічного розвитку громадянського суспільства цього періоду досліджувати О. Александрова [3-5], С. Алексєєв [6], Б. Буткевич, В. Мельничук [37], О. Воронянський [46], Т. Корягіна, Ю. Осацька [173], О. Красота [178]. Євроінтеграційні чинники становлення громадянського суспільства проаналізував В. Барановський [15-16].

Тишук Т., Харазішвілі Ю., Іванов О. [344] наголошували на проблемах тіньової економіки України, яка стає на заваді формування громадянського

суспільства в Україні. Досить важливою виявилася в ході роботи над поставленими завданнями розвідка С. Алексєєва «Історичні особливості середнього класу в Україні в перехідний до ринку період (1991-2004 рр.)» [6]. Ґрунтовно проаналізовано становлення цього соціального стану в українському суспільстві. З погляду економіки проблема середнього класу розкрита в роботі О. Красоти [178].

Чимало аспектів проблеми висвітлено у доробках дослідника українського села та приватизації в Україні С. Падалки. Його праці «Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990-2000-ні рр.)» та «Сільське життєве середовище (1990–2000–і рр.)» демонструють зміни у ментальності українських селян під впливом становлення громадянського суспільства [252-254].

Окремо варто наголосити на фундаментальному дослідженні сучасної історії України 2016 р. – виданні «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави». У структурі колективної монографії варто виділити такі розділи як «Розпад СРСР та Україна» (авт. В. Даниленко) [69], «1992-2004: держава шукає себе» (авт. В. Головка, С. Кульчицький, Л. Якубова) [55], «Помаранчева революція» (авт. С. Кульчицький) [198], «2005-2010: суспільство шукає себе» (авт. В. Головка, Л. Якубова) [56]. Новітній період розглянуто під кутом активності українського суспільства. Варто наголосити, що автори наголошують на піках розвитку, які проходили під час трьох революцій – Революції на граніті, Помаранчевій революції та Революції гідності.

Чимало напрацювань з окресленої в роботі проблематики належать відомому досліднику історії України ХХ-ХХІ ст., професору В. Даниленку [65-70]. Дослідник ґрунтовно проаналізував соціальну кризу в Україні напередодні проголошення незалежності. Передумовами становлення громадянського суспільства, на жаль, були радянський «блат», крадіжки на підприємствах, дармоїдство, хабарництво [66-68, 70]. Досить ґрунтовним є його спільний з В. Деревінським доробок про державницьку діяльність В. Чорновола в 1990-

1999 рр. Зважаючи на те, що В.Чорновіл був одним із тих, хто зробив значний внесок в утвердження демократичних принципів парламентаризму в Україні, дослідники висвітлили його діяльність як народного депутата і продемонстрували нові аспекти становлення української політичної дійсності в означений період [69].

Окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення у роботах дніпропетровського науковця Г. Кривчика. Автор простежив особливості політичної трансформації в пострадянській Україні. «У 1991 р. ставши на шлях державної незалежності й приступивши до розбудови власної державності, Україна прагнула створити правові підвалини формування громадянського суспільства, утвердити засади захисту прав і свобод громадян, існування демократичних інститутів, незалежних засобів масової інформації», пише дослідник [186-187]. Разом із Г. Євсєвою дослідник приділив увагу політико-правовим основам становлення громадянського суспільства на теренах України у доробку «Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990–2014)» та стартовим економічним підвалинам, які Україна отримала у спадок у роботі «Україна й УРСР: парадигми економічного розвитку» [188-189].

Проаналізуємо погляди сучасних зарубіжних науковців на поняття «громадянського суспільства» та особливості його становлення сьогодні. Принагідно зазначимо, що цей термін у науковий обіг було введено англійським істориком А. Фергюсоном у праці «Нариси історії громадянського суспільства» (1767 р.) в розумінні окремого типу політичного порядку, який удосконалює ремесла, культуру й «громадянський дух» за допомогою управління, правових норм і системи збройних сил [329, с.71-73]. Однак підґрунтя сучасних уявлень про громадянське суспільство заклав французький історик та політик А. де Токвіль у праці «Про демократію в Америці» (1840 р.), в якій громадянське суспільство він окреслює як сферу усвідомлення індивідами спільного інтересу, що їх об'єднує й дозволяє протистояти соціальній апатії, а своєрідними гарантами його функціонування дослідник

розглядає рівність громадян перед законом, яка сприяє виробленню схильності до самостійного прийняття рішень [345].

Сучасний ізраїльський історик Мартін Ван Кревельд досліджує інститут громадянського суспільства та виводить його з інституту держави. Розглядаючи становлення громадянського суспільства як закономірний етап втрати авторитету держави через нездатність цієї інституції виконувати взяті на себе зобов'язання, науковець визначає пріоритетні сфери, які повинно охопити громадянське суспільство: соціальний захист населення, підтримка правопорядку, захист від зовнішніх загроз [179, с. 34-37].

У працях сучасного американського філософа, політолога Ф. Фукуями вивчаються сучасні проблеми формування нового порядку – такого устрою, за умов запровадження якого всі громадяни були б задоволені життям у повній мірі. Він аналізує ознаки ліберальної демократії, його непокоїть загальний процес «втрати гідності» сучасним населенням різних країн, занепад моральних цінностей [360, с. 141-42]. Ключовим елементом громадянського суспільства він вважає оптимальне поєднання політичного режиму ліберальної демократії з повноцінною ринковою економікою.

Вивчаючи ситуацію в сучасній Україні, у своєму інтерв'ю він вказує, що українське суспільство має специфічні ознаки громадянського, адже велика увага звертається на боротьбу з корупцією та очищення влади. «Порівняно з Росією Україна це по-справжньому вільне суспільство. У ній існує вільна преса та політична змагальність. Її не поглинула націоналістична істерія, як це сталося з Росією. Але, на мою думку, їй ще треба пройти довгий шлях, щоб збудувати в себе демократичні інститути, зокрема в аспекті верховенства права й сучасної держави» – говорить науковець [146].

Дослідник політичної історії Роберт Хіггіс наполягає, що чинниками, які впливають на розвиток держави, є період криз (воєн, депресії), але виводить зародження й розвиток громадянського суспільства паралельно. Така ключова думка в історіографії отримала назву «тези Хіггіса» [361, с. 16]. На прикладі

розвитку США, він доводить, що розміри держав у період криз збільшуються, однак після їхнього завершення не повертаються до попередніх розмірів. Автор докладно досліджує не лише зростання американського державного сектору в критичні моменти американської історії, а й супутні ідеологічні зміни: під час Першої та Другої світових воєн, Великої депресії, «холодної війни». У міру зростання державного апарату й поширення урядових агентств та корпорацій, суспільство викристалізовує нову ідеологію, яка відмінна від державної, така соціально-політична система отримує автономію, набуваючи рис окремого утворення, непідконтрольного державі [361, с. 121].

Представники сучасної зарубіжної історіографії суголосні в тому, що взаємодія відбувається на рівні держави в розумінні влади та посадових осіб, соціуму, суспільства, яке складається з індивідів, груп та об'єднань. Йдеться про відносно автономне самоорганізоване й саморегульоване суспільство, в якому громадяни добровільно об'єднуються на основі спільних інтересів, захищають свої права на основі принципу рівності та справедливості, гідності та непідконтрольності державним структурам.

Вважаємо за необхідне здійснити проблемно-хронологічний історіографічний огляд (Додаток А).

1.2. Джерельна база дослідження

Новітня історична наука не має комплексного дослідження джерельної бази проблеми становлення громадянського суспільства України. Поодинокі роботи сучасних авторів, містять характеристику джерел з окремих аспектів розвитку громадянського суспільства, проте аналіз джерельного підґрунтя обраної нами теми вважаємо вкрай необхідним.

Усі використані в дисертаційній праці джерела можна поділити за типолого-видовою класифікаційною схемою. Таким чином, за способом кодування, фіксації інформації усі залучені джерела належать до типу

писемних. За особливостями втілення та відбиття історичної дійсності використані писемні історичні джерела поділяються на наративні, оскільки містять авторські оцінки історичних фактів, та документальні. Залучений в процесі дослідження комплекс джерел належить до неопублікованих та опублікованих.

Серед неопублікованих джерел визначаємо такі види архівних документів, які відносимо до організаційно-розпорядчої документації органів державної влади та місцевого самоврядування, представлені у формі звернень, відповідей, пропозицій, аналітичних довідок, протоколів установчих з'їздів громадських організацій та політичних партій, програмні документи (статuti, програми, виборчі платформи), матеріали з'їздів та конференцій, протоколи засідань центральних органів, документи обласних, районних і міських організацій, агітаційні передвиборчі матеріали, інформаційні бюлетені пресових служб, друковані видання, звернення (заяви, скарги, пропозиції), відповіді, аналітичні довідки органів державної влади та місцевого самоврядування різних рівнів, які об'єднані в підбірки «Листування, переписка». Інформаційна цінність таких матеріалів у контексті вивчення окресленої проблеми є значною.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) містять матеріали Фонду Р-2 – ради Міністрів Української РСР. Опис 12 об'єднує документи, де знаходимо листування Відділу з питань освіти, культури, охорони здоров'я та соціального забезпечення Ради Міністрів Української РСР «з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток телебачення і радіомовлення в Українській РСР та про роботу установ і організацій телебачення і радіомовлення». Такі матеріали дають змогу простежити створення основних телеканалів та суб'єктів радіомовлення, особливості формування медійного простору України на початку 90-х рр. На прикладі діяльності закладів освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної сфери простежуються основні

інститути громадянського суспільства та їхня еволюція впродовж обраного хронологічного періоду.

Архівні матеріали опису 15 ЦДАВО (Відділу з питань власності і підприємництва Ради Міністрів Української РСР, пізніше – Управління стратегії реформування відносин власності та регуляторної політики Кабінету Міністрів України й Управління забезпечення зв’язків з Верховною Радою України та громадськістю Кабінету Міністрів України) охоплюють листування «з міністерствами, відомствами та іншими установами, народними депутатами з питань регулювання відносин власності та оренди», де висвітлюються етапи обговорення «Концепції роздержавлення та приватизації підприємств, землі та житлового фонду», проведення економічної реформи, пропозиції профільних міністерства та органів місцевої влади щодо запровадження ринкових відносин. Значна увага під час переписки з профільними міністерствами. Відділами, комітетами приділялася особливостям приватизаційних процесів, регулювання орендних відносин, розмежування суб’єктів загальнодержавної, комунальної, приватної власності.

Матеріали Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО) мають інформаційну цінність для вивчення діяльності політичних партій та громадських організацій в руслі становлення громадянського суспільства, реалізації принципу прозорості та відкритості влади, контролю громадськості за виборчим процесом. Так, справи фонду 270 – Народний рух України (з 1989 р. по нинішній час) містять звернення, заклики, агітаційні матеріали політичної партії та її лідерів. Матеріали фондів 271 – Українська республіканська партія (1990 – 2002), 272 – Демократична партія України дають змогу вивчити етапи формування громадянської активності новостворених політичних партій та їхніх осередків. У фонді 332 є колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об’єднань та їх представників у виборах Президента України, депутатів Верховної Ради України і місцевих рад (1994 – по

теперішній час). Справи фонду 342 - Українська селянська демократична партія (УСДП) та Всеукраїнська молодіжна громадська організація «Селянська Ліга Молоді» (СЛМ), м. Київ (1990 – по теперішній час) (об'єднаний фонд) охоплюють події 1990 – 2012 рр.

Під час підготовки дослідження широко використовувалися матеріали ЦДАГО, які належать до документального масиву сучасних політичних партій і громадських об'єднань: Народного Руху України; Української республіканської партії; Ліберальної партії України; Демократичної партії України; Республіканської християнської партії України; Соціалістичної партії України; Партії «Реформи і порядок»; Української республіканської партії «Собор»; Національної ради жінок України; Народно-демократичного об'єднання «Нова Україна»; Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість».

Змістове наповнення матеріалів ЦДАГО, які використані в роботі, – це протоколи установчих з'їздів, програмні документи (статуту, програми, виборчі платформи), матеріали з'їздів та конференцій, протоколи засідань центральних органів, документи обласних, районних і міських організацій, агітаційні передвиборчі матеріали, інформаційні бюлетені пресових служб, друковані видання тощо.

Матеріали обласних архівів, які використані під час підготовки дисертаційного дослідження, стосуються діяльності органів місцевої влади, зокрема, облвиконкомів, пізніше – обласних державних адміністрацій. Так, фонд Р - 880 – Державного архіву Київської області містить документи Київської обласної державної адміністрації, в яких висвітлюються питання діяльності політичних партій та громадських організацій, аналітичні довідки про суспільно-політичну ситуацію в області на предмет громадянської активності, кількості акцій протесту, демонстрацій, вимог активістів. Значна кількість аналітичних довідок про соціально-економічний розвиток Київської області демонструють динаміку розвитку малого підприємництва, інвестиційної діяльності та будівництва, комунального господарства, паливно-

енергетичного комплексу, стан фінансової діяльності, виплати заробітної плати населенню, зайнятості й охорони праці.

Матеріали фонду 9131, Державного архіву Полтавської області – фонди виконавчого комітету Полтавської обласної Ради народних депутатів (пізніше – Полтавської обласної державної адміністрації) використовувалися завдяки їхньому впорядкуванню згідно зі структурою установи: керівництво виконкому, апарат при керівництві, група радників і консультантів, оргвідділ та ін. Підбірка матеріалів під назвою «Листування» стосується створення обласної телерадіокомпанії, діяльності осередків політичних партій та громадських організацій, які були офіційно зареєстровані й представників тих, які не були офіційно легалізовані.

В руслі нашого дослідження важливо, що на зберіганні в Державному архіві Запорізької області (Далі – ДАЗО) містяться матеріали фонду 4727 – Комітету у справах преси та інформації Запорізької обласної ради народних депутатів, фонду 1335 – Запорізької обласної ради. На прикладі Запорізької області вдалося простежити еволюцію поліграфічної галузі, збільшення кількості друкованих засобів масової інформації, поширення таких видань серед населення. Опрацювання аналітичних довідок «...про розвиток суспільно-політичної ситуації та актуальні питання в інших сферах життя регіону» узагальнюють статистичні дані, які надавалися щорічно, про «резонансні суспільно-політичні події», кількість членів політичних партій та громадських об'єднань, їхня осередки на місцях, загальні тенденції суспільно-політичного життя області, «оцінку реакції політичних сил регіону та громадськості щодо діяльності та окремих рішень Президента України, Уряду та Верховної ради України, місцевих органів виконавчої влади».

У фонді 6540, Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) - знаходяться документи виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради народних депутатів (пізніше – Дніпропетровської обласної державної адміністрації), де міститься листування представників різних рівнів

органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації державних та регіональних програм. У справах фонду знаходимо дані про акції протесту, які організовували галузевими профспілками у середині 90-х рр. для виходу з кризової ситуації в різних сферах, формування громадських організацій підприємців.

Отже, масив неопублікованих джерел дає змогу визначити як загальнодержавні тенденції суспільно-політичного життя в Україні, так і схарактеризувати регіональні особливості процесу становлення громадянського суспільства.

Серед опублікованих джерел можемо виділити такі групи: 1) нормативно-правові акти; 2) соціологічні опитування; 3) довідково-статистичні матеріали; 4) періодична преса.

I. Нормативно-правові акти. Становлення громадянського суспільства нерозривно пов'язане із політичним режимом, який ґрунтується на законодавчо закріплених правових нормах. З огляду на це, важливе місце в джерельній базі дослідження посідають нормативно-правові акти (закони та підзаконні документи). Безумовно, найбільшу увагу привертають Конституція України, закони та постанови ВРУ, інші акти парламенту, укази Президента, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. Вони визначають фундаментальні засади створення та діяльності інститутів громадянського суспільства. Також до цієї групи можна віднести щорічні Послання Президентів України, програми та концепції КМУ, які визначали напрями та орієнтири становлення громадянського суспільства. Так, впродовж 1991 – 2010 рр. в Україні було видано понад триста законодавчих актів з питань державотворення, що прямо або опосередковано стосувалися формування громадянського суспільства та його інститутів.

Нормативно-правові документи можна класифікувати за різними критеріями. За часом створення є акти ще радянського періоду і українське правове поле. Переконані, що ігнорувати аналіз радянських документів попри

те, що вони не входять до хронологічних рамок нашого дослідження, недоцільно. Оскільки вони відображають перехідний період від радянської до української державності, віддзеркалюють зміну у ставленні держави до інститутів громадянського суспільства – від неприйняття, до терпимості, а згодом і визнання.

За суб'єктом творення можна виокремити такі групи документів.

1. Затверджені парламентом. Вони різні за назвою і юридичною силою. Це закони, постанови, декларації, концепції тощо.

2. Видані главою держави – Президентом України. Наприклад, Указ Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2 квітня 2007 р. тощо.

3. Ініційовані найвищим органом виконавчої влади Кабінетом Міністрів України. Основну частину цього масиву документів становлять постанови уряду, наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. та інші.

4. Акти міжнародного характеру, ратифіковані ВРУ. Це, зокрема, Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи від 4 листопада 1950 р.

Найбільш важливою в контексті дослідження громадянського суспільства є класифікації цієї групи джерел за змістовним критерієм.

1. Фундаментальні документи, що визначили принципи і основи розбудови громадянського суспільства України. Так, важливим кроком у напрямку його формування стало прийняття Декларації про державний суверенітет України, ухваленої ВР УРСР 16 липня 1990 р. Цим документом проголошено побудову демократичного суспільства та правової держави, одними з пріоритетних завдань. Свій розвиток вони отримали в Постанові ВР УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. та інших

документах. Загальні засади створення та діяльності інститутів громадянського суспільства визначила Конституція України 28 червня 1996 р.

2. Законодавчі акти, що визначили правові основи діяльності громадських організацій та політичних партій.

3. Окремі законодавчі акти регламентували діяльність інформаційного простору України. Це, зокрема, Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування ЗМІ» від 23 вересня 1997 р. та Постанова Кабінету Міністрів «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. Інформаційні процеси регулювалися також низкою законів.

4. Економічні підвалини громадянського суспільства мали бути закладені законодавчими актами, які врегулювали відносини власності. Зокрема, одними з перших були прийняті Закони «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р., «Про власність» від 7 лютого 1991 р. та інші. Одночасно із прийняттям законів про право власності та приватизацію, з'явилася низка законів, що передбачали визначення основ та урегулювання підприємницької діяльності. Зокрема, варто виділити закони «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р.

5. Варто виокремити корпус документів, спрямованих на урегулювання відносин громадянин-суспільство-влада. Прикладами унормування такої співпраці були Постановою КМУ від 21 листопада 2007 р. «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» та План заходів щодо реалізації цієї Концепції, затвердженого Розпорядженням КМУ від 28 травня 2008 р. «Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства». У роки незалежності також прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на

врегулювання форм участі та контролю громадянського суспільства в управлінні державними справами.

6. Окремою групою джерел в корпусі опублікованих документів, що вказують на напрями та орієнтири державної національної політики, є Послання Президента України, а також програми та концепції Кабінету Міністрів України. Вони визначають як поточні, так і довготермінові дії органів державної влади, спрямовані на розбудову державності та розвитку громадянського суспільства.

Отже, дослідження проблеми становлення громадянського суспільства в Україні не можливий без залучення цілого комплексу нормативно-правових актів різної юридичної сили. Вони заклали міцний правовий фундамент для творення правової держави та становлення громадянського суспільства. Однак, слід враховувати те, що даний вид джерельних матеріалів відображає лише юридичний бік процесу становлення та функціонування громадянського суспільства та його інститутів.

II. Соціологічні опитування. Аналіз політичного та соціально-економічного розвитку суспільства неможливий без урахування результатів соціологічних опитувань та статистичних даних. У даному контексті проблема становлення громадянського суспільства та діяльності його інститутів не є винятком. Використання статистичних даних є цінним джерелом інформації для розв'язання поставлених перед нами завдань.

Джерела соціологічного наповнення можна поділити на «офіційну соціологію» та неофіційну чи дослідження із залученням коштів від недержавних установ чи іноземних організацій.

«Офіційна соціологія» представлена важливими та змістовними всеукраїнськими дослідженнями, проведеними Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Інститутом соціології НАН України, Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, Українським незалежним центром політичних досліджень. Результати здійснених ними

опитувань та відповідні висновки викладені в таких періодичних виданнях як, наприклад, «Національна безпека і оборона». На сторінках таких видань міститься важливий матеріал, що відображає ставлення та участь громадян України в суспільно-політичному житті, ціннісні установки, стан та динаміку суспільної свідомості, настрої різних груп населення. Ці джерела несуть значне інформативне навантаження, оскільки містять кількісні дані, що дозволяють визначити роль соціальних факторів у становленні громадянського суспільства.

Заслужують на увагу результати проведеної в Україні роботи вітчизняними та іноземними аналітичними компаніями і неурядовими організаціями. Серед них варто виділити Дослідницький центр ім. А. Токвіля (Польща), Інститут GFK (Німеччина), Творчий центр ТЦК (Україна), USAID (США), Freedom House (США), Research & Branding Group (українська неурядова компанія маркетингових і соціологічних досліджень). Однак, слід враховувати, що ці дослідження фінансувалися та виконувалися на замовлення. Тому їхній аналіз потребував більш ретельної уваги під час опрацювання.

Комплексне розуміння особливостей становлення та формування громадянського суспільства в Україні також вимагало залучення до джерельної бази емпіричного матеріалу. Для цього було використано дані щорічних соціальних моніторингів. Комплексним стало дослідження «Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг» за ред. В. Ворони, М. Шульги [354], «Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т.» за ред. Є. Головахи, М. Шульги [355]. Власне, вони проводилися з метою відстеження соціальних показників, а також відображали сучасний стан українського суспільства та зміни в різних сферах його життя.

У ході написання дисертаційної роботи залучено результати досліджень державних аналітичних установ, які також займалися збором і оцінкою проблем та перспектив суспільно-політичного розвитку України. Це перш за все Національний інститут стратегічних досліджень, який оприлюднював

результати своєї роботи в аналітичних доповідях, посланнях Президента України.

III. Довідково-статистичні дані. Під час роботи над поставленими завданнями було залучено джерела енциклопедичного та довідкового характеру. Довідкова інформація була використана під час дослідження політичного розвитку України, зокрема матеріали установчого з'їзду НРУ, передвиборча Платформа Федерації профспілок України, енциклопедичні матеріали про українську багатопартійність 1980-х – 2000-х рр. і т.п.

Досить важливими для окреслення якісних показників розвитку громадянського суспільства виявилися статистичні джерела. Зокрема, слід виокремити багатопрофільне видання «Статистичний щорічник України», перший випуск якого присвячений підсумкам 1994 р. Щорічник містив основні дані про соціально-економічне становище України, що подавалися у порівнянні з попереднім 1993 р., а також 1990 р. (у наступних випусках наводилися порівняння і з 1985 р.). Щорічник містив статистичні дані про населення, структурні зміни в економіці, стан різних галузей народного господарства, культури, науки, ціни, тарифи. Вперше до довідників включені статистичні матеріали про зовнішньоекономічну діяльність України.

У 1993 р. засновано демографічний щорічник Держкомстату України «Населення України», в якому наводяться дані про адміністративно-територіальний поділ країни, чисельність, статевовіковий склад населення, його розміщення по регіонах країни, дані про народжуваність, смертність та ін. Усього Держкомстат України щорічно видавав близько 50 статистичних збірників різної тематики. Таким чином було значно розширено доступ науковців до статистичної інформації.

У 1993-1997 рр. Держкомстат України видавав «Інформаційний бюлетень», правонаступником якого з 1998 р. став журнал «Статистика України», у якому надавалися статистичні дані про розвиток народного

господарства, ринок праці тощо. В журналі регулярно вміщувалися індекси цін та інші статистичні відомості.

То ж статистичні джерела Державного комітету статистики, виявилися досить інформативними при дослідженні розвитку інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, ЗМІ тощо). Наприклад, було використано дані про трудову міграцію населення, заборгованість із виплати заробітної плати, темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати, основні показники діяльності малих підприємств, становлення і розвиток підприємств в Україні тощо. Також у ході дослідження залучено дані Єдиного державного реєстру підприємців та організацій України та Єдиного реєстру об'єктів державної власності.

Наявність якісних статистичних джерел, що відбивають сучасний розвиток країни, відкриває перспективи для створення ґрунтовних праць з історії України. Таким чином, статистичні дані відображали достатньо реальний стан тогочасного суспільного, політичного, економічного життя громадян України та формування громадянського суспільства в цілому. Це дало змогу прослідкувати динаміку змін у розвитку інститутів громадянського суспільства.

IV. Періодична преса. Окрему групу опублікованих джерел становлять матеріали періодичних видань. На сторінках газет і журналів досліджуваного періоду розміщені матеріали щодо політичного і соціально-економічного розвитку України. Варто відзначити, що авторами таких публікацій були не лише науковці, а й журналісти, політики, громадські діячі, аналітики, галузеві експерти, державні службовці тощо. Фахове різноманіття дописувачів дозволяє подивитись на вказані проблеми з різних точок зору.

Цю групу джерел можна класифікувати таким чином: 1) періодичні видання органів державних установ (газети «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Відомості Верховної Ради України», журнали «Віче», «Політика і час», «Державний інформаційний бюлетень про приватизацію» та ін.); 2)

українські суспільно-політичні видання (газети «День», «Дзеркало тижня», «Комсомольська правда в Україні», «Факти та коментарі» та ін.), матеріали Інтернет-видань (газети «Українська правда», «Кореспондент.net», «Gazeta.ua»); 3) науково-популярні видання (журнали «Бористен», «Нова політика»).

Особливість періодичних матеріалів визначається тим, що в них відображено поточні події свого часу. Комплексний та різноплановий характер цього виду джерел відзначається багатоманітністю форм інформації: документальністю і хронологічністю з одного боку, проте певною суб'єктивністю і тенденційністю – з іншого. У зв'язку з цим, використання матеріалів періодичної преси потребувало доволі ретельного опрацювання, а також критичного порівняння з іншими видами джерел. Так, наприклад, виступи шахтарів 90-х рр. зображені на сторінках урядового видання «Урядовий кур'єр» винятково із негативної сторони. Постійний акцент журналісти здійснювали на «безвідповідальності» страйкуючих та збитках, які вони завдавали. Свідченням такої інтонації урядових публікацій є і їхні назви «Страйк – не самоціль», «Страйкуємо менше» і т.п.

Однак, слід враховувати, що ліквідація будь-яких цензурних обмежень у видавничій діяльності після проголошення незалежності України не знімає проблеми критичної перевірки відомостей, що наводяться у пресі. Для багатьох видань були актуальними питання щодо об'єктивності у висвітленні подій, неадекватної оцінки тих чи інших явищ і фактів і т. ін. Тому при користуванні пресою доцільно застосовувати порівняльний аналіз відомостей, що містять у собі газети та журнали.

Таким чином, найбільшу кількість джерел, залучених до розробки обраної проблематики, склали нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти). Вони були доповнені значною кількістю статистичних даних, соціологічних опитувань та періодичних видань. Це насамперед матеріали, що стосуються проблем громадянської активності, формування середнього класу, впливу

політичних партій, неурядових організацій та ЗМІ на становлення громадянського суспільства в Україні тощо.

Завдяки виявленим в ході дослідження джерельним матеріалам, можна цілісно та об'єктивно відобразити процес формування громадянського суспільства в Україні, визначити особливості, суперечності та проблеми функціонування його інститутів, а отже, досягти поставлених завдань.

Загалом джерельна база дослідження є достатньою, вірогідною та репрезентативною для вирішення поставлених завдань із комплексного вивчення становлення громадянського суспільства України.

1.3. Методологічні основи та понятійно-категорійний апарат дослідження

Вивчення окремих аспектів становлення громадянського суспільства на сьогоднішній день стало багатограннішим. Це пояснюється тим, що оновлена дослідницька парадигма крок за кроком почала відходити від застарілих методологічних принципів. Дещо відступитися від них змусило сучасне бачення історичних процесів і явищ. Залучення прогресивних методик дозволило більш цілісно аналізувати особливості проявів громадянської активності в різних її проявах. Однак говорити про повний відхід від радянської системи засобів і принципів історичного дослідження ми не можемо. Теперішній методологічний інструментарій поєднав в собі попередні та нові напрацювання [167, 248, 314]. Тому поставлені мета і завдання дисертаційної роботи обумовили вибір і використання принципів і методів історичного дослідження. Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, здобутках досвіду і виступає синтезом теорії і практики наукового дослідження. Методологічний інструментарій для дослідження становлення громадянського суспільства в незалежній Україні – це взаємозв'язаний та органічно цілісний комплекс двох основних компонентів: 1) принципів (правил) дослідження; 2) методів (прийомів, способів) пізнання [331].

Беручи до уваги нинішній стан наукової розробки питань заявленої проблематики, методологічний підбір здійснювався із врахуванням основних тенденцій гуманітарного напрямку: системності, антропологізації та міждисциплінарних зв'язків. У ході нашого дослідження ми використали чотири групи методів (традиційних та інноваційних).

До першої групи належать загальнонаукові методи, а саме: історичний, термінологічний та системний, для яких характерними є аналіз і оцінювання історичних подій. Другу групу становлять міждисциплінарні методи, до яких входять статистичні прийоми. Загальноісторичні методи складають третю групу (йдеться про порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-генетичний). Четверту групу – джерелознавчі методи: виявлення, відбір, класифікація, текстологічне вивчення, об'єктивна цінність для конкретного дослідження, інформаційний потенціал джерела [328].

Розкриємо понятійно-категорійний апарат, що становить предметне поле дослідження. Територія сучасної України у різні часи входила до складу багатьох державних утворень (Велике Князівство Литовське, Річ Посполита, Російська та Австро-Угорська імперії, СРСР, Польща, Чехословаччина і т. д.). Це наклало доволі суттєвий відбиток на початки зародження громадянського суспільства та його інституцій, особливо протягом XIX – XX ст. Політика кожної з держав мала свої специфічні риси, що впливали як на формування певних ментальних ознак, так і суспільних та міжнаціональних відносин. Також важливим чинником, що впливав на взаємовідносини між владою і народом, була проблема національної строкатості, що виражалася у мовному, релігійному, культурному, а згодом і політичному аспектах. Крім того, українці, перебуваючи у складі різних держав, ніколи не були «титальною» державоутворюючою нацією. Все це, певною мірою, як негативно, так і частково позитивно, позначилося на формуванні паростків громадянського суспільства в Україні.

Фактично, повноцінне становлення громадянського суспільства розпочалося тільки з розпадом Радянського Союзу в 1991 р. Україна постала як спадкоємиця УРСР, а її суспільство успадкувало систему «важелів» та політичну еліту, що вийшла з колишнього партійного керівництва. За таких умов, специфіка становлення громадянського суспільства в Україні обумовлюється низкою трансформаційних процесів. Їх суть полягає у переході від суспільства тотального контролю, однопартійності, командно-адміністративної економіки до суспільства, побудованого на європейських цінностях і принципах, що передбачають політичну демократію, ринкову економіку, правову державу і т. д. Незважаючи на деяке зростання громадянської активності, Помаранчеву революцію 2004 – 2005 рр. і події Майдану 2013 – 2014 рр. процес формування громадянського суспільства в Україні відбувається з чималими труднощами.

Коротко окреслена специфіка тематики дослідження зумовлює його категорійний апарат. Так, ключовим поняттям у даній праці виступає «громадянське суспільство». Не вдаючись до детального аналізу еволюції громадянського суспільства, зазначимо, що в цілому воно характерне для сучасних «модерних» держав й зародилося з появою індустріального суспільства, яке згодом трансформувалося у постіндустріальну, або ж інформаційну еру [219, с. 26-27].

На сучасному етапі дефініція громадянського суспільства не має чіткого визначення. Існують різноманітні його типи, яким притаманний різний ступінь інституційності, демократичності, активності громадян, які спираються на різні історичні, національні й політичні особливості відповідних країн. У зв'язку з цим, існують чималі труднощі у його тлумаченні, зокрема, мабуть і тому, що це не тільки явище, але і процес [45].

Громадянське суспільство слід, на нашу думку, розуміти як певну недержавну сферу існування людської спільноти, комплекс добровільних об'єднань індивідів, сукупність соціально-політичних відносин і власне

політичних груп, це сфера масових рухів, партій, громадських організацій, у якій можливий самовияв вільних індивідів та їх об'єднань, що захищені від прямого втручання держави законодавством. Таке суспільство впливає на децентралізацію влади, узгоджує та поєднує інтереси більшості та меншості, держави і суспільства. Термін «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини, виконання громадянами своїх громадянських обов'язків. Отже, громадянське суспільство це вільне, демократичне, плюралістичне, правове суспільство, метою і центром якого постає людина (особистість) з її приватними інтересами [65].

Погоджуємося із концепцією громадянського суспільства М. Рябчука. На його погляд, в основі громадянського суспільства розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив. Найважливішим аспектом громадянського суспільства, з поміж багатьох його інших, є здатність людей узгодженими діями впливати на уряд. Поступова інституціоналізації цього суспільного виклику всевладній державі власне й отримала на Заході назву «громадянського суспільства». У повсякденному вжитку цей термін невинновато спрощують до мережі недержавних організацій і як рівень громадянської свідомості суспільства.

Розроблене західними соціологами поняття «громадянське суспільство» є ключем до східноєвропейської проблематики, воно, як стверджує Рісто Алапуро, «набагато ефективніше від поняття демократії, по суті воно описує здатність громадян діяти незалежно від державної влади і, навіть, у супереч їй злагодженим і цілеспрямованим чином у рамках закону» [318, с. 10].

Відповідно до концепції громадянського суспільства в Україні ми вказуємо, що умовами формування та чинниками, які справили помітний вплив на його розвиток, стали політичні партії як суб'єкт таких правовідносин, соціально-економічні зміни та процес формування середнього класу. Зважаючи

на це, проявами громадянського суспільства були підвищення рівня громадянської активності українців, розширення мережі засобів масової інформації та їхня насиченість матеріалами, подальший розвиток системи органів місцевого самоврядування. Соціальні інститути (громадські організації, органи місцевого самоврядування та самоорганізації населення, незалежні засоби масової інформації, релігійні об'єднання, церкву і політичні партії та рухи) є важливими складовими громадянського суспільства. Тому громадянське суспільство набуває завершеного вигляду через розуміння його як сукупності суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних, а також, неформальних структур, які задовольняють спектр потреб та інтересів індивідів або їхніх груп, адекватних досягнутому рівневі суспільного розвитку. Принциповою є теза про взаємозв'язок правової держави й громадянського суспільства як двох взаємозалежних елементів.

Правова держава це таке суверенне політико-територіальне утворення, в якому реально діє принцип верховенства права у всіх сферах життєдіяльності, передбачається підзаконність державної влади, обмеженість сфери її діяльності та невтручання держави у справи громадянського суспільства, реальність і гарантованість невід'ємних прав людини та громадянських свобод, визнання їх пріоритетності; наявність механізму їх захисту, рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; діє взаємна відповідальність держави й особи, правова відповідальність офіційних осіб за дії, які вони чинять від імені держави, поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову за умови їхньої взаємної врівноваженості та відкритості; є наявна ефективна системи захисту та незалежність судів і суддів; контроль за дотриманням законів [332].

Основою дослідження тематики дисертаційної роботи виступив діалектичний метод наукового пізнання, який передбачає застосування принципів історизму, об'єктивності, системності та всебічності у висвітленні різних аспектів проблеми. З його допомогою було проаналізовано вплив економічних, політичних, соціальних чинників на становлення громадянського

суспільства в Україні. Використання принципу історизму сприяло комплексному дослідженню становлення та формування громадянського суспільства в Україні. Він дозволив прослідкувати процес його зародження і розвитку у відповідності з конкретними історичними обставинами, в їхньому взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Для характеристики джерельної бази ми використали метод формулярного аналізу, який є суто джерелознавчим прийомом. Він дозволив дослідити складові частини цих джерел: мовний тип документів, оформлення, а також порівняти зразки вище вказаних джерел. До цього варто додати і те, що у нашій розвідці виокремився метод джерелознавчої критики, який допоміг комплексно вивчити зазначені історичні документи. Перехресне зіставлення джерел дозволило виявити їх зміст, інформативність та об'єктивність. Так, вдалося проаналізувати нормативно-правові документи, на основі яких відбувалося становлення інститутів громадянського суспільства в Україні, висвітлено нормотворчу діяльність українського парламенту у контексті оформлення правових інститутів громадянського суспільства в період до прийняття Основного закону держави. Зроблено висновок, що закладена в цей час нормативно-правова база сприяла еволюції інститутів громадянського суспільства в контексті забезпечення гарантій державної мови, розвитку етнічних, національних, релігійних меншин, виробленню законодавчих вимог функціонування мас-медіа й завершення формування інституту громадянства, закріплення приватної власності й багатоманіття економічного життя.

У нашому дослідженні врахований історико-генетичний метод. Його суть полягає у послідовному розкритті властивостей і функцій тих чи інших аспектів проблеми у процесі їх історичного поступу. Цей метод сприяє визначенню причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку історичних подій [159, с. 184]. По своїй природі цей метод є аналітично-індуктивним й у гносеологічному контексті передбачає здійснення дослідження від одиничного до особливого, а згодом від загального до всезагального. Так, дослідження

передумов та чинників, а також інституцій, як невід’ємних складових громадянського суспільства в Україні, дозволило виділити як загальні риси, так і певні особливості його інституціалізації [159, с. 197–198]. Зокрема, завдяки всебічному розгляду структурних елементів громадянського суспільства, ми змогли з’ясувати його сутність та зміст. З одного боку, системне дослідження даної тематики полягає у відображенні становлення громадянського суспільства у рамках його загальних основ і тенденцій. З іншого боку, формування громадянського суспільства в Україні відбувається в умовах низки трансформаційних процесів, шляхом переходу до ринкової економіки, становлення правової держави і т. д.

Розкриття проблематики стало можливим також завдяки застосуванню прийомів формалізації (поділ джерел на окремі структурні частини). У дослідженні використовувався й метод класифікації, в основі якого лежить виокремлення системи об’єктів та їх групування за допомогою узагальненої моделі або типу. Цей метод застосовувався при аналізі джерел дослідження та характеристики структурних елементів громадянського суспільства загалом та України зокрема (проявів громадянської активності, розвитку системи місцевого самоврядування, формуванню іміджу засобів масової інформації). Так, згрупувавши наявні історичні джерела відповідно до їх властивостей, ознак та походження, ми поділили їх на закони та нормативно-правові акти, статистичні дані соціологічних опитувань, періодичні видання та матеріали Інтернет-мережі. Також за допомогою таких прийомів ми виокремили основні інституції громадянського суспільства та з’ясували які з них притаманні сучасній Україні.

Кількісні показники того чи іншого явища є досить важливою складовою більшості історичних досліджень. Вони допомагають досліднику виявити глибину і масштабність чи навпаки незначну вагу певних процесів, показати їх наслідки. Також кількісні показники дають змогу підвищити точність багатьох фактичних оцінок. Тому наше дисертаційне дослідження містить в собі

квантитативний (кількісний) прийом для опрацювання статистичної інформації. Квантитативний метод був використаний у поєднанні із системним підходом. Завдяки його використанню, ми проаналізували дані Національних щорічних моніторингових опитувань (1992-2010 рр.), простежили зміни в протестних настроях населення України, зробили висновок про пік протестної активності українців у 2005 р. Ці методи допомогли розкрити особливості шахтарських рухів (із 1989 р.). На основі аналізу статистичних даних, в дисертації зроблено висновок про те, що страйк продемонстрував рівень політичної культури одного з найпотужніших загонів промислового пролетаріату України, його організаційні здібності, виявив людей, здібних до виконання функцій суспільного лідера. А тому криза влади, розуміння демократичною опозицією ролі народних мас в історії зробили в наступному можливою трансформацію шахтарських колективів в активний суб'єкт політичного життя і специфічний елемент політичної системи українського суспільства.

При використанні нормативно-правових актів ми скористались методом аналізу правових норм та виявили систематизовані шляхом кодифікації правові акти. Специфіка теми дослідження зумовила обов'язкове використання міждисциплінарного підходу, основу якого становлять соціологія, право, історія. У контексті нашого аналізу ці дисципліни виявились тісно пов'язані між собою. Завдяки застосуванню міждисциплінарного підходу, вдалося висвітлити події в історії незалежної України, пов'язані з юридичним оформленням правових інститутів громадянського суспільства нашої країни. У роботі деталізуються правові засади функціонування духовної, політичної, економічної сфер життя тогочасного українського суспільства в умовах проголошення держави й набуття нею внутрішнього і зовнішнього суверенітету, ознак сучасної демократичної країни у внутрішньополітичному житті та як рівноправного суб'єкта міжнародного права.

Охарактеризувавши історіографію, джерельну базу та понятійно-категоріальний апарат обраної проблеми, приходимо до таких висновків.

Таким чином, наведений огляд наукової літератури багатовекторність поглядів науковців. Науковий інтерес до предмету даної дисертаційної роботи проявили не тільки історики, але й політологи, соціологи, правознавці, філософи, культурологи. При цьому, основну увагу вчені приділили висвітленню як загальної теорії громадянського суспільства, так і окремим аспектам його становлення в Україні. Відзначимо, що за час існування історіографії становлення громадянського суспільства України виникли цілі наукові течії у його вивченні: філософська, правова, політологічна, економічна, соціологічна, історична. Однак комплексного історичного дослідження становлення громадянського суспільства України в 1991-2010 рр. на сьогодні немає.

Характеризуючи джерельну основу дисертаційної роботи, відзначимо, що її основою стали опубліковані та неопубліковані джерела. Було залучено матеріали шести архівних установ. Серед опублікованих джерел варто виділити нормативно-правові акти; соціологічні опитування; довідково-статистичні матеріали; періодичну пресу. Констатуємо, що джерельна база дослідження є достатньою, вірогідною та репрезентативною для вирішення поставлених завдань із комплексного вивчення проблеми.

Застосовані принципи й методи дослідження дозволяють розкрити проблему становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. Використаний методологічний комплекс уможливив розкрити особливості його розвитку та інституціоналізації, запропонувати власну концепцію громадянського суспільства в Україні. Обрані оптимальні методи дали змогу сформулювати концепцію дисертаційного дослідження, завдяки чому вдалося простежити розвиток громадянського суспільства в Україні враховуючи аналіз нормативно-правових засад функціонування, чинників, які впливали на громадянську активність українців, соціально-економічний розвиток держави, соціальну диференціацію в суспільстві, інституційних складових такого процесу: політичних партій, громадських організацій, ЗМІ.

РОЗДІЛ II. ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДГРУНТЯ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

2.1. Розвиток законодавства для побудови громадянського суспільства

О. Субтельний написав, що «на уламках муру підрадянської України годі чекати якогось позитивного інституціоналізованого утворення на кшталт громадянського суспільства європейського зразка. Бо ми не виборювали незалежності, а задарма дістали її у спадок від розваленого СРСР [128].

В підрозділі розглянуто законодавчі засади розбудови громадянського суспільства, зокрема втілення його принципів в державно-політичній, соціально-економічній та духовно-культурній сферах життя суспільства. Виокремлено основні віхи в розвитку законодавства про інститути громадянського суспільства.

З перших днів української незалежності пріоритетом українського державотворення став демонтаж радянської державної моделі і створення сучасної європейської форми державного врядування, яка б забезпечувала стабільність політичного режиму, створювала єдину вертикаль влади, а, крім того, сприяла зміцненню панівного становища в суспільстві нової політичної й економічної еліти [187, с. 165].

I. Державно-політична сфера. Одним із найважливіших принципів громадянського суспільства є політичний плюралізм. Саме політичні партії покликані сприяти формуванню та вираженню політичної волі громадян, забезпечити їхню участь у розробці та реалізації державної політики. Епохальною подією в цьому контексті стала відміна монополії КПРС та КПУ на владу, ліквідація однопартійності. Комуністичні партії СРСР та України вже до 1990 р. втратили реальний вплив на суспільно-політичну ситуацію в країні. Межі гласності розширилися, «люди стали захлинатися під водоспадами сенсаційної інформації про злочини сталінської, а потім і ленінської доби, про

реальне становище СРСР у галузі матеріального добробуту... про систему привілеїв партапарату та його низьку ефективність» [7, с. 65].

Спочатку на загальносоюзному рівні (березень 1990 р.) було відмінено дію ст. 6 Конституції СРСР, якою компартія проголошувалася «керівною і спрямовуючою силою». Згодом і ВР УРСР під впливом рухівців проголосувала за скасування ст. 6 Основного закону УРСР, а 17 жовтня прийняла Закон «Про політичні партії та громадські організації в УРСР». Доповнив законодавчу основу для діяльності такого сектору громадянського суспільства, як громадські організації та політичні партії, Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 липня 1992 р. [17, с. 51-52].

Для становлення та розвитку громадянського суспільства необхідною умовою є незалежна демократична держава. Тому варто згадати про події та документи 1990-1991 рр., які відкрили широкі можливості для розбудови інститутів громадянського суспільства на українських теренах. Важливою подією стало прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. [72]. Із 385 голосів нардепів ВР УРСР, котрі зареєструвалися на ранковому засіданні, «за» проголосували 355 чоловік, «проти» – 4, не брали участі – 26 депутатів. Депутат О. Коцюба відмітив: «сьогодні з'єдналися всі, навіть ті, хто мав різні точки зору. Ми взяли Бастилію мирним, парламентським шляхом» [153, с. 91]. Варто наголосити й на тому, що в декларації використано слово «Україна» як офіційна назва держави; реанімовано також вживані раніше поняття «національна держава», «право української нації на самовизначення», «національна державність» [277, с. 91].

Є різні погляди на документ та його значення для подальшого державного та суспільного розвитку України. Так, Г. Касьянов вважає, що в той час, як країни Балтії проголошували незалежність, в УРСР лише декларували свою самостійність у складі радянської федерації [153, с. 90]. Але не слід забувати, що положення Декларації стали в модифікованому вигляді основою для Конституції 1996 р. та інших важливих законів.

Переворот ДКНС у Москві 18-22 серпня 1991 р. та його поразка спричинили поширення суверенних настроїв в середовищі українського істеблішменту. 19 серпня голова ВР УРСР Л. Кравчук звернувся по телебаченню до народу. «Закликаю вас, дорогі товариші, до спокою і витримки. На Україні надзвичайний стан не оголошено...Спільними зусиллями ми маємо запобігти конфронтації та протистоянню...» [20].

21 серпня було скликано екстрену нараду ВР УРСР, на якій Л. Кравчук засудив переворот Москві як неконституційний. Увійшла в історію фраза першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка: «Сьогодні ми повинні голосувати за незалежність, бо коли ми цього не зробимо, то опинимося по вуха в лайні» [262, с. 495]. 24 серпня 1991 р. ВР УРСР затвердила Акт проголошення незалежності України [3]. В ухвалі Великої Ради НРУ 1 вересня 1991 р. йшлося про те, що «одвічна мрія українського народу здійснюється. З 24 серпня народ України стає господарем на своїй землі...» [377, арк. 2].

Наступним кроком на шляху до самостійності став Закон «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., в якому зазначено, що Закони УРСР та інші акти, ухвалені ВР УРСР, діють на території України, якщо вони не суперечать її законам, ухваленим після проголошення незалежності [298]. Засадами побудови нової демократичної, правової держави стали суверенність і самоврядність, незалежність та відкритість. На Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. український народ своїм волевиявленням підтвердив вибір на користь незалежної держави.

Британський політолог Тарас Кузьо доводить, що в Україні в 1991 р. не відбулося радикальної зміни суспільного ладу, економічних відносин і персонального складу керівних еліт. Фактично йшлося про косметичний ремонт старої радянської держави в рамках українських кордонів. Рябчук А.М. написав так: «совєтська армія стала українською, але з тими самими командирами, КГБ перейменували в СБУ, газета «Радянська Україна» стала «Демократичною Україною», колгосп імені Леніна – колективним

сільськогосподарським підприємством імені Б. Хмельницького, а кафедри марксизму-ленінізму по всіх університетах перетворювалися на кафедри політології» [319, с. 176-177].

8 грудня 1991 р. новообраний президент Л. Кравчук підписав договір про створення СНД. Незважаючи на те, що мотивами такого політичного кроку було «мирне розлучення», радикально налаштовані депутати УРП негативно оцінили його підписання, аргументуючи свою тим, що замість швидкого будівництва структур незалежної держави і громадянського суспільства, Україна починала тупцювати на місці та й викликало нерозуміння за кордоном, у якому напрямі розвиватиметься країна [362].

Протягом 1991 – лютого 1992 рр. Україна здобула всі атрибути державності, зокрема офіційні символи. 15 січня 1992 р. затверджено мелодію Гімну композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерли України ні слава, ні воля». 28 січня 1992 р. парламент затвердив стяг синьо-жовтого кольору Державним прапором України, а 19 лютого 1992 р. – тризуб як Малий герб держави [270, с. 221].

Окремо, хотілося б наголосити на вирішенні проблеми громадянства в Україні. Громадянин це особа, яка є центральною в громадянському суспільстві та бере реальну участь в управлінському процесі [63]. 8 жовтня 1991 р. було прийнято перший український закон про громадянство. Зазначалося, що громадянами України є всі особи, які проживали на момент набуття чинності закону від 8 жовтня 1991 р. на території України і не перебували в іноземному громадянстві [283].

Протягом 1992-1994 рр. ВРУ прийняла близько 450 законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного суспільства до громадянського багато з них виявилися відірваними від життя. Проблеми були і в унікальній соціально-економічній ситуації на пострадянському просторі, до якої не пасував нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було тільки шляхом проб і помилок [7, с. 90].

«Хворобою», що сприяє відчуженню держави і суспільства, є корупція. Громадянське суспільство може активно протидіяти розповсюдженню цього явища. В ст. 13 Конвенції ООН проти корупції серед можливих важелів впливу суспільства на це явище визначено такі: посилення прозорості прийняття рішень і залучення до цього процесу громадян; забезпечення для громадськості ефективного доступу до інформації; створення в суспільстві атмосфери нетерпимості до корупції та заохочення повідомлення відповідні органи про такі факти [169].

На жаль, в умовах соціальної кризи, котра мала місце в УРСР, народилися такі явища як: 1) «блат» – різноманітні корисні знайомства з посадовими особами, був тісно пов'язаний з хабарництвом; 2) крадіжки на підприємствах (навіть виник термін «несуни», тобто ті, хто ніс щось з роботи додому); 3) корупція, радянська номенклатура була розбещена і корумпована [70, с. 6].

Розглянемо боротьбу з цим явищем в Україні та рівень залученості громадськості до цього процесу. До 1994 р. склалися сприятливі обставини для поширення корупції (політична нестабільність, тривалий і складний конституційний процес, відсутність належної нормативної основи, громадського контролю за діями чиновників тощо) [65]. Так, лише в 1993 р. приблизно 25 млрд. гривень відійшло в тінь [304, с. 14].

Варто відзначити, що суспільство епізодично намагалося протидіяти корупції. Так, 8 січня 1993р. представники партій і громадських організацій Переяслав-Хмельницька звернулися із проханням до представника Президента в Київській обл. та уряду перевірити факти зловживання службовим становищем начальником управління сільського господарства Переяслав-Хмельницького району П. Сеньком. Йшлося про тіньові схеми із продажем сільгосптехніки, про суміщення державної посади із підприємницькою діяльністю тощо. Але органи внутрішніх справ та прокуратури в його діях ознак злочину не знайшли. Його «покарали» посадою першого заступника

районної державної адміністрації. Політичні партії та громадські організації висловили своє обурення Президенту України [106, арк. 6-10].

Відкриту антикорупційну кампанію ініціював обраний на посаду Президента Л. Кучма. Тільки в другому півріччі 1994 р. 200 співробітників МВС було притягнуто до кримінальної відповідальності за корупційні дії [339]. Більш системний підхід здійснено з 1996 по 2000 рр. Серед ухвалених в антикорупційній сфері варто назвати закони України «Про боротьбу з корупцією», «Про концепцію національної безпеки України», «Про Національну програму боротьби з корупцією», «Про незадовільний стан виконання заходів щодо боротьби із злочинністю» та інші. До того ж у 1999 р. Україна підписала Цивільну конвенцію проти корупції. Було здійснено також ряд заходів щодо оновлення структурних підрозділів для зменшення масштабів корупції. Але «період концепцій» та прийняття документів особливого успіху не приніс [363].

Із 2005 р. почалася більш жорстка антикорупційна кампанія. Всі сучасники пам'ятають вислів В. Ющенка: «Ми знищимо систему корупції у країні, виведемо економіку з тіні». Та попри законодавчі ініціативи Президента в антикорупційній сфері на початку 2006 р., зворотної підтримки від парламенту не надійшло. Країну охопила політична криза, однією з причин якої, до речі, була корупція у владних ешелонах. У серпні 2007 р. оприлюднені антикорупційні ініціативи Президента України, прийнято План заходів щодо реалізації Концепції протидії корупції в Україні «На шляху до доброчесності» до 2010 р. Однак попри вжиті адміністративні заходи подолати корупцію в Україні в цей час не вдалося [363]. Суспільство не брало належної участі в процесі контролю за діями чиновників, відвертого неприйняття корупції в населення не було, його сприймали як належне.

Важливою віхою розбудови громадянського суспільства беззаперечно є унормування доступу громадян до прийняття важливих рішень та розвиток демократії в державі. Про політичний режим та його рівень демократизму в

Україні до 2004 р. було не прийнято говорити, можна стверджувати навіть про певну табуйованість цієї тематики. Деякі дослідники пропонували вважати його неототалітарним. На думку політолога В. Полохала, є підстави стверджувати, що в період 1991-2003 рр. сформувався «гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, за якого всеохоплюючий контроль, систематичний примус і насильство з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому не в жорстких (на відміну від класичного тоталітаризму), а в м'яких формах...» [273].

Сучасний дослідник С. Телешун переконаний, що українське суспільство в пострадянську епоху опинилося на перехідному етапі. На його думку Україна із 1991 р. пережила «романтично-номенклатурний», «державно-капіталістичний», «олігархічно-демократичний» етапи, а після помаранчевої революції настала фаза «корпоративної демократії» чи «легалізаційного періоду» [341, с. 3]. У тому, що історія України з 1991 р. – це процес «масштабного й глибокого відчуження суспільства й громадян від держави» переконаний Г. Касьянов і інші дослідники [153, с. 194].

II. Соціально-економічна сфера. Соціально-економічними засадами функціонування громадянського суспільства є приватна власність і середній клас. 6 березня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про власність в СРСР». Видається досить обережним і компромісним формулювання про нову форму власності – «власність громадян СРСР» [280]. Тобто на союзному рівні не було готовності використовувати поняття «приватна власність», але й «особиста власність» також відійшла в небуття.

Лише 7 лютого 1991 р. ВР УРСР затвердила Закон УРСР «Про власність». На відміну від союзного, український документ використовував також термін «право власності», тобто йшлося вже про регулювання суспільних відносин [281]. Натомість союзний закон містив термін «власність» в суто економічному розумінні. Український документ передбачав три форми власності:

індивідуальну (особисту і приватну трудову, колективну та державну), союзний – власність громадян, колективну та державну. В українському законі прямо передбачалося право власника використовувати своє майно в підприємницькій діяльності, в союзному – йшлося лише про таку можливість. Обидва документи передбачили правомочності власника – володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном, вчиняти будь-які дії, що не суперечать закону.

Одним словом, в УРСР прийнято документ, що по-новому й більш радикально за загальносоюзний урегулював питання власності. Приватна власність громадян, право використовувати її для підприємницької діяльності та у будь-який спосіб, що не суперечить закону, це були ті економічні основи, які потребувало громадянське суспільство [359].

Закон України «Про приватизацію державного майна» від 4 березня 1992 р. створив правові можливості для приватизаційних процесів. У соціально-економічній сфері перед очільниками України на початку 90-х рр. стояло надзвичайно складне завдання – провести модернізацію національного господарства [294]. На жаль, тодішнє керівництво державою помилково вважало, що приватизація державної власності вирішить усі проблеми. Реформатори припускали, що перехід підприємств у нову форму власності розв’яже цілий комплекс завдань: розвиток малого і середнього бізнесу, технічне переозброєння, залучення коштів іноземних інвесторів і т.п.

III. Духовно-культурна сфера. У цей час вирізняється специфікою мовна політика держави. Першим кроком у цьому напрямку стала розробка проекту Закону «Про мови в УРСР», в обговоренні якого взяли участь десятки тисяч громадян, в тому числі активісти Товариства української мови імені Т. Шевченка, створеного на початку 1989 р. У новітній історії України Закон «Про мови в УРСР» було прийнято 28 жовтня 1989 р. Відповідно до ст. 2 цього документу українська мова проголошувалася державною. Законодавець зобов’язував запровадити її в усіх сферах суспільства: дошкільному вихованні, в навчальному процесі у середніх та вищих закладах освіти, на підприємствах, в

органах державного управління тощо [290]. На виконання закону Рада Міністрів розробила і прийняла спеціальну «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 р.». Деякі дослідники скептично ставляться до цього документу, аргументуючи свою позицію його менш радикальним змістом, ніж того вимагала громадськість, тривалим терміном уведення в дію окремих статей до 10 років) [125].

Важливим для розбудови громадянського суспільства стало формування нормативно-правового поля в релігійній сфері. Україна взяла курс на побудову політики віротерпимості, релігійної толерантності, нейтралітет у питаннях світогляду й віросповідання. Унормувати діяльність такого інституту громадянського суспільства було необхідно, тому в 1993 р. парламент прийняв Закон України «Про внесення змін до Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1993 р. Закон врегульовував взаємні обов'язки держави й релігійних організацій. Одним із пріоритетних завдань, наголошувалося в документі, стало «подолання наслідків попередньої конфесійної політики радянської влади» [300]. Релігійним організаціям як юридичним особам та віруючим було надано право брати участь у громадському житті, за винятком політичних процесів, спрямованих на формування органів влади. Було також ухвалено Закон «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. [278].

Правові основи релігійної політики держави одержали подальший розвиток в Конституції України [172], де закріплено право кожної людини на свободу світогляду й віросповідання. Це право включає волю сповідати будь-яку релігію або не сповідати жодної, безперешкодно відправляти одноосібно або колективно релігійні, культові й ритуальні обряди. На державному рівні було вирішено й питання про виконання військового обов'язку особами, чия релігія не допускає несення служби зі зброєю [226, с. 378].

Роль ЗМІ в питаннях становлення громадянського суспільства важко переоцінити, зважаючи на їхню оперативність, динамічність та масовість в українському суспільстві новітнього часу. Відмітимо, що визнання ЗМІ як суспільного інституту, правове регулювання його діяльності може мати лише в демократичному суспільстві. Це пояснює той факт, що до початку 90-х рр. XX ст. законодавчих актів щодо ЗМІ не існувало. Натомість існувало «цензурне право» і партійні норми [357, с. 28]. Лише напередодні припинення існування СРСР 12 червня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», що містив прогресивні положення про ЗМІ та гарантії їхньої діяльності [310, с. 88].

Після розпаду Радянського Союзу новоутворені незалежні держави певною мірою трансформували своє законодавство про ЗМІ. Зокрема у 1992 р. прийнято і Закон України «Про інформацію», де визначено поняття «масова інформація» та види ЗМІ. Д. Проценко вважає, що документ мав чимало недоліків, зокрема не визначав, що таке ЗМІ, а «обмежився лише переліком конкретних аудіовізуальних та друкованих ЗМІ» [310, с. 89]. Між тим, на наш погляд, це був початок відліку існування нового суспільного інституту, який визнаний на державному рівні.

У перші роки незалежності чимало ЗМІ припинило існування, окремі газети проголосили себе незалежними і їхніми засновниками стали трудові колективи. Розпочався процес створення нових видань, зокрема: газети «Урядовий кур'єр» (орган державної виконавчої влади – 1990 р.), «Голос України» (орган ВРУ – 1991 р.) [394, с. 321].

Актуальною в той час постала проблема роздержавлення ЗМІ, оскільки в демократичних країнах є незалежність мас-медіа від держави. Проте на початку 90-х рр. держава була не готова визнати свою неспроможність забезпечити їхнє належне фінансування. Лише в лютому 1999 р. ВРУ погодилася з неналежним рівнем реалізації державної інформаційної політики, спрямованої на утвердження свободи слова. Тому була ухвалена постанова «Про діяльність

Кабінету Міністрів України, інших органів влади щодо забезпечення свободи слова, задоволення інформаційних потреб суспільства та розвитку інформаційної сфери в Україні». В ній підкреслювалася необхідність прискорити розробку проектів концепцій роздержавлення засобів масової інформації [394, с. 322].

Вимогу роздержавлення ЗМІ поставила і європейська спільнота в рамках євроінтеграції України. В резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. знаходимо: «...необхідно розпочати роздержавлення друкованих ЗМІ, заснованих органами державної влади та місцевого самоврядування; гарантувати прозорість власності на них; створити рівні умови для їхньої діяльності [394, с. 322].

У ситуації невідворотного роздержавлення мали місце спроби жорсткого втручання органів влади в діяльність редакцій, змінювали редакторів газет та пробували відбирати приміщення, що належали виданням. Реагуючи на таку ситуацію, 14 грудня 2006 р. у ВРУ було зареєстровано два законопроекти: «Про мораторій на відчуження від редакцій державних і комунальних ЗМІ приміщень і майна» та «Про редакційну свободу державної і комунальної преси в процесі роздержавлення» [143 с. 123].

Видається необхідним здійснити періодизацію законодавчого регулювання становлення інститутів громадянського суспільства та наголосити на основних віхах цього процесу.

Насамперед виділимо період з 1991 по 1996 рр. Він був досить складним та неоднозначним у суспільно-політичному житті країни, однак лише з липня 1990 р. по серпень 1991 р. в Україні прийняли понад 200 законодавчих актів, норми яких спрямовані на розвиток інститутів громадянського суспільства.

Досить важливим в контексті розбудови громадянського суспільства було обговорення проекту Конституції України в регіонах. Концепцію нової Конституції ВРУ ухвалила ще 19 червня 1991 р. Однак прийняття Основного закону означало найглибшу політичну реформу, до якої номенклатура не була

готова. Тому конституційний процес відбувався досить повільними кроками. Тобто українська політична еліта свідомо загальмувала перехід до демократичного устрою. Зберегти тоталітарний режим після ліквідації державної партії було неможливо, але такі сподівання були в частини політичних діячів [7, с. 91].

29 березня на нараді господарського активу Дніпропетровської обл. було обговорено проект Конституції України й було прийнято звернення до Президента України, Голови і депутатів ВРУ проханням прискорити процес обговорення проекту Конституції. «Ми звертаємося до депутатів усіх рівнів і жителів Дніпропетровщини з пропозицією включитися в обговорення проекту нової Конституції України, яка має стати гарантом консолідації зусиль усіх державних інститутів, громадських організацій, всього народу навколо ідеї стабілізації суспільного життя, відродження економіки, виживання багатонаціонального населення Української держави» [80, арк.1-2]. На черговому обговоренні проекту Конституції на нараді господарського активу Дніпропетровської області перший заступник облдержадміністрації І. Кириленко сказав: «...що будуємо? В конституції відповідь, що будуємо. Це не догма, це суспільство визначило для себе рамки, норми і свою мораль» [81, арк.17]. 18 березня голова Запорізької ОДА В. Похвальський наказав створити штаб по організації обговорення та узагальненню пропозицій до проекту Конституції України [95, арк. 82].

Спробою вирішити політичну кризу першої половини 90-рр. стало підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України [171].

Наступний період : 1996-2004 рр. – від прийняття Конституції до подій «Помаранчевої революції». Прийняття Основного Закону ознаменувало закінчення процесу становлення України як самостійної держави. В

Конституції Україна проголошувалася як суверенна і незалежна, демократична, соціальна й правова держава (ст. 1). Основний Закон надав широкі гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань, а також закріпив непорушність прав і свобод людини (ст. 24). Конституція гарантувала право громадян право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), а також на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35), що стало конституційною основою формування плюралістичного суспільства. На законодавчому рівні громадяни отримали право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36).

Остаточно закріплений інститут приватної власності (ст. 41). Подальша демократизація та різноманітність форм власності стали важливими передумовами розвитку підприємництва (ст. 42). Варто відмітити, що в Конституції України прямо не вживався термін «громадянське суспільство», що було по суті правовим упущенням у практиці сучасного українського конституціоналізму» [265]. Основний закон визначив лише контури майбутнього громадянського суспільства в державі. Можна погодитися із думкою, що Конституція була на той час програмним документом для його розбудови [265]. Затвердження Конституції України дало поштовх для прийняття цілого ряду законів, покликаних деталізувати проголошені Основним Законом принципи розбудови громадянського суспільства.

У 1997 р., згідно з положеннями п. 2, ст. 106 Конституції Президент України вперше виступив перед ВРУ зі щорічним посланням «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 р.» [274]. У ньому розвиток громадянського суспільства було названо одним з найважливіших пріоритетів державної політики. Також було зазначено, що за невеликий період незалежності відбулося становлення важливих елементів громадянського суспільства [274].

На цьому етапі зросла роль політичних партій, що відбулась унаслідок отримання ними конституційного статусу та запровадження мажоритарно-пропорційної системи [257, с. 5]. На межі століть багатопартійність досягла певної зрілості й стала основою для формування партійної системи. Спостерігається зменшення значення ідеологій під час формуванні партій. Водночас, швидкими темпами розвивалися ЗМІ, особливо електронні. Все більше зростала частка приватних телерадіокомпаній.

Важливі здобутки були в цей час і в сфері покращення забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Від самого проголошення незалежності Україна взяла курс на забезпечення прав людини кожному громадянину незалежно від національної належності. 17 липня 1997 р. було ратифіковано «Європейську конвенцію з прав людини». Відтепер громадяни отримали право звертатись за захистом своїх прав до міжнародних організацій, зокрема до Європейського суду з прав людини у м. Страсбурзі [170].

Власне, з 17 липня 1997 р. можна починати новий відлік часу — початок перенесення європейських правничих цінностей на український ґрунт. Як зазначав з цього приводу С. Головатий, «Ратифікація Україною Європейської конвенції з прав людини створила нову правову ситуацію в системі захисту прав людини в Україні.» [57, с. 11].

Практично в цей же час були ратифіковані такі важливі документи «Міжнародний пакт про політичні та громадянські права та Факультативний протокол до нього», Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права» та ряд інших документів. Україна приєдналася до «Конвенції про захист прав і основних свобод людини» й зобов'язалася імплементувати її положення в національне законодавство [74, с. 545]. Та більшість міжнародних документів у сфері захисту прав людини так і залишилися наприкінці 90-х рр. не підписаними (із 173 документів Україна підписала близько 40). Ще більше проблем було із втіленням у життя вже підписаних [222, с. 243].

У 1998 р. Міністерством юстиції України було розроблено і значною мірою реалізовано програму «Недоліки законодавства України та пропозиції щодо його вдосконалення». З метою оновлення і розширення цієї програми, підготовки на її основі обґрунтованих пропозицій, спрямованих на подальше вдосконалення законодавства Мінюст звертався до обласних державних адміністрацій з проханнями надавати узагальнену інформацію щодо прогалин та неузгодженості в чинному законодавстві України. Так, наприклад, такий лист було надіслано голові Полтавської ОДА Є. Томіну 24 січня 2001 р. [115, арк. 71].

Діяльність політичних партій та громадських організацій покращили закони України: «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. [279], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. [291], «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [297], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні» від 27 листопада 2003 р. [282]. 20 листопада 2001 р. скасували архаїчний інститут прописки [39].

Переломним моментом цього етапу стало прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України» (19.06.2003 р.). В ньому йшлося, що пріоритетним завданням суспільно-політичного розвитку стає формування громадянського суспільства, його демократичних інститутів, заохочення громадської активності, створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного рівня життя і добробуту населення [295]. Уперше за 12 річний термін існування незалежної держави на законодавчому рівні було згадано про громадянське суспільство не як про щось аморфне та незрозуміле, а як про конкретний суспільний інститут та проголошене завдання його побудови.

Після подій 2004 р. законодавче регулювання розбудови громадянського суспільства покращилося. У 2004-2005 рр. Інститут місцевої демократії

розробив Національну концепцію розвитку громадянського суспільства в Україні, а у 2005 р. Центр політико-правових реформ запропонував Концепцію взаємодії держави та громадянського суспільства. Врешті решт протягом 2005-2006 рр. за участю Мережі громадських організацій Опора, Центру політико-правових реформ, Інституту громадянського суспільства та інших була розроблена Доктрина громадянського суспільства. Це був стратегічний документ, покликаний покращити державне регулювання інституціоналізації громадянського суспільства [74, с. 548].

У листопаді 2007 р. на Всеукраїнській конференції «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети» виробили резолюцію, в якій сформулювали головні вимоги до органів державної влади та місцевого самоврядування щодо вироблення конкретних кроків для побудови сприятливого середовища для формування громадянського суспільства. Чи не вперше за всю історію незалежної України, пропозиції громадськості розглянуті й урядом визначено кілька напрямів роботи в цьому руслі: вдосконалення нормативно-правової бази; покращення комунікації між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства; формування громадянської культури суспільства [231, с. 121].

Упродовж 2008 р. силами Міністерства юстиції України, представників органів виконавчої влади, науковців, громадських організацій з метою створення належних умов для участі громадськості у формуванні та реалізації державної правової політики було розроблено «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. До інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [287].

Таким чином, громадянське суспільство стало категорією, визначеною в законі, а не на рівні філософських чи політологічних диспутів. Інститути громадянського суспільства були визнані як система суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики. Після помаранчевої революції склалися унікальні можливості для побудови громадянського суспільства. Але з 2004 по 2010 рр. український істеблішмент не зміг запропонувати прозорий та дієвий механізм реалізації актуальних завдань. Пересічний платник податку не зрозумів своєї ролі в суспільно-політичних процесах [227, с. 64].

Попри певні зрушення, виконання зобов'язань України щодо створення сприятливого правового середовища для розвитку громадянського суспільства не можна вважати задовільним. Так, за даними дослідження Індекс сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку, оцінка правового середовища для розвитку громадянського суспільства є найгіршою серед інших показників [333, с.1], з 2004 р. по 2010 р. вона коливалася в межах 3,5-3,7 (де 1 це найвищий показник, а 7 найнижчий.) (Додаток Б).

За даними українського дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2010 рр.» Творчого Центру «Каунтерпарт», упродовж 8 років близько половини інститутів громадянського суспільства в Україні стабільно вважали недосконале законодавче середовище основною зовнішньою перешкодою їх діяльності [330, с. 91]. У 2008 р. Європейський суд із прав людини визнав чинний Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основних свобод та є недемократичним, зокрема щодо реєстрації об'єднань, їх територіальних статусів, обмеження господарської діяльності [132, с. 34-35].

2.2. Становлення і розвиток політичних партій в Україні як інституту громадянського суспільства

У підрозділі висвітлюються особливості суспільно-політичного життя країни в контексті легітимізації громадських організацій та політичних партій, їхнього впливу на суспільство.

Історичний досвід демонструє, що монополія владних функцій однією партією вкрай негативно позначається на суспільному розвитку, адже в такому разі проходять процеси взаємовідчуження влади й суспільства, втрачається інтерес громадян до політичного життя. Тому саме із багатопартійною системою пов'язуються перспективи розбудови громадянського суспільства. Політичний плюралізм має забезпечити як належна кількість політичних партій, так і необхідна якість їхньої діяльності, демократичні механізми їхнього створення та функціонування [228, с. 55].

Появі українських партій передувала діяльність політичних клубів, спілок, товариств та рухів. Громадський рух існував і на теренах СРСР (комсомол, профспілки, товариство «Знання», творчі спілки і т.д.), однак ці організації діяли за умов прямого чи опосередкованого підпорядкування правлячої на той час Комуністичній партії [61]. У складі формалізованих і політизованих громадських об'єднань неможливо було у повній мірі реалізувати права й свободи громадян. Тому в сприятливий час перебудовчих процесів у 1985-1990 рр. почали виникати «неформальні» (тобто непартійні, некомсомольські) громадські організації.

Виникнення перших політичних партій наприкінці 80-х рр. та на початку 90-х рр. в Україні не випадкове. Для цього існували соціально-економічні та політичні умови. Йдеться про кризовий стан суспільства, неспроможність чинної влади вирішити нагальні проблеми, усвідомлення суспільством необхідності активної участі у формуванні влади.

Всеукраїнського характеру діяльність цих організацій почала набувати лише із 1989 р. Програмні цілі неформальних громадських об'єднань обумовлювалися суспільно-політичною ситуацією в країні. В умовах цензури та діяльності КПРС «неформали» не пропонували радикальні гасла. Тому такі організації як НРУ, «Товариство Лева», Товариство української мови ім. Т. Шевченка орієнтувалися тоді лише на необхідність реформування радянської системи. Зі зміною політичної ситуації в 1990 р. «неформали» відійшли від комуністичної ідеології, почали пропагувати ідеї державного суверенітету України, політичного та економічного плюралізму [124].

За період 1989 р. в Україні створено всеукраїнські громадські організації, вільні від компартійної опіки – «Зелений Світ», «Меморіал», ряд молодіжних і студентських об'єднань, які консолідували значну частину української молоді, творчої та науково-технічної інтелігенції, робітників і колишніх дисидентів. Завдяки їхній активній діяльності відбулася поступова лібералізація компартійного режиму. Опозиційний рух почав набувати ознак масовості й присутності в кожному регіоні [353, с. 48-49].

Одним із основних засобів тиску на владу стали мітинг та сила. «Гасла на мітингах, як зазначає П. Токар, мали протилежний характер офіційній ідеології: альтернативою соціалізму поставлений капіталізм, інтернаціоналізму – націоналізм, державному червоному прапору – синьо-жовтий і т.п.». Таким чином, початкова самоідентифікація рухів і політичних організацій відбувалася через пошук «ворогів» [129, с. 226].

Переломною подією в становленні політичних партій можна назвати прийняття 9 жовтня 1990 р. Закону СРСР «Про громадські об'єднання». До них було віднесено «добровільні формування, що виникли як результат вільного волевиявлення громадян, які об'єдналися на основі спільності інтересів». Громадськими об'єднаннями визнано політичні партії, масові рухи, профспілки, жіночі, ветеранські організації, організації інвалідів, молодіжні та

дитячі організації, добровільні товариства, фонди, творчі спілки та інші об'єднання громадян.

Для розбудови громадянського суспільства на теренах України важливими були такі положення документу: заборона державним органам втручатися в діяльність громадських об'єднань; право брати участь у формуванні та роботі органів державної влади; право законодавчої ініціативи, а також можливість захищати інтереси своїх членів у державних та органах [245]. Отож, за умов існування радянської державності вперше порушено охоронюваний усією системою правоохоронних органів принцип однопартійності та «керуючої й спрямовуючої» ролі КПРС.

У Законі наголошувалося, що військовослужбовці та працівники правоохоронних органів у своїй службовій діяльності мають керуватися вимогами законів, а не рішеннями політичних партій чи масових громадських рухів. Принциповими для подальшої розбудови громадянського суспільства стали положення про незалежність громадських об'єднань від держави та їхню можливість впливати на політичне життя [244, с. 12].

Створення першої політичної партії на теренах українських земель мало відбутися ще в листопаді 1989 р. лідерами громадської організації Українська Гельсінська Спілка [351]. Але її установчий з'їзд відбувся лише 29-30 квітня 1990 р. в Києві, таким чином було створено Українську республіканську партію [353]. У її програмі засуджувалася комуністична ідеологія, пропагувалися ідеї націоналізації власності КПРС в Україні тощо. Головною програмною метою проголошувалося створення Української незалежної соборної держави. На фоні «державної невизначеності» інших політичних сил, це було досить радикально. Першим головою УРП став дисидент Левко Лук'яненко. До її складу перейшли не всі члени УГС. Чорновіл В. та ще одинадцять делегатів підписали заяву, якою відмежувалися від новоствореної партії, звинувачуючи її в авторитарних принципах організації [353]. Після довгих зволікань з боку ще радянських органів реєстрації, 15

листопада 1990 р. Міністерством юстиції УРСР УРП зареєстровано першою в Україні політичною партією.

Таким чином, діяльність неформальних громадських організацій еволюціонувала від стриманих гасел реформування радянської системи до проголошення незалежної держави. Учасники громадських організацій отримали важливий політичний і соціальний досвід. Це стало сприятливим підґрунтям для формування політичного плюралізму в Україні.

Попри безсумнівну важливість громадських організацій для консолідації суспільства навколо ідей соборності України, початок **політичного плюралізму** в Україні більшість дослідників пов'язують із діяльністю НРУ. Рух фактично став першою політичною організацією, яка відкрито оголосила про свій намір боротися політичними методами за владу. Монополії КПРС у політичній сфері прийшов кінець.

Створення «народних фронтів» у прибалтійських республіках восени 1988 р. активізувало процес створення НРУ. У листопаді 1988 р. при Спілці письменників України та в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка було створено «ініціативні групи сприяння перебудові». У січні 1989 р. проект програми НРУ підтримали збори трудового колективу Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка й загальні збори Київської письменницької організації. А 16 лютого 1989 р. проект програми НРУ опублікували в газеті «Літературна Україна». ЦК Компартії України дав дозвіл на публікацію, щоб розпочати каральну акцію за участю громадських діячів та трудових колективів. Але М. Горбачов, перебуваючи в лютому 1989 р. в Києві, підтримав письменників, оскільки не вбачав у таких подіях політичної небезпеки [194, с. 11].

На відміну від УРП, програмні гасла НРУ сформульовані більш обережно й помірковано. Так, основною метою організації проголошувалося «сприяння чинній владі у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який слугував би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам

українського народу та всього населення України, суспільства, де були б неможливі порушення прав людини».

Навесні – влітку 1989 р. в областях України пройшли установчі конференції прихильників Руху, а 8-10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд, який формалізував створення громадсько-політичної організації «Народний Рух України за перебудову». Делегати з'їзду ухвалили Статут та Програму, обрали керівні органи Руху. Очолив Рух відомий поет та громадський діяч Іван Драч. У доповіді С. Головатого на установчому з'їзді було констатовано, що неформальні, тобто незалежні від КПРС клуби, самодіяльні об'єднання та масові рухи слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач робив висновок, що «створення громадянського суспільства є чи не найголовнішим завданням революційної перебудови» [347, с. 74].

9 лютого 1990 р. Рада Міністрів УРСР зареєструвала НРУ як громадсько-політичну організацію. Члени Руху стали ініціаторами проведення масових суспільно-культурних акцій: 21 січня 1990 р. – «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, присвячений річниці проголошення дня Злуки УНР і ЗУНР, святкування 500-ліття запорізького козацтва на Нікопольщині й Запоріжжі та ін. [391]. Завдяки своїй поміркованості й виваженості, Руху вдалось на той час об'єднати людей найрізноманітніших політичних поглядів – від комуністів-реформаторів до членів Української Гельсінської Спілки [161, с. 78].

У той час КПУ втрачала своїх членів. Протягом 1990 р. її лави покинуло 251 тис. чоловік. Найбільш далекоглядні представники компартійно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої політичної кар'єри. Л. Кравчук 1993 р. відверто признавався: «Коли відбули перші вільні вибори в республіці і партфункціонери зазнали поразки, Я зрозумів, що система похитнулася» [177, с. 65].

В Ухвалі Народного Руху України 1 вересня 1991 р. йшлося: «Демонтаж КПРС-КПУ як політичної тоталітарної структури не означає втрату

відповідними колами намагання зберегти свою керівну роль в суспільстві... Переформована півторамільйонна армія СРСР, розташована на нашій землі, допоки вона трансформована в українську, є пригноблюючим і застрашуючим фактором для молоді української демократії» [377, арк. 2].

У свою чергу появу Руху комуністи в регіонах сприйняли закономірно вороже. 8 січня 1991 р. партійна організація Старокраматорського машинобудівного заводу ім. С. Орджонікідзе вимагала від КПУ та КПРС: «з Рухом вести безкомпромісну боротьбу, розкрити «справжнє обличчя «демократів, «рухів» в ЗМІ, отримати чітку позицію партії відносно приватної власності, ринку, кооперативам та інших «проблемах»! (авт.), що турбують людей...» [374, арк. 12].

Партійна організація Дзержинського району м. Харкова 19 червня 1991 р. «Пишемо вам, товариші, що при діючій радянській владі створюються і активно діють антирадянські, антидержавні партії і організації, в першу чергу націоналістична організація Рух.. Ви що товариші, не бачите, що Україна в тумані націоналізму...? Депутат ВР УРСР і Львівської обласної ради Чорновіл, цей ярий «антисовєтчик», заборонив дітям приходити в школу в червоних краватках, назвавши їх «червоною ганчіркою» на грудях, а перед дітьми в школах вихваляють бандерівців, петлюрівців, буржуазних націоналістів» [373, арк. 51]. З метою антипропаганди націоналістичного, 9 січня 1991 р. Львівський обком партії цілком таємно звертався до ЦК Компартії з проханням активізувати підготовку і публікацію матеріалів, що висвітлюють події, пов'язані із антирадянською діяльністю ОУН-УПА, використавши для цього архівні документи, друковану пресу, телебачення [376, арк. 2].

Комуністи поступово втрачали свій вплив в молодіжній сфері. 14 січня 1991 р. Перший секретар ЦК ЛКСМУ С. Вовченко писав С. Гуренку, першому секретарю Компартії України, що в останній час у зв'язку із соціально-економічними труднощами та впливом нових політичних організацій, серед молоді України посилюється нігілізм та апатія, падає «популярність

соціалістичних ідей». Пропонувалося вирішувати ці питання на науковому рівні, створивши Інститут молоді з функціями науково-прогностичного, консультаційного центру проблем молоді. [375, арк. 6].

Процес підготовки до парламентських виборів став каталізатором для оформлення нових політичних сил. Станом на 01.01.1992 р. офіційний статус мало 11 партій, а також 189 громадських організацій [391]. За період 1989-1993 рр. до політичної орбіти новоствореної держави увійшли Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Українська консервативна республіканська партія та інші. Серед праворадикальних партій варто відзначити Українську міжпартійну асамблею (з 1991 р. – Українська національна асамблея). УНА взяла активну участь у виборах, пропонуючи альтернативні варіанти суспільного і державного розвитку. Та через ідейні розбіжності в партії стався розкол, її вплив на суспільство поступово зменшився [239, с. 214].

Після установчих з'їздів у 1990 р. були утворені Українська селянсько-демократична партія та Демократична партія України. Серед їх програмних цілей було: «досягнення державної незалежності України та побудова в ній демократичного й гуманного суспільства». Ю. Бадзьо 13 грудня 1990 р. у виступі на з'їзді Демократичної партії сказав: «Нас іще небагато. Але вже тепер ми зібрали в своїх рядах велику інтелектуальну силу. Завтра вона стане – віримо в це! – помітною політичною силою нашого суспільства. Якщо будемо енергійно й відповідально працювати, створюючи собі позитивний суспільний образ» [75, арк. 56].

Тобто в програмних документах перших політичних партій в Україні йшлося про необхідність розбудови й суспільства, а не тільки державних інститутів [271, с. 222]. У першій половині 90-х рр. утворено: СПУ, Селянську ПУ, КУН, КПУ, ОУН, СДПУ та ряд інших [138].

Політичні партії досить швидко включилися у суспільно-політичне життя. Так, Асоціація Демократичних Рад України, НРУ, Асоціація «Союз Чорнобиль», Товариство Української Мови Т. Шевченка, Партія Зелених України ініціювала проведення 24-25 травня 1991 р. благодійного телемарафону «Чорнобиль-91» [158]. Організатори мали можливість залучити кошти спонсорів, також української діаспори. Кошти планувалося витратити на будівництво лікувально-профілактичного комплексу для дітей, котрі постраждали від аварії на ЧАЕС [364, арк. 10].

Перші роки незалежності продемонстрували, що ні «націоналісти», ні «демократи» не є сильними і впливовими, щоб відсунути від владу правлячу номенклатуру (названої згодом націонал-комуністами). «Контрольний пакет акцій залишився, однак, у руках «націонал-комуністів», котрі зреклися марксизму й розпустили компартію, проте зберегли криптокомуністичну політику, номенклатурні зв'язки, позиції, інституції, навички мислення й поведінки [319, с. 19].

Однак, вибори 1990 р. привели у парламент чималу групу депутатів не комуністів і навіть учорашніх політв'язнів. Із самого початку демократична меншість повела себе досить активно і наступально. Так, вона примусила комуністів погодитися на прозорість роботи пленарних засідань ВРУ. Сесія відтоді транслювалась в прямому ефірі на всю республіку. Таким чином, народ міг слідкувати за роботою і поведінкою своїх обранців [362, с. 10-11].

Після обрання керівником парламенту секретаря ЦК КПУ В. Івашка демократична меншість оголосила про перехід до парламентської опозиції, яка 6 червня 1990 р. оформилась у вигляді Народної ради. Декларації про її утворення підписали 125 депутатів, в тому числі В. Чорновіл. Під впливом Народної ради було відкликано депутатів-комуністів, які поїхали на XXVIII з'їзд КПРС, а також зрештою-решт було прийнято Декларацію про державний суверенітет. Скориставшись організованою провокацією, комуністична

більшість парламенту дала дозвіл на арешт опозиційного депутата С. Хмари для створення негативного іміджу демократичних сил.

ВРУ після трансформації компартійної системи стала основним центром влади, незважаючи на існування виконавчої та судової гілок влади. Вона ще мало нагадувала парламенти європейські, але вже суттєво відрізнялася від Верховної Ради попередньої епохи [7, с. 64].

Наступні події, які відбувалися в Україні, спрямували становлення громадянського суспільства зовсім в інше від бажаного русло. На прес-конференції Народної ради після арешту С. Хмари В. Чорновіл висловив думку, що збереження ВРУ у такому складі недоцільне. Він подав на ім'я голови парламенту заяву, у якій зазначив, що вважає етично недопустимою свою роботу як народного депутата до тих пір, поки не буде створено парламентську комісію з розслідування провокації проти С. Хмари. Такі пропозиції не були схвалені Народною радою як неефективні і вигідні владі, яка нагнітала політичну ситуацію. Керівництво Народної ради погодилося на одностороннє примирення [67, с.12-13].

Перед демократичною опозицією стояла дилема: залишатися у непримиренній опозиції чи піти на компроміс і взяти участь у формуванні керівного складу ВРУ – Президії, опозиції запропонували там 7 місць. Після тривалих кулуарних перемовин опозиція пристала на таку пропозицію. С. Хмара у спогадах написав: «Отже, це перша стратегічна помилка так званих демократів – курс на співпрацю з існуючою владною номенклатурою замість боротьби за докорінну зміну влади і усунення старої» [362, с. 18].

Результат не забарився – вже під час канікул ВРУ Президія прийняла ганебне рішення про так звану кілометрову зону навколо парламенту, в якій заборонялося проведення масових заходів (маніфестацій, мітингів, зборів). Таким чином комуністична номенклатура хотіла позбавитися тиску з боку активних мас народу. І робила це вона спільно із представниками нібито від

демократів. (Членами Президії від демблоку були на той час Ємець, Павличко, Танюк, Яворівський, В. Пилипчук, Юхновський) [362, с.18].

Динаміку створення політичних партій демонструють такі дані. Якщо до проголошення незалежності в Україні зареєстровано 4 партії, то в грудні 1993 р. – 27, в березні 1997 р. – близько 40; в березні 1998 р. – більше 50, в 1999 р. – понад 70; в 2000 р. – більше 100 [28, с. 411]. В умовах наростаючої кризи їхня діяльність обмежилась фактично гострою критикою роботи Верховної Ради, виконавчої влади і президента [239, с. 230].

Свідченням консервативності тодішнього суспільства стала перемога на парламентських виборах 1994 р. комуністів (90 депутатських мандатів), але й Рух отримав 20 місць у ВРУ, Селянська партія України – 18, Соціалістична – 14. Народними депутатами стали 227 осіб, котрі не належали до жодної із партій [148].

Міру відчуженості українського суспільства від політики на початку 1990-х рр. переконливо показав Є. Головаха у низці соціологічних досліджень. Виявилося, що лише 22,2% опитаних підтримували прихильників «капіталістичного шляху» розвитку, ще менше (12,7%) імпонували політичні сили, що виступали за «соціалізм», натомість 20,1 % не підтримували нікого. Але цікаво, що 23,8% респондентів заявили, що вони підтримають і одних, і других, аби вони не билися, решта опитаних не змогли визначитися із відповіддю. Тобто населення катастрофічно боялося «конфлікту» [355]. Посткомуністична номенклатура успішно підтримувала у суспільній свідомості суто радянське сприйняття конфлікту як непримиренного протистояння. Натомість у західному соціумі конфлікт завжди сприймався як природний стан існування соціуму, де постійний конфлікт інтересів є рушійною силою поступу, і де найгостріші суперечки вирішуються зі допомогою демократичних інститутів

Закон «Про громадські об'єднання» передбачив обов'язок держави підтримувати політичну і громадську активність своїх громадян, а отже

сприяти політичному плюралізму [293]. Але політичні партії в цей час перебували на стадії свого становлення. Більшість із них не мали постійного членства та електорату по всій Україні. Держава у свою чергу також не забезпечувала їх матеріальною та видавничою базою, приміщеннями.

13 вересня 1994 р. НРУ звернувся до політичних партій та громадських організацій демократичної орієнтації. «Україна продовжує перебувати під загрозою поступової ліквідації державності. Однією з причин цього є відсутність згуртованості демократичних сил... Ліві сили, маючи деякі розбіжності щодо форми втягування України в імперію, у вирішальних питаннях все ж стоять на спільних доктринальних засадах» [378, арк. 55].

Міжнародна спільнота зацікавилася бурхливим розвитком політичного життя в Україні. Почала надходити інтелектуальна допомога молодим партіям із-за кордону. Вибори 1994 р. принесли певні зміни в політичне життя країни. Насамперед з'явилися блоки політичних партій, наприклад Міжрегіональний блок реформ (на чолі з Л. Кучмою та В. Гриньовим). Діяльність блоків дозволяла консолідувати різні політичні сили навколо певних загальнодержавних програм суспільного й державного розвитку. Значимою для розбудови громадянського суспільства виявилася агітаційна робота політичних партій напередодні виборів до парламенту. У ході політичних дискусій розглядалися такі важливі питання як прийняття нової Конституції, майбутня форма державного устрою, розвиток різних форм власності. Це викликало широкий резонанс серед населення України, яке активно включилося в обговорення цих проблем і продемонструвало свою активну політичну позицію досить пристойною явкою на парламентські вибори – 75,6%. Політичні сили включилися в процес контролю за виборчим процесом [239, с. 235].

Найбільшого успіху на виборах домоглися ліві партії, які вибороли третину мандатів. Фракції з кількістю депутатів не менше 10 вдалося утворити КПУ, НРУ, СелПУ, СПУ. Парламент поділився на три табори: ліві, праві і центристи. На жаль, під час вирішення важливих для країни питань, депутати

керувалися інтересами своїх партій, не бажаючи шукати компроміс. Новобраний 11 жовтня 1994 р. Президент Л. Кучма заявив, що сприятиме утвердженню політичного плюралізму та багатопартійності, закликав до загальнонаціональної згоди та консолідації зусиль усіх гілок влади та політичних партій і рухів.

Політичну ситуацію в регіонах, кількість зареєстрованих партій та громадських організацій тримали на контролі. Заступник голови Полтавської ОДА П. Шемет 4 січня 1994 р. ставив завдання оперативно зібрати такі дані з районів [116, арк. 1]. Серед поданих даних увагу привертають організації, які не були зареєстровані, але активно діяли на території області. Це Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, Обласна Рада ветеранів, Комітет солдатських матерів Полтавщини, Обласна рада колективних сільськогосподарських підприємств, Союз офіцерів України, Обласна асоціація фермерів та ін. [118, арк. 1].

Кілька слів варто сказати про діяльність Співки письменників, організації начебто громадської, але значною мірою політизованої. Співка письменників стала одним із найактивніших об'єднань відроджуваного громадянського суспільства. Співка виступала з гучними політичними заявами – на кшталт гучного Конгресу української інтелігенції, проведеного наприкінці 1995 р., та прийнятого ним «Маніфесту», який фактично підтверджував, що суспільство перебуває у стані «холодної громадянської війни»: «Сьогодні поновився кількасотлітній стратегічний курс «Україна без українців»... Складовою цього курсу є посилене плюндрування української культури... На п'ятому році незалежності виходить лише три відсотки книжок українською мовою... Закриваються українські дитячі садки, школи, документація в багатьох галузях ведеться недержавною мовою. У багатьох областях блокується відкриття українських закладів культури, закриваються українські газети і журнали, витісняється українська культура з радіо та телебачення... На межі фізичного виживання перебувають науковці, вчителі, лікарі, культосвітні

працівники ...». Водночас члени цієї організації не гребували співпрацею із правоохоронними органами, продукуючи для них «закриті рецензії». До того ж до її складу входили люди з досить різними поглядами і моральними якостями. Тому в 1997 р. молодше покоління вийшло з цієї організації заснувало Асоціацію письменників України [318, с. 180-181].

У червні 1993 р. у Донецьку пройшов «відбудовний» з'їзд Компартії України. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано П. Симоненка. Делегати другого з'їзду у березні 1995 р. проголосили КПУ правонаступницею партії, що існувала у складі КПРС і була заборонена у серпні 1991 р. [7, с. 99].

На середину 1990-х рр. в Україні вже сформувався практично увесь спектр політичних партій – лівих, правих і центристських. Внутрішня боротьба набула між ними гостроти хоча практично кожен із них в минулому був комуністом. Але варто сказати, що багатопартійна система існувала сама по собі, будучи відірваною і від суспільства, і від влади. Тому було незрозумілим, яка партія перебуває при владі, а яка знаходиться в опозиції. Але виникли передумови для структуризації політичного життя. Українське суспільство перестало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні [197].

Психологію і менталітет середнього українця відбито в «Щоденнику» Валерія Нечипоренка. «Щоденниковий» герой В. Нечипоренка це такий собі персонаж із вулиці, персоніфікований «глас народу». Персонаж неприязно ставиться до всіляких СПУ, АПУ і взагалі «українських писателів», але більшою мірою лякає його фатальний нігілізм, який він проявляє у громадянській сфері. Його фрази «я ні за кого», «все набридло», «нічого не зміниш» стали повсякденними для багатьох українців середини 90-х рр., котрі бойкотували вибори, бо «всі поганці», бо «нічого не зміниш». За цими фразами крилась розгубленість пострадянського українця перед новими суспільними реаліями, але з іншого боку – виправдання своєї пасивності [320, с. 183].

У 1995 р. на круглому столі УРП «Консолідація української нації – основа державності» лунали різні погляди на майбутнє України та розбудову її

суспільства. Генерал-майор Г. Тимко зауважив, що до консолідації етнічної нації слід іти все таки від інтеграції суспільства в цілому. Адже є багато росіян, свідоміших за українських перевертнів, тому не слід їх відлякувати надто революційними заходами. У демократичній Україні вони неодмінно стануть її патріотами, але цей процес матиме еволюційний характер. Присутні погодилися на необхідності вироблення державної програми консолідації української нації [379, арк. 2-3].

Слід віддати належне окремим політичним партіям, які активно включилися в конституційний процес. Досить пристойні проекти Основного закону розробили ХДПУ, УРП, КУН. Під час прийняття нової Конституції політичні сили значною мірою активізувалися. Важливу роль у цьому процесі відігравало інформування населення про перебіг процесу. Тут варто згадати про громадсько-політичний журнал «Віче», що вів спеціальну рубрику «З депутатських груп і фракцій».

Яскравим прикладом можливості впливу політичної сили на розвиток подій є діяльність депутатської групи «Центр». До складу об'єднання входили люди з різними політичними поглядами, різних професій. Юристи «Центру» впливали на конституційний процес, шукаючи компроміси в суперечливих положеннях Основного закону. Представники «Центру» з трибуни парламенту чи не вперше заговорили про необхідність розбудови громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини і громадянина [305].

Довготривалий конституційний процес закінчився в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. прийняттям Конституції України, яка проголосила політичну багатоманітність, закріпила політичні права і свободи громадян держави. 1996-1998 рр. характеризуються становленням багатопартійної системи в рамках впровадження конституційних норм в життя. Довгоочікуваний Основний Закон держави не поспішали виконувати ні парламент в цілому (мав прийняти ще 60 законів для правового регулювання різних сфер життя), ні народні депутати, які відмовлялися навіть скласти присягу на вірність українському народові.

Проблеми із розбудовою політичного простору як сектору громадянського суспільства, в черговий раз постали 1997 р., й були пов'язані із прийняттям нового виборчого закону. Напередодні його затвердження два роки точилася гостра дискусія між парламентом і президентом. Більшість депутатів виступали за мажоритарно-пропорційну систему виборів. Але Л. Кучма із послідовниками небезпідставно наголошували на тому, що політичні партії ще занадто слабкі, тому доцільним є застосування мажоритарної системи. Тривала політична боротьба закінчилася прийняттям закону про мажоритарно-пропорційну модель парламентських виборів 1998 р. (225 депутатів обиралися в мажоритарних округах, 225 – від політичних партій) [234].

Нова виборча система підвищувала роль партій у суспільстві. Політичне структурування суспільства набувало динаміки. Тож до 1994 р. в Україні склався тип партійної системи, що мав ознаки мультипартійності і поляризованості. У другій половині 90-х рр. суспільство стало на шлях партійної трансформації. Його характеризував процес структурування десятків малочисельних політичних партій у комуністичній та соціалістичній, соціал-демократичній, ліберальній та консервативній концепціях [7, с.102].

За повного хаосу із впровадженням положень закону в життя, непоінформованості виборців та паралельними виборами до місцевих рад пройшли парламентські вибори 1998 р. [153, с. 233]. Їхні результати спростували міф про начебто зовелику кількість партій. Лише 8 політичних сил подолали встановлений новим виборчим законом 4% виборчий бар'єр. Найбільше голосів прогнозовано набрали комуністи (24,7%), блок Соціалістичної та Селянської партій (8,6%). Навіть по спливу семи років після здобуття незалежності в Україні ліве крило політичного табору залишалось досить потужним.

Компартія активно включалася у боротьбу за вплив на маси. Її основну масу на кінець 90-х рр. складали пенсіонери, ветерани, малокваліфіковані робітники. Комуністичні осередки досить міцно були пов'язані із

директорським корпусом державних підприємств, особливо на Донбасі. З усіх партій КПУ була наймасовіша і налічувала 111 тис. членів. Це була жорстко централізована структура з високою дисципліною. Не маючи програми виходу із кризи, КПУ будувала агітацію на критиці діяльності чинної влади [7, с. 99].

Це свідчило не тільки про консервативність у поглядах виборців, а й про те, що їм не запропоновано гідної альтернативи у політичному виборі. Дійсно не було потужних політичних сил із конструктивними пропозиціями щодо суспільного й державного розвитку. Політичні партії презентували інтереси окремих соціально-економічних угруповань (кланів), регіонів, або власне своїх. Про реальний вплив суспільства на владу з допомогою такого інструменту як політичні партії, не йшлося.

Досить влучно хоч і гостро висловився про цю ситуацію М. Рябчук: «Не маючи, по суті, жодної позитивної програми, жодної конструктивної візії майбутнього, ця еліта пропонує себе суспільству на роль «найменшого зла»... така еліта зацікавлена у поглибленні суспільної амбівалентності, атомізованості й розгубленості, цілком слушно вбачаючи в такому неструктурованому, недорозвиненому характері громадянського суспільства головне джерело й запоруку свого політичного домінування» [318, с. 25].

Свідченням поступального й еволюційного розвитку політичної системи, готовністю до діалогу та розбудови інститутів громадянського суспільства, виступає, на наш погляд, наявність та впливовість опозиції до існуючої державної влади. Після 1991 р. демократична опозиція не зуміла виробити єдиного і зваженого ставлення до «партії влади», а відтак і до свого власного місця в суспільстві. Розколи розпочалися одразу після проголошення незалежності, коли значна частина націонал-демократів вирішила, що головне завдання націонал-демократичного руху вирішено, і пішла на співпрацю з «партією влади», обійнявши посади у міністерствах, посольствах, президентському апараті.

Перший розкол стався в Русі навесні 1992 р. В. Чорновіл зайняв непримиренну позицію щодо своїх колишніх колег-дисидентів, звинувачуючи їх у співпраці із комуністами та зраді демократичних ідеалів. Інша частина націонал-демократів відгукнулася на заклик Президента до консолідації всіх громадян-патріотів і створила Конгрес національно-демократичних сил. Навіть поява на політичній арені Комуністичної партії України в 1993 р. не схилила конфронтуючі сторони до компромісу. Рябчук М. так висловився про ці події: «Хоч на тлі «червоно-коричневої КПУ, де спрагли більшовики об'єдналися із ностальгійними неоімперцями та російсько-шовіністичним, українофобським люмпеном, «безідейна» «партія влади» виглядає доволі рожевою, якщо не «жовто-блакитною» [318, с. 138].

Прикладом співпраці політичних партій та органів виконавчої влади стало створення політично-консультативних органів при очільниках областей. Ще у 1992 р. було прийнято положення про Раду громадської злагоди при обласній державній адміністрації Київської області [107, арк. 227]. 15 грудня 1998 р. спільним розпорядженням голови Київської ОДА та Київської обласної ради «з метою консолідації суспільно-політичної ситуації в області, налагодження діалогу та співпраці органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та обласних організацій політичних партій, єднання їх зусиль у вирішенні назрілих завдань сьогодення, перш за все у досягненні економічної стабілізації, розвитку, освіти, культури, посиленні соціального захисту населення» було створено політично-консультативну раду при Київській ОДА та Київській облраді [105, арк. 1]. У інформаційних повідомленнях Київської облдержадміністрації про суспільно-політичну ситуацію в області за 1999 р. йдеться про те, «що взаємовідносини органів виконавчої влади з лідерами більшості обласних організацій політичних партій продовжували зміцнюватися [104, арк. 1].

На кінець 90-х рр. діяли ліве та праве крило політичної опозиції. Ліве представлене комуністичною, соціалістичною і селянською партіями. Вони

боролися із владою політичними гаслами, виступаючи із закликами до боротьби із корупцією, негайної компенсації громадянам втрачених заощаджень і т.п. Права опозиція (УНА, Свобода, УКРП, Партія захисників Вітчизни) також наголошували на необхідності подолання корупції й звинувачували владу у «зраді національних інтересів України». Таким чином, далі звинувачень і наголосі на цілком очевидних огріхах в суспільно-політичному житті України, діяльність опозиційних сил не заходила [11].

Хоча окремі епізоди активної участі політичних партій в суспільному житті ми знаходимо. Так, 9 лютого 1999 р. голова УРП. О. Шандрюк звертався до Київського міського суду стосовно скарги громадян на бездіяльність Генеральної Прокуратури України в справі про масові убивства і поховання громадян України в Биківнянському лісі. В разі ігнорування судовою гілкою влади цього звернення, партія мала намір звертатися до Європейського суду з прав людини [380, арк. 7].

Щоб розбудувати українське громадянське суспільство демократична опозиція повинна була виробити дві важливих речі. По-перше, виробити єдину лінію поведінки щодо партії влади, яка повинна була бути чимось середнім між колабораціонізмом і непримиренністю, не допускаючи ототожнення себе із партією влади. Національна олігархія не може бути одностороннім націонал-демократів, оскільки має інші завдання – збереження влади і власності. По-друге, опозиції свідомо треба було змістити акцент у своїй діяльності із розбудови держави на розбудову громадянського суспільства. Замість романтичної риторики державотворення слід було подбати про вироблення конкретних програм реформ, спрямованих на процеси приватизації і формування соціального прошарку дрібних власників як основи громадянського суспільства. Демократам варто було зосередитися на творенні незалежних впливових мас-медіа та інших недержавних, громадянських інституцій [319, с. 148].

Проблема була й в аполітичності населення. У березні 1999 р. дніпропетровський філіал Національного інституту стратегічних досліджень інформував голову облради Є. Дубініна, що 24% населення віддавала перевагу лівим партіям, 10 – лівоцентристським, 13 – центристським, 5% - правим та правоцентристським, а 48% населення взагалі політикою не цікавились! [92, арк. 96].

Безумовно, влада використовувала адмінресурс. 19 березня 2001 р. в.о. голови Дніпропетровської ОДА звітував у Кабмін, що «з метою позитивного ставлення до дій уряду, формування відповідного морально-психологічного клімату в області здійснено низку організаційних та політичних заходів». Йшлося про проведення співбесід з керівниками обласних організацій партій, було проведено засідання політичної ради при голові облдержадміністрації щодо збору підписів громадян на підтримку дій уряду та реформ Президента Л. Кучми. Через ЗМІ ведеться роз'яснювальна робота щодо досягнень в економічній сфері. Заступники голови облдержадміністрації, міські голови, голови районних держадміністрацій закликали населення, всі політичні сили підтримувати діючу владу в Україні [84, арк. 70-71].

У такій політичній конфронтації і деструктивному полі для розбудови громадянського суспільства, Україна прожила до чергової виборчої кампанії 2002 р. до парламенту. Попри очікувану політичну боротьбу і відсутність віри пересічного громадянина у парламент, на зламі тисячоліть у політичній системі України та ВРУ відбулися якісні зрушення. У листопаді 2000 р. 237 народних депутатів різних депутатських фракцій висловили готовність сприяти ефективному виконанню Радою своїх повноважень.

З моменту вступу України до Ради Європи в 1995 р. на нашу державу поширилися процедура формального моніторингу цієї організації. Попри заяви Комітету Міністрів Ради Європи та ПАРЄ щодо значного прогресу в країні відносно демократичності політичного режиму, спостерігачі від міжнародних організацій спостерігали за виборчим процесом в Україні 2002 р. Цей факт

сприяв значною мірою демократичності виборів до парламенту, до того ж Президент 30 жовтня 2001 р. підписав новий виборчий закон «Про вибори народних депутатів України». Впроваджувалось ефективне адміністрування з боку ЦВК, засідання якої ставали відкритими для партій, блоків, ЗМІ, спостерігачів; створювалися багатопартійні виборчі комісії, які сприяли прозорості виборчого процесу; більш впорядкований став механізм вирішення спорів щодо виборчого процесу, активізувалось залучення громадянського суспільства до виборчого процесу [129].

Напередодні виборів до парламенту 2002 р. значно активізувалися політичні партії. В першій половині 2000 р. відбулися їхні з'їзди, проводилися дискусії, круглі столи. Так, 22 квітня відбувся з'їзд народно-демократичної партії, який визначив пріоритети діяльності в найближчі роки та висловився за політику діючого президента. З'їзди політичних сил лівого спрямування (соціалістів, комуністів) засуджували діяльність чинної влади. А комуністи в червні 2000 р. заявили, що «не можна йти вперед, не рухаючись до соціалізму». Таким чином, опозиційні ліві намагалися повернути суспільство до консервативного соціалістичного шляху розвитку. Праві політичні сили (НРУ, УРП, КУН) публічно висловлювалися за політику Л. Кучми. Такий стан речей свідчив про одне – в громадянському суспільстві не було єдності [268].

Визначальним чинником виборів 2002 р. став адмінресурс. Політолог і політик М. Томенко відзначав: «вперше в історії України Президент держави відкрито дав чітку вказівку всім структурам виконавчої влади зайняти найактивнішу позицію у виборчому процесі» [346, с. 5]. Є. Марчук у 2005 р. журналістам газети «День» сказав таке: «Згадаймо парламентські вибори 2002 р. Створюється «За ЄдУ», очолює Литвин. На підтримку «За ЄдУ» включена вся державна машина, туди зведені всі ресурси – партійні, парламентські, адміністративні, інформаційні, фінансові. І «За ЄдУ» практично б пролетіла на виборах, якби не Донецьк. Завдяки технологіям, які були задіяні в Донецьку, вона пройшла у парламент» [346].

У листопаді 2001 р. Дніпропетровська ОДА звітувала в Адміністрацію Президента: «в області створено блок «За єдину Україну», куди увійшли найчисельніші та найвпливовіші обласні організації політичних партій: АПУ, НДП, «Трудова Україна», Партія регіонів... члени партії блоку користуються авторитетом у населення. Обласний штаб блоку створено, його очолив перший заступник голови облдержадміністрації П. Кравченко. Матеріали щодо діяльності блоку розповсюджуються у всіх обласних, міських, районних ЗМІ». [84, арк. 136.]. Начальник відділу з питань внутрішньої політики Київської ОДА М. Деряпа інформував про суспільно-політичну ситуацію в області у січні 2002 р. «До обласного, районних і міських виборчих штабів, груп підтримки виборчого блоку «За єдину Україну!» включено жителів області, які користуються авторитетом мають навички ведення агітаційної роботи з усталеними державницькими позиціями [103, арк. 3].

Бучин М. вказує, що адмінресурс був використаний ще під час референдуму 16 квітня 2000 р. Використання адмінресурсу стало сприйматися як обов'язкова умова перемоги на виборах [38]. Його застосування негативно вплинуло на громадську думку. За результатами опитування Центру Разумкова, лише 4,6% громадян вірили в те, що вибори 2002 р. будуть чесними, цей показник у 4 рази менший за 1994 р. [133, с.3].

Вибори до ВРУ 2002 р. продемонстрували певні якісні зрушення в функціонуванні політичних партій як інституту громадянського суспільства. Перемогу отримав «Блок В. Ющенка «Наша Україна» (70 мандатів). Комуністи вперше за всю історію незалежної України втратили лідерські позиції, отримавши 59 місць в парламенті. Українським партіям почали більше довіряти виборці. Вкажемо, що на виборах 2002 р. у два рази зменшилась кількість виборців, які голосували проти всіх. Можна констатувати і початок формування двопартійної системи західного зразка. Адже виборчі змагання проходили між опозиційним блоком «Наша Україна» і провладним «За єдину

Україну». Таким чином, в період з 1998 по 2005 рр. почало формуватися два центри політичних сил – провладний та опозиційний [208, с. 18].

Чи не найбільшого апогею використання адмінресурсу досягло під час президентських виборів 2004 р. У загальному документі Міжнародної місії спостерігачів від 22 листопада зазначалося: «У другому турі ще бракувало чіткого розмежування між партійними ресурсами і державними ... Велика кількість місцевих державних чиновників та держслужбовців, таких як ректори університетів та керівники державних установ, давали своїм підлеглим вказівки голосувати за пана Януковича» [198, с. 310].

Народний депутат М.Томенко у парламенті повідомив про нові аспекти адмінресурсу. «Вчителі перебувають під фантастичним пресом. Вони ходять по батькам і розповідають, що їх виженуть з роботи, якщо вони не забезпечать відповідні результати виборів. Вчителі вже не читають шкільних предметів, а розповідають, що треба робити на виборах ». [198, с. 310].

Досить оригінально висловився С. Кульчицький щодо фінансово-промислових груп. «Монополістичні об'єднання, які контролювали важку промисловість та створили потужні банки, також були елементами самоорганізації суспільства, як і політичні партії правого спрямування, незалежні профспілки й усі інші «неформальні структури» [196, с. 27]. Дійсно, за швидкістю й результативністю самоорганізації вони випереджали інші структури суспільства. Для закріплення цього успіху олігархи почали створювати політичні партії з метою захисту своїх інтересів на конституційному рівні. Так, П. Лазаренко за кілька місяців створив блок «Громада», який подолав 4% бар'єр на виборах 1998 р. Спочатку сформувався дніпропетровський клан зі зв'язками із Києвом та Москвою. Потім постав донецький клан. Ці угруповання навіть рятували регіони і країну від кризи, але дбаючи в першу чергу про свої інтереси [195, с. 424].

Різке зростання політичної участі громадян України в останній період президентської виборчої кампанії 2004 р., протистояння влади та опозиції за

підтримки сотень тисяч людей з епіцентром на Майдані Незалежності у Києві, визнання Верховним Судом України другого туру президентських виборів недійсними та призначення повторного голосування, перемога опозиційного кандидата В. Ющенка – всі ці події вже стійко утвердились у свідомості пересічного українця як «помаранчева революція».

В 2004 р. до політичного життя країни залучали молодь. «Зроби свій вибір! Потрібен твій ГОЛОС!» З такими закликами в червні 2004 р. Центр політичної освіти разом зі своїми партнерами розпочали реалізацію великомасштабного проекту «Просвіта та активізація молоді у виборах Президента України 2004 р.», який реалізовувався за підтримки Європейського Співтовариства [382, арк. 4].

Події 2004 р. значно вплинули на такий індикатор політичного життя в країні і свідомості людей, як «політична ефективність». Це відчуття пересічною людиною можливості впливати на політичний процес. На початку 2004 р. лише 18% українських громадян вірили, що найближчий час їхнє життя поліпшиться. Події листопада – грудня 2004 р. позитивно вплинули на суспільну свідомість. На початок 2005 р. спостерігалось зростання довіри до президента, уряду, парламенту, партій та їхніх лідерів, і що найголовніше, «усвідомлення власної політичної ефективності» та соціального оптимізму. Після розчарування людей в подіях 2005 р. настрої населення повернулися до песимістичного рівня початку 2004 р. [34, с. 55].

Політичні партії в середині 2000-х рр. продовжували залишатися малочисельними і не охоплювали всю територію України місцевими осередками. Вирішенню цієї проблеми мали сприяти затверджені 6 липня 2005 р. парламентом зміни до Закону України «Про політичні партії». Відтоді місцеве управління юстиції повинно реєструвати місцевий осередок партії упродовж всього трьох годин, видаючи відповідну довідку. За задумом таке спрощення сприяло партійному будівництву, широкому залученню населення до політичного життя. Але напередодні виборів це було використано партіями

для створення ілюзії масовості і народності політичних рухів, тому на виборах 2006 р. кількість місцевих осередків партій зросла майже в 2 рази у порівнянні із 2002 р. [205].

У 2006 р. вибори до ВРУ проходили вперше за пропорційною системою із 3%-м виборчим бар'єром. Напередодні кількість зареєстрованих політичних партій збільшилася до 137. Та лише 50 політичних партій включилося самостійно або в складі блоків партій у виборчий процес. Цей факт викликає багато запитань, оскільки метою діяльності політичної партії є прихід в парламент і реалізація своєї політичної програми. Тому якою була мета діяльності решти 87 політичних сил, які не брали участь у виборах, викликає більше запитань, ніж відповідей [271, с. 122].

«Песимізм, недовіра і глибока політична депресія» – так писав про електоральні настрої жителів Донецької області напередодні парламентських виборів 2006 р. кореспондент урядової газети. 85% донеччан були переконані, що з кожним роком ситуація в країні погіршується, а чергові вибори до парламенту її не покращать. Тому не дивно, що електоральну поведінку жителів цього регіону кваліфікували як політичну апатію. Це попри те, що явка на вибори в 2002 р. і на президентські в 2004 р. складала близько 80% [134].

Президент В. Ющенко у спогадах написав: «Я був упевнений, що Майдан консолідував команду для виконання нового політичного курсу країни... Проте чим ближчою була дата нових парламентських виборів – тим меншою була довіра одне до одного, тим більшими були амбіції і брутальнішою боротьба між групами. Відсутність спільного бачення реформ, ідеологічні та світоглядні відмінності членів помаранчевої коаліції, ота нова політична реальність, народжена Конституційною реформою, – цих трьох чинників було цілком достатньо, щоб зруйнувати єдність будь-якої команди» [397, с. 379].

Лише п'ять політичних сил потрапили до ВРУ. Партія регіонів отримала 186 депутатських місць, БЮТ - 129, Блок «Наша Україна» - 81, СПУ - 33, КПУ - 21. Серед тих, хто програв вибори, були Блок Наталії Вітренко «Народна

опозиція», «Народний блок Литвина», Український Народний Блок Костенка і Плюща, Партія «Віче», «Громадянський блок ПОРА-ПРП», та інші [271, с. 123-124].

Але на підставі конституційних змін, які набули чинності з 1 січня 2006 р., юридично повинна була зрости роль політичних партій у державі. Частина 6 статті 81 Конституції України проголосила, що депутатські фракції, створені на основі партійної належності народних депутатів України, створюють коаліцію депутатських фракцій, котра формує парламентську більшість та персональний склад Кабінету Міністрів України. Тобто, йшлося про фактично виключне право парламенту формувати уряд.

Була і не досить приємна новела в законі. Вищому керівному органу партії надавалися повноваження щодо прийняття рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата. Йдеться про таке явище українського парламентаризму, як «імператизація мандатів». Причиною його виникнення стала поведінка самих політиків. Типовий імідж тодішнього українського політика – людина із сумнівним характером, котра не надто довго вагається у зміні своїх поглядів і переконань, своєї фракційної належності, яка робить це за хабар чи обіцяну майбутню посаду. Згідно із соціопитуваннями 2007 р. переважна більшість населення України (73%) вважала, що більшість політиків готові зрадити своїх виборців за гроші чи посади. В українських парламентарів були дуже погані «звички», які не приваблювали до них електорат. Йдеться про голосування в парламенті за своїх колег під час їхньої фактичної відсутності та зміна фракцій. Відзначимо, що такі випадки траплялися і в країнах розвиненої демократії. Але в Україні вони стали не поодиноким явищем, а усталеною практикою. Так, за 1998-2006 р. 60% парламентарів хоча б раз змінювали фракцію, а були випадки, коли народний обранець за одне скликання був перебіжчиком в десяти фракціях [396].

Тому зміни до Конституції 1 січня 2006 р. ввели новий для країни інститут імперативного мандату для членів парламенту, який проіснував до

2010 р. Вищим керівним органам партій надано право позбавляти мандату того народного депутата, який «втратив зв'язок» зі своєю депутатською фракцією. Юридично така підстава сформульована таким чином: «невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій), або виходу народного депутата України із складу такої фракції» (п.6 ст.81 Конституції) [207].

Питання імперативного мандату гостро обговорювалося упродовж 2006-2008 рр. у широких колах громадськості. У січні 2006 р. соціаліст Й. Вінський справедливо зауважив, що зміни до Конституції не запровадили імперативний мандат, адже він має місце тоді, коли народного депутата мають право відкликати виборці. «Ця Конституція не дає можливості через рішення з'їзду відкликати депутата, якщо він навіть голосує не так, як визначила фракція. Вона тільки не дає можливості депутату «бігати по ВРУ», але він не втрачає депутатський статус...» [42]. Лише 6 квітня 2010 р. прийнято Рішення Конституційного Суду України щодо можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у ВРУ [349].

Після гострого обговорення конституційних змін громадськістю, в умовах політичної кризи дострокові вибори до парламенту було призначено на вересень 2007 р. Напередодні виборів політичні сили готувалися до можливого загострення відносин між прибічниками різних політичних сил. Так, регіонали влаштувалися на Майдані, БЮТ виставив свої намети на Софійській площі. Але політичні акції 2007 р. були вже не способом відстоювання для своїх переконань, а можливістю заробітків для студентів та всіх бажаючих. Протягом весни-літа 2007 р. люди встигали попрацювати одночасно і за біло-синіх і за помаранчевих в один день [174].

У парламентських виборах 2007 р. взяло участь лише 20 політичних сил, а явка громадян була трохи більшою за 56 %. В парламент потрапили Партія

регіонів (211 мандатів), Блок Ю. Тимошенко (116 місць в парламенті), Блок Наша Україна-Народна самооборона (76 народних депутатів), КПУ (25 парламентарів), Народна партія (22 мандати).

На позачергових виборах 2007 р. політичні й соціально-економічні програми жодної з партій не підтримані більшістю громадян. На відміну від західноєвропейських демократичних країн, де громадяни вибирали між різними варіантами одного політичного курсу, населення України в черговий раз стояло на роздоріжжі діаметрально протилежних політичних програм. Тому громадяни голосували за окремих політичних лідерів, та їхні «іменні блоки» [60, с. 25].

На жаль, навіть наприкінці 2000-х рр. доводилось констатувати активізацію політичних партій лише напередодні чи під час виборчого процесу. Так, у звіті голові Запорізької ОДА про суспільно-політичну обстановку в області в 2008 р. йшлося про «спад у діяльності обласних осередків політичних партій, що було зумовлено відміною очікувань позачергових парламентських виборів та початком роботи ВРУ» [93, арк. 10].

20 лютого 2008 р., перебуваючи у Дніпропетровську, в інтерв'ю журналістам В. Ющенко наголосив, що затяжна політична криза спричинена «незбалансованістю конституційного процесу». «Щоб позбавитися тих політичних протистоянь, конфліктів, нестабільності ... нам треба серйозно зайнятися формуванням змін і доповнень до української Конституції». Однак більшість членів цієї ради, очевидно, думаючи про повернення до влади, були зовсім не зацікавлені в ослабленні президентської вертикалі [188, с. 157].

Парламентська Асамблея Ради Європи в Резолюції «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 5 жовтня 2010 р. закликала органи державної влади: включити до вітчизняного законодавства положення про фінансування партій (з обов'язковою умовою відповідності цих положень європейським стандартам, зокрема щодо прозорості), а також розглянути додаткові заходи щодо зменшення залежності політичних партій від загальноекономічних і суто комерційних інтересів.

Тривалий час Закон України «Про політичні партії в Україні» не передбачав такої практики, як наявність таких джерел фінансування: державного, приватного та власних коштів. Лише у листопаді 2003 р. ВРУ ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні». За рахунок коштів держбюджету почала фінансуватися статутна діяльність тих політичних партій, які пройшли до парламенту на виборах – 0,01 розміру мінімальної заробітної плати, помноженого на кількість громадян, включених до списку виборців [58].

Партійна система Україна станом на 2010 р. виглядала досить презентабельно. 179 зареєстрованих Міністром політичних партій створювали ілюзію конкурентного політичного плюралізму. Проте, з розбудовою політичних партій як інституту громадянського суспільства було чимало проблем. Тому фахівці схильні вживати до них такі назви, як «квазіпартії», «субститути» і т.п., фіксуючи відсутність самостійних і достойних політичних гравців, готових до роботи, а не передвиборних популістських обіцянок. Вважаємо, що українські партії пройшли у означений хронологічний період ряд етапів свого розвитку (додаток В).

На жаль, політичні партії несли за влучним висловом С. Кульчицького рідимі плями тоталітаризму. В пострадянські часи відсутність звички до самоорганізації у населення і прагнення олігархів створювати політичні партії задля своїх інтересів істотно гальмували розростання реальних структур громадянського суспільства. Партії олігархів забезпечують їм вихід у політичне життя. Тому з'явилося прислів'я: яку партію не створиш, а все одно виходить КПРС [198, с. 319].

Є закономірним, що після розпаду радянського ладу контроль над суспільством захопила колишня компартійна номенклатура. Усі чиновники: спочатку червоні, потім синьо-жовті, ще далі – поділені на помаранчевих і біло-блакитних, і нарешті, змінені, в яку-небудь іншу кольорову гаму – повинні

працювати не з населенням, яке чекає від них благ, а з громадянами, які знають, що утримують їх податками [196, с. 28].

2.3. Періодизація розбудови громадянського суспільства

У підрозділі висвітлюються основні періоди становлення громадянського суспільства в Україні. Здійснено аналіз основних сучасних досліджень на предмет їхньої інформативності щодо періоду 1991 – 2010 рр. в руслі зародження, юридичного оформлення й еволюції правових інститутів громадянського суспільства.

Становлення інститутів громадянського суспільства на українських землях розпочалося задовго до 1991 р., тому проблема періодизації громадянського суспільства України розглядається дослідниками або з початку державності на території України й до сьогодення [9], або з 1991 р. Складність розв'язку цієї дилеми полягає насамперед у відсутності єдиних критеріїв, що дозволяють виділити ті чи інші періоди.

Дослідник проблеми Є. Цокур виокремлює чотири періоди розвитку українського державотворення: 1) слов'янський (додержавний), 2) XVI – XVII ст. (ріст національної свідомості, становлення української політичної нації), 3) XIX – поч. XX ст. (безсистемність дій та намірів суспільства, еліти й політикуму); 4) наш час [385, с. 130].

Враховуючи хронологічні рамки нашого дослідження, важливість подій кінця XX – початку XXI ст. для розбудови елементів громадянського суспільства, звернемо увагу на окремі авторські спроби періодизації його становлення та розвитку. Деякі автори пропонують досить просту схему.

Перший період охоплює 1991 – 1996 рр. й характеризується легалізацією громадянських рухів, унормуванням діяльності громадянського сектору та конституційним закріпленням ролі особи в суспільстві.

На другому етапі (1996 – 2005 рр.) відбулося становлення громадянських інституцій під «протекторатом» держави, їхнє поступове організаційне зміцнення та спроможність протидіяти режиму.

Третій етап (з 2005 р.) характеризується зростанням ролі громадянських інституцій, їхнім перетворенням на самостійних «акторів» суспільного життя, що супроводжується консолідацією зусиль з реалізації інтересів та вирішення суспільних проблем [153, с. 28].

Сучасний фахівець окресленої тематики В. Пилипчук запропонував таку періодизацію суспільного і державно-політичного розвитку України.

1) 1990 – 2004 рр. – *«період формування української державності й права»*. У цей час, на його думку, відбулося становлення правових основ національної державності, розгорнуто систему органів державної влади та місцевого самоврядування, здійснювались кардинальні соціально-економічні трансформації та формувалась ринкова економіка;

2) 2004 – 2014 рр. – час, який можна умовно назвати *«періодом втрачених можливостей»*. Різними політичними силами, що приходили до влади, проголошено низку важливих реформ, спрямованих на подальший розвиток суспільства і держави, європейську та євроатлантичну інтеграцію України. Разом із цим, більшість намірів, програм і планів щодо реформ так і лишилися нереалізованими [263, с. 57].

Схожі віхи суспільного розвитку виділяє Ю. Мацієвський. На його думку, суспільні трансформації тісно пов'язані зі зміною влади та політичного режиму в державі. Перший етап тривав з кінця 80-х рр. ХХ ст. до 1991 р. Другий – з 1991 р. до 2004 р. У цей час «радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався у новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму». З 2004 р. відбулися зміни в політичному режимі: курс стабільності змінився курсом реформ; відбувалося реформування державного механізму, змінилося ставлення влади до ЗМІ; відбулися зміни в політичній культурі населення. Але залишилися пережитки старого ладу, зокрема: практика призначень на урядові

посади; авторитарне ухвалення політичних рішень; зміни до конституції на політичних засадах; корупція [223, с. 160].

Ще в 1998 р. В. Кремень і В. Ткаченко в історичних процесах кінця ХХ ст. вбачали паралелі з історичним розвитком українських земель на його початку й запропонували суспільно-політичну історію незалежної України поділити на такі етапи.

Перший етап (1991-1994 рр.) дослідники ототожнюють із 1917 – 1918 рр., коли місцеві ради діяли у власних інтересах, не піднімаючись до загальнонаціональних. «Тиха приватизація» нагадувала розтягування майна по хуторах. Структури державної влади виявилися нерозвиненими та некомпетентними, проходили процеси поляризації суспільства [180, с. 397].

Другий етап (1995 – 1996 рр.) асоціюється за авторською концепцією з «воєнним комунізмом». Процеси перерозподілу власності продовжувалися, але відбулися позитивні зміни в психології громадян молодшої держави.

Третій етап (1997 – 2002 рр.) нагадував науковцям період нової економічної політики більшовиків з його підвищенням ділової активності, піднесенням товарного виробництва. Забігаючи наперед, дослідники припускали, що в такий час навряд чи знайдуться кошти на розвиток освіти та науки як важливих чинників розбудови громадянського суспільства.

Четвертий етап за прогнозами дослідників мав досягнути апогею в 2005 – 2008 рр. й характеризуватися такими рисами, як захист національного капіталу, підготовка кадрів для наукомістких галузей промисловості [180, с. 398]. У майбутньому завершиться процес входження України в систему ліберальних цінностей правового громадянського суспільства. Закінчити це входження за припущеннями вчених маємо в 2021 р., адже «протягом 30 років одне покоління втілює свої ідеали в життя» [180, с. 399].

Інституційні зміни громадянського суспільства були покладені в основу періодизації, запропоновані дослідницею О. Михайловською, котра пропонує виокремлювати такі етапи.

I. Етап первинної інституціоналізації 1985 – 1996 рр. Від курсу країни на «перебудову» й до прийняття Основного Закону країни.

Отримують розвиток кооперативи, акціонерні товариства, фермерські господарства. Серед них варто назвати Український союз підприємців та промисловців, Асоціація фермерів, Федерація незалежних профспілок України та інші. Набувають поширення такі добровільні організації як благодійні фонди. Етап «романтизму» з вірою в швидку побудову громадянського суспільства та правової держави в Україні змінюється поступово етапом реалізму з розчаруванням населення у неспроможності держави, навіть прийняти Конституцію [231, с. 120].

II. 1996 – 2004 рр. – період формування інституційної стабільності. З 1996 по 2003 рр. відбувається нормативно-правове формування «інституціонального поля громадянського суспільства». Кількість зареєстрованих Міністерством юстиції України об'єднань громадян зростає із 1047 в 1996 р. до 1978 у 2003 р.

Є підхід, що становлення українського громадянського суспільства в період незалежності можна фактично розділити на 2 періоди: до подій 2004 р. і після. «Помаранчева революція» в Україні наприкінці 2004 р. довела, що громадяни усвідомили свої політичні інтереси й потреби, готові їх захищати та виборювати, що громадянське суспільство з пасивного перейшло в стан активного...» [183, с. 3].

Дослідник Б. Череватюк вважає, що справжнє (матеріальне, а не формальне) громадянське суспільство почало формуватися в Україні лише в 2004 р., коли відбулася акція протесту проти фальсифікації виборів Президента, які увійшли в історію незалежної України як «Помаранчева революція». Українці голосно заявили світовій спільноті про готовність до побудови демократичних інститутів [386, с. 48]. Сучасниця подій Т. Кухар так охарактеризувала тодішні події: «В Україні відбуваються зміни. Суспільні, політичні, але, передусім, ментальні. Саме так можна охарактеризувати події, пов'язані з другим туром українських президентських виборів. Лівова частина

населення перестала бути електоратом і забажала стати відповідальним за власне та державне майбутнє виборцем» [315].

Науковець В. Степаненко наполягає навіть на існуванні «помаранчевої стадії становлення» громадянського суспільства в Україні. На його думку, можна провести паралелі між українськими подіями 2004 р. із ситуацією в Сербії (повалення режиму С. Мілошевича), «революцією троянд» в Грузії. Але виступи українських громадян, на відміну від цих країн, не були революцією голодних, оскільки на початок 2000-х рр. Україна, принаймні за офіційними даними, демонструвала одні з найвищих у світі темпи економічного росту. Та, на жаль, соціального ефекту від цього для українських громадян не було. На думку автора, Україна і до подій 2004 р. пройшла чималий шлях для своїх трансформацій. Тому дослідник виокремлює кінець 80-х – початок 1990-х рр. як період активних процесів приватизації в економіці, зародження й розвитку «приватизації свідомості», формування особистісних орієнтацій, розрахунок на свої сили [332, с. 49].

Наступний період виокремлено як кінець 1990-х – початок 2000-х рр. Можна стверджувати, на думку автора, про формування в суспільстві постматеріальних цінностей, усвідомлення громадянами своїх прав та свобод. Інститут соціології НАН України в рамках програми Моніторинг українського суспільства доводив, що з початком 2000-х рр. поняття «права людини» набули для громадян цілком реального змісту [332, с. 50]. Як зазначав, В. Степаненко, «це був той стан суспільних настроїв та позитивного критицизму, коли громадська думка перестала бути об'єктом інформаційних маніпуляцій основних каналів ЗМІ» [332, с. 52]. У науковій розвідці, написаній у 2005 р. кульмінаційним моментом у становленні громадянського суспільства автор вважає події «помаранчевої революції».

Окреслюючи періоди розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні, сучасний науковець В. Моргун, робить це на основі комплексу критеріїв: політичні – дають можливість встановити етапи

державотворення, становлення й розвитку багатопартійності; економічні – зміни форм власності та господарювання; соціальні – здійснення заходів щодо соціального захисту громадян; юридичні – формування правових засад розвитку й утвердження громадянського суспільства; психологічні – ставлення українського народу до радикальних суспільних перетворень і напрямки еволюції його самосвідомості [237, с. 223].

Виходячи з цього, В. Моргун виділив п'ять етапів розвитку громадянського суспільства України після проголошення її незалежності. Першим етапом він виокремлює становлення громадянського суспільства, у період що тривав з 16 липня 1990 р. по 24 серпня 1991 р., тобто з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет до затвердження Акту проголошення незалежності України. На думку дослідника, в цей період закладені політико-юридичні підвалини розбудови правового, соціального, демократичного суспільства в Україні. Ми вважаємо, що виділення даного періоду є аргументованим. Другий етап, як зазначає В. Моргун, охоплює серпень – грудень 1991 р. Це період від прийняття Акту проголошення незалежності України до дня проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. До третього етапу розбудови громадянського суспільства в Україні дослідник відносить період з січня 1992 р., по червень 1996 р. На цьому етапі тривала розробка і прийняття Конституції України [237, с. 324].

Дещо штучними, на наш погляд, є два наступних етапи, які охоплюють згідно авторської концепції періоди з липня 1996 р. до березня 1998 р. і з березня 1998 р. по 2004 р. При цьому автор виходить не з основних критеріїв формування громадянського суспільства, а з політичної ситуації і політичного протистояння між гілками влади. Він дійшов висновку, що в ці періоди було здійснено комплекс заходів щодо розвитку громадянського суспільства, утвердження ринкової економіки, демократизації громадсько-політичного життя. Започатковано нову модель політичного устрою України, покінчено з однопартійною системою [237, с. 225].

У світовій суспільствознавчій науці існує три моделі держави відповідно до рівня розвитку громадянського суспільства. Це, зокрема, інноваційна, характерна для Заходу з його розвинутим громадянським суспільством; статична, за якої громадянське суспільство є інертним; транзитивна, де громадянське суспільство перебуває на стадії формування. Україні, властива саме третя модель. Згідно з цим виокремлюється чотири етапи формування громадянського суспільства. Зокрема, підготовчий етап тривав з середини 80-х рр. до 1991 р., коли, з одного боку, в суспільстві поширювалися переконання щодо необхідності реформ, а з іншого, відбувалося послаблення контролю з боку держави. Другий етап, мобілізаційний, тривав з 1991 р. до 1994 р., коли дуже швидко виникали недержавні структури. Період 1994 – 1996 рр. характеризується проведенням реформ, закладенням ринкової інфраструктури та традиції демократичних виборів [184, с. 13-17]. Наразі ми є свідками четвертого, стабілізаційного етапу.

Вище було розглянуто різні погляди науковців (істориків, політологів, соціологів) на проблему періодизації розбудови громадянського суспільства в Україні. Запропонуємо авторську концепцію цієї проблеми, ураховуючи важливі віхи становлення в Україні суспільства нового зразка.

Отже, пропонуючи власну періодизацію становлення громадянського суспільства України, ми виходили з комплексного, інституційного підходу, а саме взяли до уваги формування, розвиток та діяльність його елементів. Створення інститутів починається з моменту визнання та залучення державою потенціалу структур громадянського суспільства до державотворчих процесів.

Інституційні зміни також можна вважати критерієм для визначення етапів громадянського суспільства України. До них ми відносимо: становлення суспільних організацій і рухів, плюралізм в сфері політичних і економічних відносин, становлення незалежних ЗМІ, зміцнення середнього класу, формування інституту приватної власності, законодавче закріплення інститутів громадянського суспільства [217, с. 149].

З початку 1990 р. почався новий етап демократизації і розмежування політичних сил – почали виникати політичні партії. Поштовх цьому процесу дало виключення статті 6 з Конституції УРСР. Тому перші парламентські вибори проводилися на конкурентній основі. Цього ж року також офіційно зареєстровано першу партію, – Українську республіканську партію.

Особливістю становлення громадянського суспільства в Україні на цьому етапі є те, що цей процес проходив паралельно зі здобуттям її незалежності. В цей час відбулися події, які сприяли створенню перших громадських організацій та рухів. Певні паростки громадянського суспільства проявились в утвердженні політики гласності, ліквідації ідеологічного панування комуністичної партії. Нездатність радянської влади вирішувати важливі питання економічного розвитку держави, певною мірою активізували громадську свідомість. Комуністична партія все ще відігравала провідну роль в політичному житті держави.

Початок становлення громадянського суспільства припадає на 16 липня 1990 р., коли ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Логічним завершенням періоду є затвердження Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Наступний етап становлення громадянського суспільства охопив період від проголошення незалежності України до прийняття Конституції (28 червня 1996 р.). Важливе значення для становлення громадянського суспільства України на цьому етапі мала констатація та утвердження незалежної української держави як форми територіально-політичної організації народу, що покликана забезпечити йому політичний, соціально-економічний та духовний розвиток. Закладаються основи державного законодавства, що регулює створення та діяльність інститутів громадянського суспільства.

Період з 1991 по 1993 рр. досить складний для української держави. Передвиборні обіцянки Л. Кравчука протягом 5 років забезпечити демократію, достаток неможливо було виконати. Ейфорія після 1991 р. поступово

змінювалася шоком від рівня життя та спаду виробництва. Хоча такі процеси характерні й для інших країн пострадянського простору. В 1993 р. почали страйкувати шахтарі, за ними й працівники інших галузей народного господарства [262, с. 523].

11 травня 1994 р. склад парламенту оновлено на 138 депутатів. У другому турі президентських виборів 10 липня цього ж року переміг Л. Кучма з результатом 14 млн. 660 тис. голосів. Одним із передвиборних гасел новобраного президента стала децентралізація, втілення якої в життя б сприяло швидкому розвитку інститутів громадянського суспільства. Але прийшовши до влади, він швидко забув свої обіцянки.

Сумною сторінкою історії громадянського суспільства стали події 18 липня 1995 р., коли на Софійському майдані у Києві ховали патріарха УПЦ Київського патріархату Володимира. На фоні релігійних суперечок між УПЦ Київського та Московського патріархату відбулася перша масова розправа спецпідрозділів міліції над мирними людьми в незалежній Україні. Цей день увійшов в історію як «чорний вівторок».

Із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції розпочався третій етап становлення громадянського суспільства, який закінчився 26 грудня 2004 р. подіями «Помаранчевої революції». У цей період відбулося конституційне закріплення основ і засад створення та діяльності інститутів громадянського суспільства. Україна в цей час потрапила ніби в зачароване коло: повнокровне громадянське суспільство й модерна нація не могли сформуватися без усунення від влади посткомуністичної олігархії, а усунути цю олігархію можна було із допомогою зрілого громадянського суспільства.

Початок четвертого етапу становлення громадянського суспільства в Україні варто пов'язати з подіями «Помаранчевої революції», яка розпочалася 26 грудня 2004 р. У цей період було прийнято та втілено в життя конституційну реформу й встановлено парламентсько-президентську форму правління, за якою економічні важелі впливу у державі перейшли до уряду, який призначався

відтоді правлячою коаліцією у парламенті. Внаслідок змін до Конституції, запровадження пропорційної системи виборів до парламенту та більшості органів місцевого самоврядування відбулося зростання ролі партій у політичній системі держави [257, с. 9].

Значну роль в активізації суспільства в цей час відіграли ЗМІ. Вони сприяли розширенню участі громадян у громадсько-політичному житті держави. В цей же час «четверта влада» майже повністю стала підконтрольною основним фінансово-політичним групам [21, с. 24]. Однак, як і в попередні роки ЗМІ не отримали статусу незалежних.

Події 2005 – 2010 рр. з усією впевненістю можна назвати періодом втрачених можливостей, політичної кризи, економічної нестабільності, значним кроком назад у порівнянні з досягненнями 2004 р. Увага громадськості була прикута до політичних трансформацій. Кілька слів про основні вікопомні події цього часу. З обранням в січні 2005 р. В. Ющенка на посаду Президента України відкрилися широкі можливості для розбудови інститутів громадянського суспільства. Та перші успіхи в соціально-економічній сфері «помаранчевої команди» (зменшення суми державного боргу, прозора приватизація «Криворіжсталі» і т.п.) затьмарені внутрішніми суперечками [218, с. 30-31].

Не сприяла побудові громадянського суспільства й розбалансованість державного механізму. Поспіхом проголосована у ВРУ реформа залишила чимало нерозв'язаних питань. Тому Президент вдався до кардинальних рішень і 2 квітня 2007 р. підписав Указ «Про дострокове припинення повноважень ВРУ». Мотивував свої дії порушеннями конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій, необхідністю запобігання узурпації влади. Варто відмітити, що така подія була прецедентом в історії України [285].

Антикризова коаліція, вважаючи указ Президента неконституційним, заборонила уряду видавати кошти на дострокові вибори. Коаліціантів підтримали прем'єр-міністр В. Янукович та переважна частина уряду. Політичні

опоненти президента В. Ющенка спробували організувати щось на кшталт Майдану 2004 р. Кілька десятків тисяч мітингувальників 2 місяці перебували на Майдані. Ці події увійшли в історію незалежної України як «бізнес-майдан». Співдоповідачі ПАРЄ Х.Северінсен та Р.Вольвенд заявили, що «бізнес-Майдан» це явище, що має мало спільного із демократією. Майдан – 2007 дійсно не нагадував Майдан-2004. «Якщо «помаранчева революція» базувалася на щирій народній підтримці віри в краще майбутнє, нинішні демонстрації, швидше за все, штучно керуються обома сторонами», – зазначалося в доповіді. На відміну від 2004 р. криза 2007 р. була виключно кризою еліт, в той час, як громадяни України позбавилися ілюзій щодо обох сторін конфлікту і не брали активної участі у її врегулюванні [348].

Свідченням політичних суперечок між різними інститутами державної влади стали події 24 травня 2007 р. Близько 20:00 у приміщенні Генеральної прокуратури України відбулося зіткнення між бійцями спецпідрозділу МВС «Титан» і співробітниками Управління державної охорони [52]. 26 травня президент, прем'єр-міністр та голова парламенту досягли консенсусу, оголосили про закінчення політичної кризи та про проведення дострокових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. За їхніми результатами 175 мандатів отримала Партія регіонів, 156 місць в парламенті – БЮТ, 72 – блок НУ-НС, 27 – КПУ, 20 – блок Литвина. Та перезавантаження парламенту не сприяло розбудові громадянського суспільства, обличчя влади не змінилося. Жорстке протистояння влади та опозиції, особистісний конфлікт між В. Ющенком та Ю. Тимошенко, хвиля світової економічної кризи 2008 р. переключили увагу громадськості на вирішення політичних та соціально-економічних проблем.

Політичними проблемами, підготовкою до президентських виборів 2010 р., відзначився й 2009 р. Основними наслідками цієї п'ятирічної боротьби стали деградація державного апарату, розбалансованість органів державної влади, корупція серед чиновників, втрата контролю за процесами в країні, зневіра людей вплинути якимось чином на суспільно-політичні процеси.

Таким чином, упродовж 1991 – 2010 рр. в Україні відбулося оформлення основних правових інститутів громадянського суспільства завдяки нормотворчості парламенту. Закладена в цей час законодавча основа сприяла еволюції інститутів громадянського суспільства в контексті забезпечення гарантій державної мови, розвитку етнічних, національних, релігійних меншин, виробленню законодавчих вимог функціонування мас-медіа й завершення формування інституту громадянства, закріплення приватної власності й багатоманіття економічного життя. Але однією з вирішальних передумов розбудови громадянського суспільства в Україні, які, на жаль, не були зреалізовані в цей час, це дієві механізми участі суспільства в політичних процесах, громадський контроль за політичним та соціально-економічним розвитком держави, діяльністю владних структур.

Українські політичні партії не змогли стати рупором різних груп населення, а отже і ефективним важелем впливу громадянського суспільства на державні органи. Основні причини цього полягали в незначній кількості їхніх послідовників, регіональності в роботі, відсутності державної підтримки. Як наслідок – непрозорий порядок фінансування, а отже і вплив невідомих суб'єктів на напрями їхньої діяльності. Нетривалі за існуванням політичні партії, які, як правило створювалися в Україні напередодні виборів, не пропонували суспільству альтернативу суспільного розвитку. Також не було вироблено реальних механізмів впливу громадянського суспільства на політичні партії, наприклад, щодо дотримання передвиборних програм, якісної участі у формуванні уряду та коаліції.

Слід також наголосити на тому, що спроби періодизації становлення громадянського суспільства у вітчизняній науці не отримали досить комплексного висвітлення. Процес становлення громадянського суспільства потрібно розглядати через аналіз діяльності його складових. Тому варто виокремити: 1) липень 1990 р. – серпень 1991 р.; 2) серпень 1991 р. – червень 1996 р.; 3) червень 1996 – грудень 2004 р.; 4) грудень 2004 – лютий 2010 рр.

РОЗДІЛ III. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Роль соціально-економічних чинників у становленні громадянського суспільства

На шляху формування повноцінного громадянського суспільства України постали етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність та відчуженість, відсутність справжніх економічних реформ, а отже й економічних підстав для «емансипації громадян від тотально регулюючої-розподіляючої, патерналістської держави» [318, с.16].

Підрозділ присвячений таким аспектам, як становлення приватної форми власності, розвитку підприємництва та формування середнього класу в Україні.

Історичний досвід демонструє, що ефективна розбудова держави, добробут суспільства залежать у першу чергу від розвитку економіки. Протягом тривалого часу Україна перебувала в авторитарній державі з плановою командно-адміністративною економікою, відсутністю приватної власності та господарської ініціативи конкретних суб'єктів.

Значимість економічної сфери стає приводом для окремих дослідників визначати громадянське суспільство як систему самостійних, відносно незалежних від держави соціально-економічних відносин між юридично вільними і рівноправними людьми – членами суспільства [342, с. 113].

У період з 1991- початку 2000 рр. українська економіка перебувала в стані, близькому до колапсу та хаосу. На думку сучасних дослідників, таку ситуацію можна пояснити не тільки недосвідченістю, але й злою волею колишніх партійних чиновників, які обрали за мету власне збагачення. Про перші кроки в економіці незалежної України Л. Кучма у 2000 р. сказав: «формула, яка була визначена на старті реформ, а потім втримувалася впродовж наступних років – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних

завдань – виявилася ... глибоко деструктивною. ...У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами...» [55, с. 209].

Досить важливу роль у формуванні економічно активного громадянина відігравав психологічний фактор і ставлення населення до нових економічних інститутів. Для становлення громадянського суспільства вкрай важливо розпрощатися з лівою ідеологією, яка орієнтувалася на колективну власність, централізоване планування, адміністративний розподіл ресурсів, зрівняльний перерозподіл. Ідейним підґрунтям громадянського суспільства мали стати нові орієнтири – приватна власність, підприємницька діяльність, вільний ринок, конкуренція, обмеження ролі держави, максимізація прибутку [339].

Дійсно, основою громадянського суспільства є міцний середній клас або буржуазія. Окрім фізичного знищення буржуазії, протягом усього існування СРСР, влада цілеспрямовано виховувала у своїх громадян презирство до буржуазії, а такі буржуазні цінності як ініціативність, працьовитість, індивідуалізм, ощадливість, таврувалися і висміювалися [200, с. 116].

Досить чітко визначив зв'язок між приватною власністю і громадянським суспільством О. Солженіцин: приватна власність породжує незалежних громадян. Незалежні громадяни створюють громадянське суспільство, а громадянське суспільство, що формується, у свою чергу веде до виникнення правової держави [71, с. 6].

Одним із джерел формування приватної власності стала приватизація. Дослідники приватизації вказують на той факт, що Україна не зуміла повторити закордонний досвід приватизації. Наприклад, досить успішним в Угорщині стало залучення іноземного капіталу в приватизаційні процеси. На хвилі суспільної фобії «продажу України іноземцям» лівий український парламент відкидав усі можливі варіанти іноземних інвестицій [253, с. 101]. Між тим, Пасхавер О., Верховодова Л., Агеева К. оцінюють приватизацію як соціальну

революцію, що кардинально змінила соціальний устрій українського суспільства [258].

Закон України «Про власність» 1991 р. заклав основи для переходу до ринкової економіки. «Приватна власність, про яку ще два роки тому говорили з острахом, рік тому – пошепки, півроку – порівнювали із містком до реставрації капіталізму, сьогодні стала реальністю», писали урядові газети [14, с. 3]. Закон України «Про підприємництво» цього ж року дозволив займатися підприємницькою діяльністю за всіх форм власності. У ньому вперше передбачено можливість вільного найму людей.

Після припинення існування СРСР усі державні та комунальні підприємства перейшли у власність української держави відповідно до Закону України «Про підприємства, установи і організації союзного підпорядкування, розташовані на території України». Питання як все, що було народним ще вчора, розподілять між людьми, було ключовим у суспільному розвитку.

Більшість фахівців визначає, що приватизація в Україні мала чотири періоди: 1) підготовчий (1989 – жовтень 1991 рр.); 2) «мала» приватизація (1992 – 1994 рр.) – приватизація малих підприємств через оренду з викупом, або викуп трудовим колективом; 3) масова приватизація (1995–1998 рр.) з використанням приватизаційних паперів для залучення широких верств населення до придбання акцій великих і середніх підприємств та малих об'єктів; 4) грошова приватизація (з 1999 р.) [352].

Розробляючи модель приватизації для України, потрібно було враховувати соціально-економічні та ідеолого-політичні реалії того періоду, які значною мірою зумовлювали масштаби і темпи приватизації. В основу було покладено принципи соціальної справедливості і рівності розподілу та продажу державного майна, що означало безоплатну передачу більшої частини державного майна населенню, гарантування рівності прав громадян у приватизаційному процесі. Втіленню принципу соціальної справедливості та рівності приватизації мали сприяти механізм гласності, антимонопольна

політика і надання пільг трудовим колективам підприємств, що приватизуються (вибір способу приватизації, надання права першочергового викупу майна підприємств).

Найпершою було обрано так звану «сертифікатну приватизацію», відповідно до якої кожен мав отримати безплатно свою частку всенародної власності й міг нею розпорядитися так, як забажає. Із землею так само. Але замість багатомільйонної нації власників приватизація породила олігархічну економіко-політичну систему. Ідея такого різновиду приватизації була, на наш погляд, шляхетна та справедлива. За логікою, увесь народ працював на національне багатство, тому кожен мав право на його рівну частку у вигляді приватизаційних майнових сертифікатів, приватизаційних житлових чеків та приватизаційних земельних бонів. Планувалося приватизувати до 70% вартості державного майна і створити «потужний прошарок власників як першооснови та головного суб'єкта й рушія ринкових перетворень» [37].

Були підприємства, які самі просилися, щоб їх якнайшвидше приватизували. Директор Житомирського заводу металоконструкцій Є. Лесик звертався до ВРУ з проханням поставити їх в пріоритет серед інших підприємств по приватизації. Виробнича програма не забезпечувалась матеріально-технічною базою. Після перепрофілювання частини виробничих площ доходи підприємства зросли в 2 рази, робітникам підняли зарплату в 3,7 рази. Але від отриманого прибутку підприємство відраховувало податки тому прагнуло змінити форму власності на приватну [365, арк. 159].

У грудні 1991 р. гостро постала проблема можливості приватизації майна підприємств споживчої кооперації. Приватизацію майна підприємств споживчої кооперації правління Укоопспілки вважало незаконним, оскільки кооперативне майно було колективною власністю пайовиків і охоронялося законом України «Про власність». Збори Ради Укоопспілки 1 жовтня у м. Києві від імені пайовиків категорично виступили проти приватизації підприємств споживчої кооперації [366, арк. 67-69].

Сертифікаційна приватизація розпочалася серією аукціонів із продажу рухомого майна та передачею в довгострокове користування приміщень комунальної власності. Власність формально передавалася із застосуванням сертифікатів від держави новому власнику. Цей вид приватизації мав сприяти адаптації громадян до ринкової економіки, привчати до врахування ризиків у власних господарських рішеннях. На заваді формування дрібного власника стала заборона в 1992-1993 рр. приватизувати невеликі підприємства. Заміна сертифікатів на депозитні рахунки заблокувала розвиток ринку нерухомості, цінних паперів, залучення вітчизняних та іноземних інвесторів. Головними власниками підприємств залишалися трудові колективи.

На початковому етапі приватизація проходила досить мляво. Із ділової документації Київської облради: «процеси приватизації в 1992 р. були тільки започатковані. Лише в червні прийняли рішення про створення відділення ФДМУ в Київській області... 16 підприємств області подали заяви до ФДМУ про приватизацію... На 1993 р. планується приватизація 250 малих підприємств» [100, арк. 48-50]. У першому півріччі 1993 р. приватизовано 13 об'єктів малої приватизації. Станом на 1 липня 1993 р. надійшло до регіонального відділення 30 заяв по малій приватизації та 30 заяв по великій [108, арк. 190].

Обласна програма приватизації на 1994 р. передбачила, що найперше приватизувати слід підприємства, що впливали на розвиток споживчого ринку, а також ті, перебування яких у державній власності гальмувало економічний розвиток. Це підприємства роздрібної торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування, експлуатаційні підприємства, будівельні організації, харчова промисловість та інші [100, арк. 87-90].

Державна програма приватизації на 1994 р., що передбачала приватизацію близько 20 тис. об'єктів, не була виконана. Приватизаційні майнові сертифікати в безготівковій формі, що існували на депозитних рахунках, не користувалися популярністю в громадян, їх використало лише

16% населення. Незважаючи на те, що до 1994 р. приватизовано майже 11 тис. об'єктів, через супротив місцевої влади фактично не приватизовані підприємства торгівлі, обслуговування, громадського харчування. Це деформувало логіку приватизації, ставало на заваді формування дрібного підприємництва у сфері обслуговування.

Дійсно, процес приватизації зустрічали вороже на місцях. 23 січня 1996 р. голові Дніпропетровської ОДА М. Деркача повідомляли, що приватизація поліграфічних підприємств є небажаною, оскільки друкарні працюють рентабельно, виконують важливі держзамовлення [335, арк. 12-13]. Про відставання від плану приватизації свідчили неодноразові звернення ФДМУ до очільників областей. 4 березня 1996 р. начальник регіонального управління ФДМУ інформував М. Деркача про незадовільний стан приватизації цілого ряду об'єктів агропромислового комплексу [77, арк.41].

2 лютого 1996 р. у Дніпропетровську пройшла обласна нарада щодо стану приватизації на теренах області в 1995 р. та завдання на 1996 р. На думку присутнього депутата ВРУ, голови міськради К. Ляшенка, вбудовані приміщення слід було здавати в оренду. «Я вважаю, що ми продаємо приміщення дешево по 30-40 доларів за квадратний метр, тоді як новобудови коштують близько 200 доларів. Я не підписую рішення сесії міськради про затвердження плану приватизації на 1996 р. В центрі нічого не продам. За минулий рік я отримав від оренди більше, ніж від продажу об'єктів...».

Начальник обласного управління внутрішніх справ В. Козін додав про соціальну несправедливість приватизації, корупційні дії місцевих чиновників, які надають пільги обраним особам: «до 5% населення можуть захопити найбільш важливі об'єкти комунальної власності тихо, за низькою ціною... готель і перукарня приватизуються за однією ціною» [78, арк.3-10].

У розпорядженні голови Дніпропетровської ОДА від 29 лютого «Про прискорення приватизації державного майна в 1996 р.» було констатовано, що загалом по області в 1995 р. до приватизації було залучено 1457 об'єктів, що

було в 2,3 рази більше, ніж у 1994 р. У 1995 р. обсяг виконання приватизації великих та середніх підприємств становив 54% (по Україні – 39%), малих – 79% (по Україні – 58%) [78, арк. 18].

29 квітня 1996 р. Дніпропетровське регіональне відділення ФДМУ інформувало облдержадміністрацію про хід приватизації в першому кварталі 1996 р. Серед основних завдань ставилось використати приватизаційні сертифікати громадян до кінця 1996 р. та закінчити малу приватизацію до кінця липня поточного року. Як приклад успішної діяльності приватизованого підприємства, наводився Дніпропетровський трубний завод. На підприємстві жодного разу не затримали зарплату, збережена і функціонує вся соціальна сфера [86, арк. 75-76].

На виконання указу Президента від 19 березня 1996 р. «Про завдання та особливості приватизації державного майна в 1996 р.» 31 травня 1996 р. голова Запорізької ОДА видав розпорядження, у якому наголошувалося, що своєчасна видача майнових сертифікатів населенню області та їх вкладення в об'єкти, що приватизуються, найголовніше соціальне завдання [95, арк. 285]. Редакторам газет, радіо, телебачення ставилося завдання забезпечити щотижневий вихід програм, що висвітлюють хід приватизації в області, інформацію про об'єкти, акції яких пропонуються для продажу та результати їхнього продажу за приватизаційні папери [96-97]. У соціально-економічній програмі розвитку Запорізької обл. на 1997 р. планувалося повністю завершити масову приватизацію і перейти до великих підприємств області. Ставилось завдання завершити сертифікаційну приватизацію і перейти до грошової [98, арк. 66-67].

30 серпня 1996 р. голова Луганської ОДА Г. Фоменко звернувся до Президента Л. Кравчука з пропозицією передати невикористані сертифікати (10-30%, в еквіваленті 15-40 трлн. крб.) у власність Луганської ОДА для подальшого використання на розвиток науки, нових технологій, підтримку соціально незахищених верств населення. Президент підтримав такий експеримент [87, арк. 118]. Хоча в Дніпропетровській ОДА вважали, що це

суперечить самій ідеї сертифікатної приватизації – коли держава надає частку майна кожному громадянину, а не державному органу [87, арк. 121].

У 1997 р. в Дніпропетровській обл. організована інформаційно-довідкова, роз'яснювальна робота з питань роздержавлення і приватизації. Створено мережу консультаційних пунктів, де жителі області могли отримувати всю необхідну інформацію з питань використання приватизаційних майнових сертифікатів [88, арк. 109].

Ваучерна приватизація перетворилася на фікцію, бо влада держави стала заплющувати очі на те, що ваучерами торгували, а вони ж були іменні. Цим миттєво скористалися люди з кримінального світу, які почали за «чорний нал» скуповувати в легковірних громадян їхні сертифікати. І робили вони це за сприяння корумпованої міліції та представників влади. Таким чином, свої перші статки накопичили сучасні олігархи [37].

Тож невдовзі, через кілька років, приватизація перейшла в грошову форму, а відтак для звичайних громадян шлях до власника закритися повністю. Ось так замість нації власників в Україні почала формуватися інша – олігархічна. Українську сертифікатну приватизацію соціально справедливою назвати досить складно. Оскільки пересічні громадяни ставали жертвами фінансових посередників, приватизаційних трастів та фондів. Заборона вільного продажу сертифікатів і перехід на безготівкову форму призвели до їхнього знецінення.

В умовах тотальної невивлати заробітної плати абсолютна більшість населення обмінювали свої приватизаційні сертифікати та акції на реальні кошти. Це спричинило до спекуляції цінними паперами і до швидкої концентрації власності в руках невеликої кількості осіб. За підрахунками дослідників на поч. 2000-х рр. близько 30 млн. громадян України втратили свої права на приватизаційні сертифікати. Приватизація не змогла забезпечити соціальну справедливість, концентрацію фінансових ресурсів для модернізації виробництва.

Український варіант приватизації не сприяв розвитку дрібного підприємництва та реформам соціально-економічної системи, вирішуючи окремі нагальні проблеми економічного розвитку країни. Не вдалося досягнути основної мети – підвищення ефективності виробництва на основі формування дієвого власника та середнього класу, як головної сили, що формувала ринкове середовище і визначала засади громадянського суспільства. Така схема спрямована на збагачення невеликого кола осіб, які усвідомлювали її суть та результати.

На заваді становленню нової категорії власників в українському суспільстві став мораторій парламенту, спрямований на обмеження переліку підприємств, що підлягали приватизації [259, с. 12-13]. Оскільки серед цих підприємств були інвестиційно привабливі у суднобудівній, нафтопереробній галузях, паливно-енергетичного комплексу тощо.

За січень-лютий 2002 р. по Київській області було роздержавлене майно 52 підприємств, серед них – 17 державної форми власності, 35 комунальної. Планується отримати близько 5 млн. грн. [102, арк. 20].

В умовах нагромадження первісного капіталу відбувалась досить суперечлива соціальна диференціація. Некерований процес призводив до накопичення багатства на одному полюсі і все більшого зубожіння на іншому. «Досить швидко, надто у великих містах, склався своєрідний «виробничо-дозвільний клас» – група молодих та енергійних індивідів з високими доходами, що роз'їжджають на дорогих автомобілях... Центри великих міст поступово заселяються новими «заможними». Це цілком скверний анклав у соціально-економічному просторі України. Він замкнутий у собі. А поруч – зони господарської анемії, занепаду й розпаду економіки, незворотної втрати мотивації до праці, черги людей за дешевими продуктами, збирання пенсіонерами пляшок по смітниках» [7, с. 104].

Усе ж поява приватних власників сприяла подоланню глибокої системної кризи 1990-х рр. За 2000-2003 рр. реальний ВВП в Україні зріс на 31,5%, обсяг

продукції промисловості – на 59%, сільського господарства – на 10%, доходи населення – на 120%. Але мільйони громадян усупереч сподіванням не стали реальними власниками. Понад 19 млн. акціонерів були ними лише номінально, оскільки, беручи участь у сертифікаційному аукціоні та отримуючи витяг про його результати, вони навіть не оформлювали право власності на акції. Не була досягнута одна із важливих передумов громадянського суспільства – формування масового власника. Майже 7,8 млн. громадян відмовилися від участі у сертифікатній приватизації. Більшість, хто отримали акції, не мали доступу ні до установчих документів, ні до інформації про реальних власників підприємства [153].

Попри такі серйозні деформації приватизаційного процесу в його «українському варіанті», позитивні наслідки для становлення громадянського суспільства були. Під впливом масової приватизації приватний сектор посів стратегічні позиції у виробничому секторі української економіки. На початок 2000-х рр. відбулася приватизація банківської галузі, залишилися лише два державних банки – Укресімбанк та Ощадбанк [193].

У Державній програмі економічного і соціального розвитку України на 2001 р. вказувалось, що головним завданням є приватизація великих підприємств стратегічних галузей (зв'язок, енергетика). Констатувалось, що є позитивна динаміка в зростанні малих підприємств: 1998 – 27,3%, 1999 р. – 13,7%, 2000- 15% до рівня 1999 р. [372, арк. 20-25].

Станом на 2004 р. 88% національного житлового фонду належала недержавному сектору, а 86% громадян приватизували земельні ділянки для будівництва та обслуговування житлових будинків, господарських будівель і споруд, садівництва, індивідуального дачного й гаражного будівництва.

Більшість населення неспроможна протягом відносно короткого часу подолати стереотипи тоталітарної свідомості, активно боротися за утворення громадянського суспільства. У масовій свідомості намітилася тенденція позитивного ставлення до нового суспільного устрою. З остаточним

переборенням основної утопії старої ідеології: рівності соціальних груп на основі суспільної власності – відкривалися можливості безболісного набуття Україною форм європейського суспільства, що розвивається за об'єктивними законами ринкових відносин в умовах демократичного ладу.

Логіка революційного Майдану підказувала простий вихід із скрутної ситуації – реприватизацію. В. Ющенко і Ю. Тимошенко пообіцяли, що переглянуть після приходу до влади умови продажу «Криворіжсталі» і витиснуть з олігархів недоплачені мільярди. Співробітник американського журналу «The Time» Ю. Захарович 9 березня 2005 р. в інтерв'ю запитав Ю. Тимошенко: «опоненти уряду стверджують, що ваша політика реприватизації погіршить інвестиційний клімат в Україні». На що вона відповіла: «У останнє десятиліття люди із оточення Л. Кучми без вагань розділили між собою всю власність, яка мала комерційну цінність. Все, що було приватизовано, недоторканне. Але по відношенню власності, яка була передана за безцінь людям із найближчого оточення Кучми, буде проведена перевірка, і її проведе суд, а не уряд» [198, с. 315].

Ющенко В. у своїх спогадах згадує свою розмову з Ю. Тимошенко: «... вона показує мені стос паперу стандартного формату, можливо сторінок шістдесят, віддрукованих на принтері, – список 3,5 тис. підприємств по всій Україні. – Що це таке? – Це – реприватизація. – Юліє Володимирівно, одне питання! Тільки одне питання: яка різниця між націоналізацією і приватизацією? Бо реприватизація – це коли держава викупує назад свої об'єкти за гроші. В уряду є гроші викупити ці об'єкти? Так, може, йдеться про націоналізацію?» [397].

У період з 2005 по 2010 рр. спостерігалися реприватизаційні тенденції. Радник Президента України О. Пасхавер у червні 2005 р. справедливо зауважив: «реприватизація псує інвестиційний клімат». Загалом компанія із реприватизації, окрім прикладу «Криворіжсталі», була невдалою. Україні

зазнала репутаційних втрат, громадськість сприймала такі кроки як провал у внутрішній політиці.

Одним із важливих економічних інститутів громадянського суспільства є приватне підприємництво. Ставлення до цього інституту у громадян України різне. Якщо на середину 1990-х рр. його не схвалювали 32,8 % громадян, то на 2010 р. – лише 19,9 %. Водночас не готовими працювати на приватного підприємця на середину 1990-х рр. було 34%, а в 2010 - вже 41%.

Такі дані свідчать про те, що ставлення до приватного підприємництва значно покращилося, зріс рівень довіри до приватного підприємця, натомість зменшилася кількість охочих працювати в приватному секторі. Тобто ідеологічні зрушення відбулися. Соціологічні опитування 1995-2010 рр. засвідчили, що практично 20% населення продовжувало мріяти про становлення соціалізму в Україні. Лише приблизно 11% українців орієнтувалися на нові ринкові відносини, а більш як 60% було важко визначитися, їх влаштовував соціальний мир і спокій [311, с. 146-174].

Укази Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994 р.) та «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» (грудень 1999 р.) фактично провели аграрну реформу на селі, яка мала сприяти появі приватного господарства на зміну колективному сільськогосподарському підприємству. Землю спочатку передали від держави до КСП (колективних господарств). Потім розпочався процес паювання землі. Було забезпечено право кожного власника паю вирішувати, як йому господарювати – у колективі чи самостійно шляхом створення фермерського господарства. Ці процеси покладалися на керівників колгоспів і радгоспів, які стали економічно зацікавленими у таких аграрних реформах. До 2000 р. майже 6,1 млн. селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками паю. Роль приватного сектора зросла у 1990-і рр. за вартістю з

29,4% до 59,9%. До 2001 р. створено близько 15 тис. сільськогосподарських підприємств [55, с. 224-225].

Економічна поведінка та менталітет українських селян зазнавали значних змін. На зміну образу хлібороба-годувальника з'явився бізнесмен із найвищим інтересом до отримання прибутку. Відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій, змінювалися моральні критерії в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності. Більшість сільського населення продовжувало дотримуватись патерналістської життєвої стратегії. Досить міцними були стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка гарантувала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків [253]. У 2001р. з усіх опитаних респондентів у селах Івано-Франківщини 53% відповіли, що не бажали змінювати свою роботу і хотіли б далі працювати за наймом та вести особисте господарство. Лише 11% мріяли про власну справу. В Україні наприкінці 1990-х рр. понад 20% керівників господарств, понад третина спеціалістів та близько половини керівників середньої ланки не мали достатніх підприємницьких якостей [253, с. 54-55].

Така громадянська позиція більшої частини українського суспільства видається закономірною, адже середньостатистичну людину виховували в дусі презирства до всього, що становило загрозу радянському соціалізму – прагнення до самозбагачення, «буржуазного українського націоналізму».

Все ж, незважаючи на скрутне матеріальне становище, більшість українців не розчарувалися у розвитку приватного підприємництва. Сумарно частка тих, хто в цілому або швидше схвалював розвиток приватного підприємництва, у 2005-2010 рр. складала більше половини населення країни. Противники приватного підприємництва – це менше 20%, ті, хто не визначився у своєму ставленні до бізнесу – близько чверті населення країни. Навіть радянська доба не знищила господарські інстинкти більшості українців. За

даними опитування Інституту соціології НАН України, у 2010 р. 49,3% українців хотіли б відкрити свою власну справу [358].

Становлення громадянського суспільства мало проходити не на фундаменті «зрівнялівки». Держава повинна створити громадянину можливість самостійно будувати своє життя. Тому актуальним у процесі розбудови громадянського суспільства видається використання потенціалу громадян через розвиток підприємництва.

Реальне формування державної політики підтримки малого підприємництва починається із 1991 р. із прийняттям 7 лютого 1991 р. нового Закону «Про підприємництво» та створенням в травні цього ж року Державного комітету зі сприяння малим підприємствам та підприємництву. Намагання покращити регулювання підприємницької діяльності демонструвала й урядова Програма державної підтримки підприємництва в Україні 1993 р., яка стала складовою комплексу заходів щодо сприяння розвитку ринкових відносин та виходу України із економічної кризи [392].

Відповідно до закону, підприємництво – це самостійна, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, надання послуг, виконанню робіт, заняття торгівлею з метою отримання прибутку. Підприємець є по суті незалежним від держави, а вона не відповідає за результати його діяльності. У розвинених країнах світу обсяги виробленої приватними підприємцями продукції перевищують 70%, в той час як в Україні – близько 30%.

Мале підприємництво особливого розвитку набуло у світі в 1990-х рр. Малий бізнес особливо важливий для розбудови громадянського суспільства. Йому належить провідна роль у побудові ринкового господарства та підвищення життєвого рівня населення [393, с. 258].

У розвитку національної економіки позитивну роль відіграло залучення іноземних інвестицій. Обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку України за 1991-2001 рр. становив близько 4-х млрд. доларів. На жаль, обсяги цих

інвестицій були значно менше порівняно з тими, що отримали, наприклад інші країни Східної Європи [189].

1991 р. був досить тяжким для української економіки. Міністр статистики звітував, що в 1991 р. у кризовому стані опинилися всі галузі народного господарства. Майже повністю дезорганізовано систему матеріально-технічного постачання, різко посилились інфляційні процеси та напруженість на споживчому ринку, знизився життєвий рівень населення [110, арк. 153].

Однак, попри труднощі в економіці, станом на 1 жовтня 1991 р. в Україні було зареєстровано 31 тис. 404 малих підприємств. У багатьох областях на базі виконкомів створено відповідні структурні підрозділи. З правових проблем створення малих підприємств У Кримській АСРС, Вінницькій, Закарпатській та інших областях проведені семінари, «круглі столи», також було ініційовано підготовку методичних посібників з питань реєстрації малого підприємства [109, арк. 2-3].

Одним із основних показників, що характеризує процес становлення приватного підприємництва, є динаміка зміни кількості його діючих суб'єктів. В Україні найінтенсивніше їхня кількість збільшувалася у 1992-1993 рр., тобто після ухвалення законів України «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні», які дозволили соціально найактивнішій групі населення започаткувати свою справу на законних підставах. Так, в 1992 р. було зареєстровано майже 22 тис. приватних підприємств, а в наступному році – вже більше 40 тис. Фермерських господарств в 1992 р. зафіксували 14 тис., а через рік їх вже було 27 тис. Приватних підприємців у 1992-1993 рр. відповідно 200 тис. і 426 тис. чоловік.

30 січня 1992 р. голова Полтавського облвиконкому В. Садовий надіслав доповідну записку головам місьрайвиконкомів про неналежний стан роботи з малими підприємствами. Виконкоми місцевих рад не провели вчасну перереєстрацію малих підприємств, не забезпечили їх ліцензіями на здійснення відповідних видів підприємницької діяльності, неналежно робота велась по

обліку засновницьких документів. Податкова інспекція знайшла 153 підприємства з порушенням нарахування податків, унаслідок чого було донараховано 2591, 7 тис. крб., з них 1193,9 тис. крб. фінансових санкцій [114, арк. 6].

27 липня 1992 р. Полтавська ОДА звітувала уряду, що «Програма надзвичайних заходів щодо стабілізації економіки України та виходу її з кризового стану...» втілюється на теренах області. З початку року зареєстровано близько 2 тис. малих підприємств та кооперативів, виділена земля для 240 фермерських господарств [111, арк. 7-8].

На території Полтавської обл. у 1993 р. створено 6 спілок підприємців, при яких діяли ради підприємців, їх пропозиції були враховані при розробці регіональних програм підтримки підприємництва. Також діяло 2 фонди підтримки підприємців – обласний фонд підтримки підприємництва, розвитку конкуренції та інновацій і Полтавське відділення Українського Державного Фонду підтримки селянських (фермерських) господарств [117, арк. 27-28].

Але становлення приватного підприємництва з 1994 по 1996 рр. значно уповільнилось. Це можна пояснити зміною державної політики, тобто переходом до сплати податку з доходу, а не з прибутку, відсутністю системної державної політики підтримки приватного підприємництва. Лише з 1997 р. кількість малих підприємств приватної форми знову почала зростати [249].

Характерними рисами економічної політики держави щодо підприємництва у першій половині 1990-х рр. було невизначене і постійно змінюване ставлення держави до малого підприємництва, що залежало від політичної кон'юктури, соціально-економічного становища. Не розроблено чіткої політики розвитку малого бізнесу в Україні, не сформульовано на законодавчому рівні конкретних соціально-економічних завдань, не сплановано стратегії і тактики принципів та пріоритетів розвитку.

На нараді господарського активу Дніпропетровської області 23 лютого 1996 р. визнали, що значна доля вини в соціально-економічній кризі пов'язана

із повільною зміною психології господарських кадрів. «З безгосподарністю, безвідповідальністю, низькою технологічною дисципліною, які буйно розквітли під шумок загального хаосу, ні в ближньому, ні в далекому зарубіжжі робити нічого... [79, арк. 15-18].

Більшу увагу держава почала звертати на приватне підприємництво в середині 1990-х р. 3 квітня 1996 р. Кабмін прийняв постанову № 404 «Про концепцію державної політики розвитку малого підприємництва». Ця постанова поклала початок другому етапу розвитку малого бізнесу в Україні, який тривав до 2000 р. Важливими подіями на цьому етапі стали прийняття Конституції, затвердження урядом в січні 1997 р. Програми розвитку малого підприємництва в Україні на 1997-1998 рр., та утворення в липні 1997 р. Державного комітету з питань розвитку підприємництва [393].

Попри вжиті державні заходи, ділова активність малого бізнесу зростала досить повільно. Відсутніми були системи його фінансування, кредитування та страхування. Покращити державну політику в галузі малого підприємництва мав Указ Президента від 12 травня 1998 р. «Про державну підтримку малого підприємництва». Документ визначив підтримку малого бізнесу як одне з найважливіших завдань держави. Державні кроки почали набувати ознак послідовності та системності.

За даними Національного інституту стратегічних досліджень у травні 1999 р. лише 12 % опитаних респондентів висловлювалися за переважний розвиток саме приватного підприємництва, 63% вважали, що треба в рівній мірі розвивати і приватний сектор і державне регулювання економіки, а 21% наполягали на пріоритетності відновлення централізованої планової економіки без приватного підприємництва взагалі [92, арк. 97].

У грудні 2000 р. прийнято Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні. В період із 2001-2004 рр. тривала тенденція до збільшення кількості малих підприємств. За даними Київської обласної держадміністрації, протягом 2001 р. кількість діючих малих підприємств

збільшилася на 10%, а обсяги виробленої ними продукції на 28,7% і склали 891 млн. грн. [101, арк. 12].

Станом на 2000 р. Дніпропетровська ОДА звітувала, що в рамках Програми розвитку підприємництва у містах та районах проводяться семінари з питань чинного законодавства. Громадські приймальні з питань підтримки розвитку малого і середнього бізнесу створено у містах Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Дніпродзержинськ, Новомосковськ. Продовжується реалізація програми «Розвиток малого підприємництва в малих містах області» за підтримкою фонду «Євразія». Почали працювати бізнес-центри в містах Новомосковськ, Жовті Води, Нікополь, Павлоград. Банком «Аваль» надано кредитів малим підприємствам на суму більш 1,5 млн. німецьких марок та 2 млн. грн. [84, арк. 40].

У 2004 р. малих підприємств налічувалося вже 283 тис. Цього року ними вироблено продукції на суму 74,3 млрд. грн., тоді як у 2000 – на 43,8 млрд. грн. За офіційними даними Держкомстату, станом на 1 січня 1998 р. у секторі приватного підприємництва було зайнято близько 1,8 млн. чол. (майже 7,6% зайнятого населення України), зокрема: на малих приватних підприємствах – 308,7 тис. осіб, у селянських (фермерських господарствах) – 62,7 тис. осіб і 1317, 9 тис. осіб – громадяни підприємці [392].

Ураховуючи важливість для вітчизняної економіки аграрного сектору, доцільно проаналізувати тенденції розвитку фермерських господарств. Найвищий темп їхнього росту в майже 700% був відзначений у 1992 р. У наступні роки він зменшувався: 1993 – 189%, у 1994 – 115%, 1995 – 109%, 1996 та 1997 – 102%. У складних і суперечливих процесах становлення ринкової економіки актуальною виявилася проблема пошуку ефективної форми господарювання на землі, тому апробовано приватно-оренду. Так, у 1997 р. розпочали діяльність 23 приватно-орендних сільськогосподарських підприємства, у тому числі в Запорізькій області – 2, Полтавській – 18, Хмельницькій – 3. Уже на початку свого існування такі господарства виявили

зацікавленість у розширенні власного землекористування, орендувавши 8,2 тис. га [10, с. 18-19]. Така форма господарювання створювала конкурентне середовище.

Та частка виробленої продукції суб'єктами малого підприємництва навіть наприкінці 2000-х рр. залишалася незначною. Так, питома вага надходжень від таких суб'єктів підприємництва у 2008 р. по Запорізькій обл. склала 6,01%, у тому числі, найвищим цей показник був у містах: Токмак (14,7%), Мелітополь (14,9%), Бердянськ (12,2 %) районах Оріхівському (11,4%), Кам'янсько-Дніпровському (10,3%). Найменшою така частка надходжень була у м. Енергодар (2,2%) і Розівському районі (3,61%) [99, арк. 8]. Хоча в межах області реалізувалася програма підтримки малого і середнього підприємництва. Так, було виділено 100 тис. грн. на організацію експозиції «Зроблено на Запоріжжі» для підприємств – виробників в рамках «Покровського ярмарку». Проінвестовано 11 суб'єктів підприємництва на суму 533 тис. грн. [99, арк. 28].

Як змінилася ситуація в підприємстві після вжитих державою заходів. Станом на 1 січня 2010 р. за даними Держкомстату України, в Україні налічувалося 332 тис. малих підприємств, 23 тис. середніх та 1,7 тис. великих. Частка малого підприємництва в загальній кількості суб'єктів господарювання складала 93%, їхній внесок у зайнятість працівників – 26%. Станом на кінець 2010 р. кількість фізичних осіб-підприємців в Україні без урахування найманих працівників становила вже 2,81 млн. осіб [30, с. 134].

З одного боку ці показники означають, що за кількісним виміром стан розвитку малого та середнього бізнесу в Україні в цілому відповідає кращим європейським показникам, а з іншого свідчить про зменшення кількості зайнятих в ньому. Це можна пояснити впливом економічної кризи, наслідками негативного бізнес-клімату в Україні.

Американський професор шведського походження Андерс Аслунд назвав Україну «державою вишукувачів ренти». Рентою в умовах української дійсності він уважав доходи, які багатократно перевищували прибуток,

одержуваний від підприємництва в конкурентному середовищі. Основними шляхами збагачення представників «партій влади» було надання їм або їхнім родичам у власність за символічну ціну великі підприємства, а також одержання ними в обмін за «сприяння» в підприємницькій або політичній діяльності готівки в іноземній валюті [196, с. 27].

Середній клас – основа громадянського суспільства. Найчастіше він ідентифікується за рівнем доходу, який дозволяє не тільки задовольняти базові потреби людини, а й розвиватися, збільшувати заощадження, мати можливість інвестувати, проводити гідне дозвілля. «Середняк» повинен бути висококваліфікованим, освіченим, мати незалежну громадянську позицію [224, с. 113]. «Середні» мають відчувати себе господарями країни – і шляхом участі у виборах, і шляхом громадянської активності та економічної спроможності. На думку професора В. Паніотто можна виділити два поняття середнього класу: за аналогією бідності – абсолютний і відносний [388]. Причому фігурують два критерії визначення – доходи і можливості, а також вплив у суспільстві, тобто, частка «середнячків» у загальній кількості населення.

Наприклад, за оцінкою CreditSuisse (швейцарська міжнародна фінансова група), щоб належати до середнього класу в Швейцарії, потрібно мати, щонайменше, 73 тисячі доларів доходу на рік, в США – 50 тисяч доларів, в Китаї і Бразилії – 28 тисяч доларів, у Польщі та Мексиці – близько 25 тисяч доларів, в Росії і Таїланді – 18 тисяч доларів, в Індії – 13,7 тисячі доларів, а в Україні – 11,25 тисячі доларів. За такою класифікацією найбільший обсяг середнього класу зафіксований в Китаї – 109 млн. осіб (майже 8% населення) і США – 92 млн. осіб (28% населення). Якщо брати класифікацію за впливом на політику держави, то тут лідирує Австралія – до середнього класу належить 66% населення, в Італії, Британії та Японії – понад 55%. Український середній клас не відповідає цим критеріям, зазначає Паніотто. Після 2008 р. світовим стандартам середнього класу відповідали не більше 5% населення України [388].

Для порівняння: на відміну від України, число представників середнього класу після кризи 2008 р. зростає в Польщі, Тайвані, Австралії, Канаді, Франції, Індії, Японії, Південній Кореї, Мексиці, Британії, Китаї та США – там, де проводиться активна економічна політика з акцентом на промислове виробництво.

Є ще одна світова класифікація для середнього класу – він буває вищий і нижчий. Перше це – топ-менеджери, «білі комірці», інженери, програмісти. Друге – вчителі, лікарі, клерки. «Середній клас повинен відповідати двом умовам: він повинен бути забезпечений доходами вище низьких в кілька разів, але не вище великих доходів олігархів, а також він повинен бути впливовим, в тому числі, економічно, з можливістю самозабезпечення», – вважає директор соціологічної служби центру Разумкова А. Биченко. За його словами, на Заході середній клас, в більшості своїй, це звичайні люди, і кожен з них окремо не може впливати на ситуацію в країні, але як єдине ціле «середнячки» – значимий гравець, який не менш важливий, ніж великий капітал. Він численний і фінансово забезпечений, має становити не менше третини населення країни. Але і в цьому розумінні середнього класу в Україні немає, підкреслив експерт. Щодо заможних Паніотто пояснює, що у нас до середнього класу відносять тих, кому вистачає на їжу, хто може ще купувати одяг, та й годі. «Ось такого відносного середнього класу у нас майже 25% населення», – говорить він [388].

Перш ніж аналізувати процес формування середнього класу в Україні, варто визначитися із критеріями виокремлення цього соціального прошарку. Соціологія пропонує суб'єктивний та об'єктивний підходи. Суб'єктивний – заснований на принципі самоідентифікації себе до тієї чи іншої соціальної групи. Так, для прикладу, станом на 2006 р. за даними Українського інституту соціальних досліджень та центру «Соціальний моніторинг» із середнім класом ідентифікували себе 47% населення України. Той факт, що більшість громадян, не маючи достатнього матеріального забезпечення, відносили себе до

«середніх», вчені пояснюють явищем інерції, спробою втечі від реальності і бажанням бачити життя кращим [40, с. 51].

Об'єктивний підхід заснований на критеріях, незалежних від думки особи стосовно свого статусу. В його основу покладено об'єктивні одиниці виміру – гроші, роки, чисельність підлеглих тощо [23]. Видається необхідним враховувати обидва підходи, зокрема такі критерії, як самооцінку рівня добробуту родини, рівень освіти, дохід.

Хоча застосування цих критеріїв також умовне, адже громадяни можуть мати тіньові доходи, не виключена і хибна ідентифікація. Соціологи вказують на те, що більшість українців культурно почувалися європейцями. У їх уяві поняття середнього класу - позитивне, тож зрозумілим є бажання прикрасити реальний стан [53].

Становлення середнього класу пов'язане із цілим комплексом передумов: економічних, моральних, соціальних. Економічні, що все ж таки є найважливішими, пов'язані з політикою держави у сфері підприємництва, оподаткування, розвитку відносин власності, надання економічної свободи.

Із крахом радянської системи на поч. 90-х рр. радянський середній клас не вписувався в нові ринкові відносини. Тому в цей час починають проходити процеси значного розшарування [6, с. 5]. Як зазначає В. Каспрук: «Усі інші прошарки радянського середнього класу – насправду прогресивні, креативні і професійні – програли вщент, за винятком невеличкої купки інтелектуальної обслуги. І це не просто факт це діагноз, котрий становить найбільшу загрозу незалежній Україні» [152]. Тобто, радянський середній клас так і не пристосовувався до нових соціально-економічних умов незалежної України, не адаптувався до модерних політичних викликів.

Отож простежимо умови, перебіг та наслідки процесу формування середнього класу в Україні. Період з 1991 по 1998 рр. відзначався досить негативними економічними умовами та соціальними явищами, через які значні прошарки населення втратили можливості для покращення свого благополуччя.

На початку 1990-х рр., після прийняття законів про приватну власність та підприємництво, склалися начебто сприятливі умови для формування нових соціально активних прошарків населення. Дійсно з'явилися підприємці – власники невеликих підприємств, дрібні торговці, але їхня діяльність гальмувалася суспільним нерозумінням та відсутністю належного досвіду.

Соціальна диференціація українського суспільства на поч. 90-х рр., ураховуючи рівень доходів, виглядала таким чином: 1) правляча еліта – відроджена і частково трансформована номенклатура (0,5%); 2) близька до вищого класу еліта – частина «нових» українців і політиків, які не брали тоді участі у здійсненні влади (2%); 3) середній клас – за статусом і доходами (12%); 4) основна частина населення, середні за статусом, але нижчі за доходом верстви (73%); 5) нижчий клас (бідні верстви) (7,5%); 6) декласовані прошарки населення (5%) [387, с. 251].

Тобто понад 85% населення за рівнем доходів займали положення нижче середнього класу, тоді як у розвинених країнах бідні верстви становлять не більше 10-20%. Така ситуація безпосередньо впливала на політичні інститути громадянського суспільства, спричиняючи низьку громадянську активність, відсутність контролю за бюрократичним апаратом, безвідповідальність влади, зростання корупції.

Така ситуація стала наслідком політичних і економічних реформ, які торкнулися всіх сфер життя суспільства на початку 90-х рр. Перехід до ринку в умовах спаду виробництва, змін форми власності спричинив різке зниження рівня життя населення. Найбільш різкими були ці зміни в 1992 р, коли йшов процес лібералізації цін та «шокової терапії», та у 1998 р., коли сталася фінансова криза. Ці зміни не могли бути сприятливими для формування середнього класу [119-120].

Західна модель середнього класу передбачає значну кількість кваліфікованих спеціалістів, які потрібні успішним підприємствам реклами і послуг, а також банківським, страховим та іншим установам. За умов постійної

економічної кризи середній клас в Україні формувався за рахунок окремих груп, що обслуговували ринок і владу. А от «прошарок інтелігенції» вчителі, медики, працівники культури і науки, які становили левову частку середнього класу на заході, не потрапили до українського варіанту [6, с. 6].

Попри повідомлення в урядових виданнях, що середній клас «народився» [256], відзначимо, що на кінець 90-х рр. чисельного середнього класу в Україні не склалося, на початку 2000-х рр. громадянське суспільство «шукали» на теренах України [13] фахівці з його проблематики. Хоча поступове розуміння того, щоб сильна держава триматиметься на сильному власникові у економічно активної частини українців усе ж було. Голова правління банку «Україна» в контексті оцінки результатів парламентських виборів 1998 р. відмітив: «коли б наш електорат зробив ширший вибір на користь підприємців, людей, яким є що втрачати і захищати, які хоч щось уже встигли зробити у своєму житті і знають, що саме треба змінити, тоді б ми отримали шанс швидше повернути Україну на шлях, який веде до цивілізованого світу. Це б суттєво позначилося б на прискоренні процесу народження класу власників». Наприкінці 1990-х-поч. 2000-х рр. інтереси середнього класу у парламенті були практично не представлені. Суспільство на виборах 1998 р. більшість голосів віддало КПУ (24,5 % місць в парламенті) [175].

На кінець 1990-х рр. за критеріями, запропонованими ООН, «дуже бідними», тобто з доходом 4,3 долари США і менше, були 14% населення, «бідними» були 27,8% українців. В 2001 р. Світовий банк поставив Україну в список найбідніших країн світу із річним доходом на душу населення менше 750 доларів разом з Пакистаном, Руандою, Нікарагуа [350, с. 32].

На початок 2000-х рр. майже 22 % так званого середнього класу не мали власної квартири, 70% - не мали авто. 15% представників цього класу не знали що таке Інтернет, 80,5% ніколи ним не користувалися, а 75,6% і не планували ним користуватися. 27,3% останні раз купували собі книгу більш як рік тому, 59,2% не передплачували взагалі ніякої періодики.

Частка витрат на харчування в середньої української родини зросла в 1991-2000 рр. з 33% до 64%. За критеріями, запропонованими ООН, 60% сімейного доходу на харчування витрачають найбільш зубожілі верстви населення, показника в 64% не було досягнуто в цей час навіть в країнах тропічної Африки.

Тобто середній клас фактично існував, але це були люди, малозацікавлені в прогресивному розвитку держави. В Україні склалася парадоксальна ситуація: в державі існували не просто бідні, бідними були якраз ті, хто активно працював на благо суспільства, але їхня праця не приносила добробуту і вони залишалися залежними від держави, тому були пасивними членами суспільства [306].

Статус людини в ринковому світі визначається не обсягом належної їй власності, а рівнем доходів. Так, в США на початок ХХІ століття до середнього класу належали громадяни, що мали річний дохід до 75 тис. доларів на рік. Основна частина – це не дрібні власники, а кваліфіковані фахівці, які заробляли на життя власною працею або наймом. Ця категорія громадян є опорою демократії, рушійною силою суспільного прогресу. Таку заробітну плату отримував рядовий викладач вишу, менеджер середньої ланки, кваліфікований лікар. Очевидно, що середнім класом в Україні мали бути не приватні власники, а особи, які мають пристойний рівень життя, причому забезпечують його власною працею [225, с. 70].

Варто погодитися з одним із дослідників середнього класу в Україні: «Нам в Україні треба боротися із бідністю. Але при цьому не можна спиратися на найбідніших, бо в них лише одна надія – влада відбере все у багатих і справедливо розділить між бідними. Не можна спиратися на багатих, вони привласнили плоди чужої праці і прагнуть до збільшення власних багатств... треба спиратися на середніх – вони забезпечили себе власною працею і здатні забезпечити державу. Досі вони стоять на узбіччі нашого руху до демократії, відмовляються брати участь у нашому поступі і фінансувати його» [160, с. 8].

Чи не вперше на законодавчому рівні про середній клас «згадали» у посланні Президента України до ВРУ від 31 травня 2002 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році». Ставилось завдання завершення формування громадянського суспільства з потужним і численним середнім класом, який у перспективі охоплюватиме, як у всіх розвинених країнах, 55-60 % населення. В ньому відмічалось, що розвиток середнього класу в Україні тісно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства [275].

В Україні, хоч і дуже повільними темпами, на середину 2000-х рр. поступово вимальовувався образ «середнього класу». Безумовно його доходи не можна порівняти із розвиненими країнами Заходу. Але в соціальній стратифікації українського суспільства все помітнішою ставала група людей із стабільним доходом, особливо це стосувалося великих міст. Цей середній клас продовжував домінувати у сфері обслуговування. Із майже 30% у ВВП на 2003 р. ця сфера зросла до 45%.

Та лівова частина суспільства все одно бідувала. Показовою є цифра в 2% населення, яким усього вистачало, ще і на заощадження залишалось. Ця цифра із 2001 по 2005 рр. залишилась незмінною [64, с. 119]. Особливо це стосувалось «бюджетників». Принизливо низьку заробітну плату вчителям нерегулярно виплачували. Станом на 2003 р. державний борг перед вчителями сягнув 800 млн. доларів США [19, с. 6]. Згідно чинного закону зарплата освітян повинна дорівнювати середній в промисловості. Але на початку 2000-х рр. вона була нижчою на 47%. Лише в 2004-2005 рр. заробітна плата вчителів зросла в 3 рази.

Дискримінація освітян в оплаті праці посилила конфлікт між освітянами і владою, яка просто ігнорувала положення Закону України «Про освіту», що передбачав державні гарантії освітянам. В 1997-2001 рр. чиновники всупереч вимогам закону позбавляли педагогів щомісячних надбавок за стаж і щорічних виплат на оздоровлення. Станом на літо 2003 р. було подано 30 тисяч судових позовів працівників освіти до держави. Влітку 2004 р. ВРУ прийняла закон про

реструктуризацію боргу перед вчителями, а після подолання нею президентського вето 9 вересня 2004 р. закон був підписаний. Незабаром на його виконання в держбюджеті було виділено на п'ятирічний термін близько 6 млрд. грн. [327, с. 184].

Схожі із педагогами були проблеми у лікарів, учених. Наслідки були не досить сприятливі для розбудови громадянського суспільства – побутова корупція, неналежне виконання своїх обов'язків (оскільки треба було працювати у 2-3 місцях одночасно) й безумовно трудова міграція.

Перешкодою до формування середнього класу в Україні став масовий виїзд за кордон кваліфікованої робочої сили. Прикладом цього стали високоосвічені програмісти, які користувалися попитом у країнах Західної Європи [50, с. 15-17]. За офіційними даними в період з 1997-2003 рр. з України емігрували 90 тис. осіб із вищою освітою, 1,5 тис. фахівців із науковим ступенем кандидата чи доктора наук. Економічні втрати від такої еміграції за приблизними оцінками становили 1 млрд. доларів щорічно. У наступні роки нового тисячоліття ситуація тільки погіршилася. За період 2007-2009 рр. кількість трудових мігрантів сягнула більше 1 млн. 200 тис. чол. [141, с. 30].

Не тільки соціально-економічні критерії становлення середнього класу не були забезпечені державою. Але і сам «середній» українець не вирізнявся особливою вибагливістю щодо ситуації, яка склалася. Він обрав для себе роль стороннього спостерігача трансформаційних процесів у сфері економіки та політики, зайняв позицію «громадянської сплячки». На думку, дослідників проблеми, це була своєрідна реакція захисту за умов тотальної вразливості людини. Завдання – будь-якою ціною вижити, тут і тепер [272, с. 31]. В. Полохало стверджував, що в Україні на кінець 90-х рр. XX ст. сформувався соціум «середнього» українця. До такої групи осіб, належали особи, які відчували себе соціальними аутсайдерами, але обирали «менше зло» як стійкий стереотип соціальної поведінки [272, с. 32].

До нематеріальних ідентифікацій середнього класу належить рівень освіти та професійної підготовки. Представників середнього класу відрізняє високий професійно-освітній рівень, а наявність вищої освіти дає змогу отримати більш високооплачувану роботу. Наведена в додатку Г таблиця демонструє, що на один ВНЗ I-II рівнів акредитації припадало по 2 професійно-технічні заклади, а для III-IV рівнів – по 3. У той же час кількість підготовлених фахівців із вищою освітою, включаючи аспірантів і докторантів, перевищувала вдвічі кількість працівників робітничих професій, яких готували професійно-технічні училища.

Виходячи і з розуміння того, що основу середнього класу становлять саме фахівці із вищою освітою, то можна прийти до висновку, що середній клас в Україні був масовим явищем. Але у розвинених країнах рівень освіти та кваліфікації безпосередньо впливають на рівень життя та умови проживання, в той час як в Україні та інших пострадянських країнах цей зв'язок не реалізувався. В Україні знання та університетські дипломи не гарантували у більшості видів економічної діяльності відповідної винагороди, а деякі з них (освіта, культура, охорона здоров'я) – навіть середнього рівня заробітної плати. Більше того, отримання освіти не було пов'язано із отриманням роботи за відповідним фахом із перспективами професійного зростання.

За даними обстежень робочої сили в Україні не за фахом працювало 70% осіб із вищою освітою у сфері фізичних, математичних та технічних наук, 46% - біологічних, агрономічних та медичних, 76% - прикладних наук і техніки. Таким чином, вища освіта в Україні не гарантувала соціально-економічних основ середнього класу [178, с. 77-80].

Однією з атрибутивних ознак середнього класу є високий рівень громадянської активності, яка отримує свій вияв у різноманітних формах – від участі у виборах представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування до самодіяльного об'єднання з метою досягнення тих чи інших

суспільно значимих цілей або захисту (через протестні акції) порушених прав і свобод людини і громадянина.

Саме в якості суб'єкта громадянської активності середній клас може розглядатися як соціальна основа громадянського суспільства. Важливість окреслених якостей, за оцінками соціологічних досліджень поступово росла. Громадянську активність як таку, що обов'язково має бути притаманна представнику середнього класу, у 2008 р. відзначили вже 61,1 % опитаних проти 50,7 % у 2005 р.; прихильність до демократичних цінностей – 57,2 % проти 49,6 % відповідно. Втім, за досить високої оцінки важливості громадянської активності, власну участь в активній громадській діяльності засвідчили лише 11,6 %. За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова у травні 2011 р., частка осіб, які віднесли себе до середнього класу становила 44 %, до вищого класу себе віднесли 0,5%, до нижчого 48% [247].

На думку В. Сердюка, середній клас має стати основою конфлікту із владою. Більше того, українське суспільство гостро цього потребувало. Причому конфлікт не обов'язково має виражатися у насиллі. Це протести, мітинги, полеміки і т.п. Головне це результат [326].

Найважливішими соціально-економічними передумовами для становлення громадянського суспільства були економічний плюралізм, розвинена приватна власність, продуктивна діяльність малого бізнесу, середній клас.

3.2. Зростання політичної активності населення

У підрозділі проаналізовано такий важливий чинник становлення громадянського суспільства в Україні як громадянська активність.

Під громадянською розуміємо таку форму соціальної активності, яка сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства, задоволенню

приватних потреб та інтересів індивідів, груп, колективів [325, с. 6]. Це структурно-змістовна якість особистості, що формується та розвивається на основі ціннісних орієнтацій, направляє діяльність, поведінку, спілкування людини, на створення та поліпшення громадянських відносин [321, с. 136].

Рівень громадянської активності виступає своєрідним індикатором розвитку суспільства. Низький рівень громадянської діяльності у політичному житті провокує падіння довіри до владних інститутів, унаслідок чого посилюються радикальні чи маргінальні групи, які пропонують «легкі рецепти» розв'язання складних проблем. [251, с. 23]. Р. Кітер запропонував критерії оцінки рівня громадянської активності за допомогою трьох груп критеріїв, зокрема, виділяючи: громадянські, електоральні та політичні показники [43, с.106].

Процес розвитку громадянської активності українського суспільства протягом перших двадцяти років незалежності був несистемним і значною мірою ситуативним. Більша частина населення залишалася пасивним спостерігачем суспільних негараздів. Відсутність діяльного громадського впливу на процес прийняття державних рішень провокувало протестний потенціал суспільства.

Протестний рух в Україні в роки незалежності найбільш масштабно виявився у шахтарських виступах. Це окрема сторінка становлення громадянського суспільства на теренах України, вияв громадянської активної позиції, значного протестного потенціалу українського народу [216, с. 836].

Шахтарський рух розпочався ще із 1989 р. виступом шести шахт Донбасу. Страйк шахтарів вплинув на затвердження 3 серпня 1989 р. Закону УРСР «Про економічну самостійність Української РСР», який констатував складне становище в економіці, розвал цілих галузей народного господарства і необхідність рухатися самостійним шляхом. Виступи гірників улітку 1989 р. стали цілковито новим явищем в житті тодішньої ще радянської України.

Шахтарі виказали повну недовіру профспілкам. Тому було створено нові органи – міські і шахтні страйкові комітети [157].

В ході або відразу після завершення страйку в Україні були звільнені зі своїх посад 2 генеральні директори об'єднань, 8 директорів шахт, 11 господарських керівників, 86 голів РТК, 17 профспілкових працівників [24]. Протягом наступного місяця тільки в Донецькій області страйкками оголосили недовіру 42 першим керівникам, тобто кожному третьому директорів шахти. Але більш значущим було інше: в радянській Україні з'явилась суспільна сила, спроможна дезорганізувати виробництво і підірвати основи громадянської стабільності. Ставало очевидно, що утримати під своїм контролем гірняцькі колективи буде непросто [126].

Найкраще сприймала нові віяння українська молодь. Оцінивши страйк гірників як першу перемогу демократичних сил, українські студенти у жовтні 1990 р. вирішили її закріпити і висунули партократам з так званої групи «239», що залишилися ще в країні біля керма, свої вимоги. 2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої Революції в Києві (нині – Майдан Незалежності) близько 100 студентів розбили наметове містечко та розпочали голодування. Серед їхніх вимог лунали такі: націоналізація майна КПРС–КПУ на користь України (на той час вже суверенної), перевибори до ВР УРСР на базі багатопартійності; недопущення підписання Україною - УРСР нового Союзного договору, який тоді знаходився на стадії підготовки; відставку голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. Уже 17 жовтня 1990 р. прийнято постанову Верховної Ради УРСР, де задовольнялися або створювалися умови для виконання вимог студентів [41]. На думку деяких дослідників, події жовтня 1990 р. можна цілком широко називати революцією, бо вони спричинили докорінні зміни у політичному житті та політичній системі. Не випадково її назвали в народі Революцією на граніті. Щоправда, тодішня влада, вимушено приставши на вимоги молодих демократів, спустила їх, як мовиться, на гальмах. Єдиним реальним досягненням стала відставка останнього комуністичного прем'єра В. Масола

[338]. Хмара С. не так оптимістично висловився про ті події: «деякі автори писали і пишуть про перемогу «революції на граніті». Для недосвідчених у політиці людей, вона, на перший погляд, могла створити видимість перемоги. Але насправді це була гірка болісна і прикра поразка не тільки студентського руху, але й української революції взагалі » [362, с. 36].

У протестному русі вагому роль відіграли такі громадські організації як нові профспілки. Демократизація суспільних відносин у країні сприяла утворенню нових незалежних профспілок: шляхом поділу існуючих, на базі страйкових комітетів і організаційно оформлених центрів робітничого руху. За підтримки опозиційних партій та рухів у 1990-1991 рр. були утворені нові профспілки та їх об'єднання, які називалися «незалежними», «вільними», «солідарними» [31, с. 5]. За радянських часів профспілки були вмонтовані в командно-адміністративну систему, лише частково виконуючи функцію захисту прав та інтересів працівників. А їхня робота зводилася в основному до розподілу частки державних матеріальних благ.

6 жовтня 1990 р. на XV з'їзді профспілок було започатковано Федерацію незалежних профспілок України (ФНПУ). Утворене об'єднання проголосило свою незалежність від державних органів, будь-яких політичних партій і рухів й відмежувалося від ВЦРПС і міжнародного комуністичного профцентру — Всесвітньої Федерації профспілок [31, с. 5]. У 1992 р. ФНПУ була перейменована на Федерацію профспілок України (ФПУ), вперше було прийнято Статут і Програму, якою визначалася роль і місце профспілок у побудові нового суспільства та їх взаємовідносини з владою, роботодавцями, політичними партіями, рухами, об'єднаннями громадян.

Передісторія виникнення Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників відноситься до загальносоюзного шахтарського страйку у липні 1989-1991 рр. Страйк охопив 9 областей України. Після кількох днів страйків на місцях у середині квітня гірники вирушили до Києва, сподіваючись підняти

на виступ трудівників усієї республіки. 16 квітня 1991 р. у столиці було утворено республіканський страйковий комітет.

Парламентська комісія ВР УРСР і уряд республіки були змушені підписати із страйкуючими нову угоду. Для координації дій страйкомів по всій Україні у травні 1991 р. у шахтарському місті Павлограді зібралася конференція представників робітничих і страйкових комітетів, громадських і політичних організацій з 13 областей республіки. Вона прийняла проект статуту Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК). Республіканський з'їзд ВОСК у червні 1991 р. зібрав у Києві 225 делегатів з 19 областей. Результатом з'їзду стало утворення Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ). Потреба переходу від страйків та мітингів до повсякденної роботи змушувала змінювати практику та структуру профспілок [31, с. 5].

Активна позиція шахтарів отримала підтримку працівників інших галузей народного господарства. Безстроковий страйк восени 1992 р. оголосили окремі колективи вугільної галузі, локомотивних депо та аеропортів. 2 вересня 1992 р. відбувся загальноукраїнський страйк залізничників, яку організувала та очолила Вільна профспілка машиністів України. Це була спільна акція протесту п'яти новостворених профспілок залізничників, авіадиспетчерів, авіаторів та гірняків. Причиною цього страйку було небажання влади укласти із профспілками Галузеві угоди. Саме перемога в цьому страйку надала можливість профспілці самостійно підписати Галузеву угоду з Укрзалізницею та міністерством транспорту.

Страйкували також працівники авіаційного транспорту, зокрема аеропортів Бориспіль, Сімферополь, Одеса, Донецьк та інші [168, с. 4]. Така протестна активність українського народу у різних галузях вплинула на уряд. Його тодішній глава В. Фокін змушений підписати з профспілками «Угоди з трудових та соціальних гарантій...», які передували Закону України «Про

охорону праці», що набув чинності 24 листопада 1992 р. Таким чином, влада змушена була дослухатись до громадськості.

У лютому 1993 р. своє незадоволення соціально-економічним становищем висловили працівники столичного електротранспорту. Провладні ЗМІ негативно висвітлювали ці події: «...тисяча тролейбусників і трамвайників Києва тероризують мільйони киян, які не можуть вчасно дібратися на роботу чи з роботи, до вокзалу, аеропорту, лікарні» [24, с. 5].

Організація виступів працівників різних галузей вплинула на уряд, який був готовий до діалогу. 29-30 березня 1993 р. у Луганській і Донецькій областях відбулися робочі зустрічі представників уряду з керівниками та профспілковими лідерами підприємств вугільної промисловості. Попри значні дотації вугільній промисловості, ситуація в галузі залишалася складною. Шахти будувалися десятиліттями, рівень вуглевидобутку впав до рівня 50-х рр., спостерігався високий рівень травматизму та загибелі. Лідери профспілок вугільної промисловості залишилися незадоволеними поступками з боку держави, підтримки профспілок інших галузей практично не було. Це значно послаблювало їхній вплив на владу [246].

Було зрозуміло, що перемовини профспілок із урядом можуть принести певні поліпшення, але кардинально вирішити якомога більше проблем не вдасться. Необхідно було використовувати політичні важелі впливу на владу.

У 1994-1995 рр. профспілкові організації з усіх куточків України зверталися до вищих органів влади і вимагали поліпшення соціально-економічного становища працівників. 21 грудня 1994 р. таке звернення прийняли організації профспілки працівників автомобільного та сільськогосподарського машинобудування Херсонської області. «Ми за реформи, але не за рахунок людей праці. Ми за тверду владу в Україні. Пора закінчити політичні чвари», – йшлося у зверненні [370, арк. 3].

21 грудня 1994 р. такий протест прийнято на засіданні профспілки працівників агропромислового комплексу Олександрійського району

Кіровоградської обл.: «Ми вимагаємо навести порядок в країні, погасити заборгованість у виплаті селянам зарплати... ми вимагаємо створити нормальні умови для господарювання фермерам» арк. 14. 28 грудня 1994 р. до Прем'єр-міністра В. Масола звернулися освітяни Криму [370, арк.18].

На початку 1995 р. зі схожими вимогами виступили спільно виконком Дніпропетровської обласної ради та Міжгалузевої ради профспілок Дніпропетровщини. У заяві до ВРУ, Кабміну та ФПУ вказувалося, що державний контроль за ціноутворенням в країні просто [91, арк. 4].

Такі дії були підтримані Радою Федерації профспілок Чернігівської обл. (13.01.95) [37, арк. 27], Профспілковими зборами Черкаської обл. (2.02.95) [91, арк. 38], Донецьким шахтобудівним територіальним комітетом профспілки працівників вугільної промисловості (9.02.95) [91, арк. 41], профспілками Луганської обл. (13.02.95) [91, арк. 42], та іншими регіональними організаціями.

Незалежні профспілки заявляли про свою аполітичність, хоча негласно брали участь у передвиборній боротьбі. Під час парламентських виборів 1994 р. до законодавчого органу обрано 24 народні депутати від профспілок. Самостійну фракцію сформувати не вдалось. Між тим, завдяки позиції «профспілкових депутатів» затвердили більш як 15 законів щодо соціально-економічного захисту населення [240, с. 587-595].

«Суспільство без освіти – суспільство без майбутнього» – під таким гаслом проходив мітинг вчителів Києва 1 грудня 1994 р. Основною метою протесту стало привернути увагу владних структур до важкого становища, в якому опинилася освіта. В акції протесту взяло участь 60% шкіл столиці. Проблеми загострювалися через затримку виплати заробітної плати, знеціненням карбованця. Асигнування на освіту з державного бюджету недостатні, половина шкіл потребувала капітального ремонту. Бракувало найнеобхіднішого – підручників, обладнання, апаратури, наочності. Відчувалася нестача вчителів [334].

Громадянська активність населення була на контролі в чиновників. Так, в березні 1995 р. організаційний відділ Дніпропетровської обласної ради в «Огляді основних подій та ситуацій у містах та районах області з 27 по 31 березня 1995 р.» звітував її очільнику, що суспільно-політична ситуація залишалася «підконтрольною місцевій владі» [76, арк. 10-13]. 29 березня 1995 р. народний депутат В. Худомака зустрівся із колективом ресорного заводу м. Синельникове. Люди жалілись на просту, нерегулярну і малу зарплатню, вимагали в колективному листі видачі землі під дачні ділянки, будівництво банно-прального комбінату, надання матеріальної допомоги [76, арк.14]. 8 грудня 1995 р. зібрання представників трудових колективів установ освіти і науки Дніпропетровської області звернулося до обласної, міських та районних рад народних депутатів та адміністрації області з вимогою виплатити заборгованість по заробітній платі з жовтня по 20 грудня 1995 р., не допускати порушення норм трудового законодавства щодо виплати зарплати [76, арк. 44-45].

Проявом громадянської активності населення стала спроба міжгалузевої ради профспілок та виконкому Дніпропетровської обласної ради розробити спільну постанову про застосування робітничого контролю профспілок на території області. У проекті постанови йшлося: «у зв'язку із важким становищем, яке склалося на споживчому ринку, масовими зловживаннями в торгівельно-побутовому обслуговуванні населення, на транспорті, численними зверненнями трудящих про необхідність наведення порядку в цих сферах... » [78, арк. 47]. Але 26 вересня 1995 р. головний радник державно-правового відділу виконкому обласної ради не затвердив цей проект постанови у зв'язку із невідповідністю тодішньому законодавству» [78, арк. 45-46].

У 1994 – 1996 рр. шахтарі раз по раз зверталися до страйків із метою задоволення своїх порушених соціально-економічних прав. Уряд та президент Л. Кучма обмежувались лише обіцянками. Така позиція державних очільників спричинила нову хвилю шахтарських виступів. У липні 1996 р. шахтарі вийшли

на міські траси, зупинивши рух транспорту. А потім гірники заблокували залізницю, розпочалась так звана «рейкова війна». Звичайно, в урядовій газеті страйки завжди змальовувалися негативно, як недієвий і неконструктивний засіб вирішення соціально-економічних проблем. Про липневий рух 1996 р. в газеті писалося «...підбурювані безвідповідальними «страйкфюрерами», шахтарі Донецька продовжували блокувати залізницю... завдано збитків на суму 20 трильйонів крб.» [242].

На жаль, з точки зору формування громадянського суспільства, між націонал-патріотами і шахтарями не відбулося взаєморозуміння. Навесні 1991 р. демократичні сили розглядали шахтарські виступи навіть як провокацію Кремля, а намагання шахтарів за допомогою страйку зберегти свій життєвий рівень називали «ковбасною філософією». Отож всеукраїнський страйк так і не було організовано ймовірно через розбіжності в інтересах інтелігенції і робітничого класу. Агапов А. вважає, що розкол шахтарського руху, відсутність опозиційної партії, здатної дати робітничому класу перспективи виходу із соціально-економічної і галузевої кризи, а також загальновизнаного національного лідера, недостатня підтримка з боку національно-патріотичних сил зумовили суперечливі результати шахтарських виступів [1, с. 33].

16 травня 1998 р. від шахти «Степова» відправилася група шахтарів з твердим наміром добиватися виплати заборгованості по зарплаті від влади Дніпропетровської області. За 5 днів шахтарі здолали 160 км., багато з них не витримали й потрапили до лікарень. Не дочекавшись вирішення проблеми, шахтарі вирушили до Києва і в середині червня блокували кілька вулиць столиці. Лише 18 червня було досягнуто домовленостей між представниками шахтарських профспілок і урядом щодо погашення боргів по зарплаті. Голова незалежної профспілки М. Волинець повідомив, що згідно із укладеними домовленостями, шахтарським колективам мають бути перераховані певні суми коштів [54, с. 2].

Сумним прецедентом для протестного руху стали виступи шахтарів у липні-серпні 1998 р. у Луганську. Гірники красnodонських шахт пікетували облдержадміністрацію та облраду, керівниками яких тоді були О.Єфремов і В.Тихонов, з вимогою погасити заборгованість із зарплати за 2,5 роки. 24 серпня протестувальників розігнали із застосуванням вперше в історії України кийків та сльозогінного газу проти учасників мирної акції.

28 лютого 1997 р. Президент видав Указ «Про заходи щодо забезпечення наповнення Державного бюджету та посилення фінансової дисципліни». Невдовзі Дніпропетровська ОДА повідомляла, що створена спеціальна комісія, яка заслухала звіти 129 голів ВАТ щодо внесення обов'язкових платежів і сплати податків. Комісія винесла догану 9 головам підприємств, попереджено 92 голови правлінь. Голови зобов'язалися звітувати про хід погашення заборгованості по зарплаті. За невжиття заходів голови правлінь попереджені про звільнення з посад та розрив контракту [89, арк. 4-9].

Та корінним переломом у відносинах шахтарі-влада став трагічний випадок 14 грудня 1998 р. Доведений до відчаю шахтар, батько трьох дітей О. Михалевич здійснив акт самоспалення. У своїй передсмертній записці він написав: «Не можу більше терпіти і чекати якихось обіцянок, не вірю і у видачу заборгованості. Тому я наважився на цей вчинок. Набридли знущання з боку керівників шахти та адміністрації. Це не вихід у житті, але, може, через мій вчинок швидше вирішаться справи. Сам тверезий і перебуваю в нормальному стані. Відповідаю за свої дії». Такою дорогою самопожертвою 17 грудня вся заборгованість була виплачена [214].

Трильйонні збитки та жертви шахтарів нарешті призвели до певного порозуміння. 10 липня 1998 р. уряд домовився із шахтарями про новий механізм взаємної відповідальності. Шахтарі мали вчасно постачати державі вугілля необхідних обсягів і якості. Держава зі свого боку 10 числа кожного місяця повинна виплачувати заборговану заробітну плату за поставлене вугілля, а 20 числа – поточну [356].

Таким чином, страйковий запал Донбасу не згасав ціле десятиліття. Глибока криза у вугільній галузі та перехідний період в економіці зробили шахтарські регіони осередком нестабільності в Україні. Масові акції протесту гірників у 1990-х відбувалися майже щороку, часом набираючи навіть кривавих форм. Гірники стали, по суті, єдиною силою, що наводила жах на українську владу. Вони билися з міліцією, перекривали залізниці, автотраси і мости, прямували на Київ, стукали касками під Кабміном, щоразу змушуючи керівництво йти на поступки [221, с. 40].

Однак, сталося так, що на межі тисячоліть хвиля шахтарських протестів досить швидко зійшла нанівець. Запал Донбасу у 2000-х рр. перетворився на дивовижну й нетипову для цього краю апатію. Якщо в 90-х рр. схід України вважався найбільш неспокійним і бунтівним регіоном, то на початок 2000-х років він став тотально реакційний і його менталітет відкрито називали «рабським». Дійшло до того, що замість тисяч страйкуючих робітників, він відправляв до Києва тисячі штрейкбрехерів, які слухняно махали прапорами на підтримку уряду та начальства.

Головну причину такої метаморфози слід шукати у розпаді вугільної галузі. Реформи, що призвели до ліквідації шахт та звільнення десятків тисяч робітників, зламали хребет шахтарському руху, кардинальним чином переформатували економіку Донбасу. Криза 1990-х та економічне лихо, що спіткало міста регіону, спустошили їх, втомили та деморалізували населення, призвели до того, що найменший перепочинок у нескінченному страйковому марафоні люди сприймали як велике благо. Значна частина почала працювати на копанках, деякі зайнялись дрібними заробітками, розбрелися по інших містах. Найактивніші відкрили нелегальні шахти, вугільні склади й вбудувалися в кримінальну вертикаль. Частина колишніх бунтівників задовольнялася регулярною виплатою зарплати на державних чи приватних шахтах. Розвал галузі спричинив і розвал профспілок, зникнення того, що було прийнято пафосно називати «шахтарським братством». У низці міст регіону

шахт не лишилося зовсім і гірничий фах став таким самим анахронізмом, як професія сажотруса [149].

У листопаді 1997 р. у Києві відбувся пленум Ради профспілки залізничників і транспортних будівельників. Було наголошено на невиправдано низькому рівні зарплати залізничників. За даними Держкомстату, вони займали 26 місце із 34 галузей народного господарства за рівнем погодинної оплати праці, що не відповідало соціальному та економічному значенню цієї професії. Пленум постановив: у разі відмови керівництва Укрзалізниці підвищити з 1 грудня поточного року зарплату на 25%, закликати трудові колективи до проведення загальногалузевого попереджувального страйку 16 грудня з 8.30 до 9.00 години. Завдяки такій рішучій позиції Ради профспілки, у грудні 1997 р. зарплату залізничників підвищено на 20% [147].

11 листопада з Адміністрації Президента надійшло 2 телеграми з м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області, у яких повідомлялось, що у зв'язку із невикплатою заробітної плати з 24 жовтня 1997 р. оголосили голодування 160 робітників Придніпровського управління будівництва, а 28 жовтня до них приєдналися працівники підприємств «Дніпровагонмаш» та «Стальзавод» [90, арк. 191]. 26 листопада голова ОДА М. Забара звітував Президенту, що станом на 26 листопада борги по згаданих підприємствах, окрім одного, були погашені [90, арк. 212].

23 грудня 1997 р. ФПУ видала постанову, у якій було констатовано, що уряд не виконав свої зобов'язання, зокрема не досягнуто стабілізації роботи підприємств, поглибилася фінансова криза. Тому вирішено провести 19 лютого 1998 р. Всеукраїнську акцію протесту [85, арк. 3-4].

19 лютого 1998 р. учасники Всеукраїнської акції протесту профспілок Дніпропетровської області висунули ряд вимог облдержадміністрації та облраді. Серед них і втілення в життя програми структурної перебудови області, утримання цін на житлово-комунальні послуги, програма фінансування АПК, виплата заробітної плати бюджетникам, громадський контроль за

діючими підприємствами, забезпечення безкоштовної медичної допомоги, та навчання, навести порядок у житлово-комунальному господарстві, на транспорті, торгівлі, побутовому обслуговуванні населення, розробити програму запобігання техногенних катастроф.

19 лютого 1998 р. Дніпропетровський обласний комітет профспілки працівників Агропромислового комплексу звернувся до голови ВРУ О. Мороза. «Сьогодні селянин перетворений на жебрака. Майже 80% сільськогосподарських підприємств завершили рік зі збитками...Зруйнована соціальна інфраструктура села, закриваються лікарні, магазини, дитячі заклади, клуби, побутові підприємства...». Дніпропетровські селяни вимагали прийняти Національну програму розвитку сільськогосподарського виробництва до 2005 р, вдосконалити законодавче забезпечення підтримки села [85, арк. 25-26].

Влада намагалася взяти під свій контроль та вгамувати громадянську активність населення. Дізнавшись про плани всеукраїнської спілки робітників 17-18 березня 1997 р. провести масові виступи робітників, Кабмін 16 лютого направив листа усім ОДА та АР Крим негайно проінформувати про те, які громадсько-політичні організації в регіонах планують взяти участь у цих протестах [88, арк. 109]. В Дніпропетровській ОДА інформацію взяли в роботу. 27 лютого звітували в Адміністрацію Президента, що організації не подавали заявок до місцевої влади про проведення таких заходів. Основні причини незадоволення населення – не виплата зарплати.

На виконання телеграми Президента від 20.01.1997 р. голова ОДА М.Деркач наказав районам вжити заходів по фінансовому оздоровленню підприємств, перегляду графіків ліквідації заборгованості, обласний бюджет дотував районні по на фіксування виплати зарплатні. Внаслідок таких дій незадоволення в середовищі шахтарів та вчителів дещо зменшилося. З метою попередження участі студентів у цьому протесті, ОДА звітувала про те, що вишукуються кошти на виплату заборгованості по стипендіям, не допускається відключення гуртожитків від електро – та - газомереж. Доручено торговельним

організаціям забезпечити їдальні і буфети дешевими продуктами, забезпечити студентів медикаментами та медичним обслуговуванням [88, арк. 112-118]. Невдовзі місцева влада Дніпропетровщини звітувала, що завдяки зусиллям місцевих органів влади, 18 березня всі підприємства працювали, страйків не було. Мітинги пройшли у 8 містах та одному районі [90, арк. 259-261].

До профспілок почали дослухатися. У березні 1998 р. за дорученням уряду Міністерство праці та соціальної політики вивчило практику застосування законодавства про вирішення колективних трудових спорів на підприємствах у 1997 р. Міністерства та місцеві органи виконавчої влади посилили взаємодію із виробничими колективами з метою зниження соціальної напруги. Із профспілками було погоджено графіки погашення заборгованості по виплаті зарплати та пенсій. Найактивніше цю політику проводили Мінпромполітики, Мінтранс, Держкомзв'язку, а також Вінницька, Чернігівська та Черкаська облдержадміністрації [137, с. 5].

Під час виборчої кампанії 1998 р. вже діяла змішана виборча система, яка змусила профспілки змінити тактику виборчої боротьби. Профспілки намагалися створити політичні структури. Наприклад, ФПУ «Солідарність» стала одним із ініціаторів створення Партії національного відродження. Більше того, створена політична партія – Всеукраїнська партія трудящих (ВПТ). Передвиборча платформа ФПУ до виборів 1998 р. істотно відрізнялася від платформи 1994 р. Зазначалось, що Федерація націлена на «здійснення державної економічної й соціальної політики та проведення реформ виключно в інтересах громадян; залишення за профспілками управління обов'язковим соціальним страхуванням тощо» [261, с. 66].

Результати виборів для профспілок не можна назвати втішними. Всеукраїнська партія трудящих отримала тільки 0,8% голосів виборців, що не дало змоги ФПУ створити профспілкову фракцію в парламенті. Проте професійні спілки зберегли там своє лобі. Результатом діяльності депутатів від профспілок стало прийняття Верховною Радою 15 вересня 1999 р. Закону «Про

професійні спілки, права та гарантії їх діяльності», який практично забезпечив правову основу їх створення та функціонування [299].

ФПУ під час виборчої кампанії 2002 р. спрямувала свою діяльність на ширшу співпрацю з політичними партіями. Зміщення акцентів стало результатом досвіду, набутого під час попередніх виборів, а також намагання утриматись у політичному колі країни. На парламентських виборах 2002 р. профспілковими організаціями ФПУ підтримані сім різних політичних партій та блоків [131, с. 60].

4 листопада 1999 р. між Президентом та ФПУ було підписано угоду, згідно якої профспілки зобов'язувалися підтримати його кандидатуру у другому турі, а Л. Кучма обіцяв сприяти поліпшенню соціального становища в країні. Через два роки підписанти зібралися, щоб проаналізувати результати співпраці. Профспілки в цілому позитивно охарактеризували діяльність влади й висловили підтримку ініціативам уряду В. Ющенка. В свою чергу, Л. Кучма запропонував ряд ініціатив, які мали покращити соціальне становище працюючих: зняти ПДВ із санітарно-курортних путівок, допустити профспілки і трудові колективи до процесу приватизації [309].

В 1999 р. Регіональна угода була підписана між Дніпропетровською ОДА, Союзом промисловців та підприємців та міжгалузевою радою профспілок. Взаємовідносини сторін будувалися на основі рівноправного партнерства. Держадміністрація інформувала міжгалузеву раду профспілок щодо основних показників соціально-економічного розвитку області, а представники профспілок взяли участь в обговоренні обласних соціальних та економічних програм [84, арк. 1-2].

13 квітня 2002 р. Дніпропетровське обласне відділення об'єднання профспілок (МСП) звернулося до ВРУ та уряду з рядом вимог щодо поліпшення соціального захисту населення, зокрема в разі ліквідації підприємств, своєчасної виплати заробітної плати працівникам бюджетних

установ, розробити програму забезпечення житлом сімей до 2010 р. [82, арк. 58-60].

Наприкінці ХХ ст. спостерігалось зниження протестної активності населення. Так, за даними Національної служби посередництва та примирення за 9 місяців 1999 р. в Україні відбулося 208 страйків, що в два з половиною рази менше, ніж за попередній рік (530). Удвічі зменшилася і кількість учасників (із майже 85 тис. чол. до 41 тис.). Зменшення кількості страйків можна було пояснити в деякій мірі і підвищенням ефективності проведення сторонами колективних трудових спорів примирних процедур відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» [335, с. 2].

Значний резонанс мала громадська акція «Україна без Кучми». Так називають серію протестів в Україні у 2000-2001 рр., спрямованих на відставку президента Л. Кучми. 28 листопада 2000 р. О. Мороз (на той час лідер соціалістичної фракції у ВРУ) оприлюднив у стінах парламенту матеріали, які начебто доводили причетність Л. Кучми до організації викрадення та вбивства опозиційного журналіста Г. Гонгадзе 16 вересня цього ж року. Так званий «касетний скандал» швидко перемістився на вулиці столиці. Проти «спільного ворога» об'єдналися і ліві, і партії націоналістичного спрямування. Серед них Соціалістична партія України, партія «Собор», партія Батьківщина, Українська республіканська партія, партія «Реформи і порядок», УНА-УНСО та інші.

21 січня 2001 р. в честь 83 річниці проголошення четвертим універсалом незалежності УНР та 10-ї річниці живого ланцюга між Києвом та Львовом біля пам'ятника Т. Шевченку в столиці відбувся мітинг, на якому Л. Лук'яненко, голова УРП, заявив, що «мирна політична революція дала Україні незалежність і демократію, але вона не замінила комуністичні номенклатурні керівні кадри. «Того ми, кияни та представники всіх областей України, зібравшись у столиці біля пам'ятника духовному батькові української нації Т. Шевченку... вимагаємо від президента Кучми усунути з посад його дискредитованих владоможців і піти у відставку» [381, арк. 1-2].

Значний скачок громадянської активності відбувся наприкінці лютого 1999 р. в Дніпропетровській обл. 28 лютого відбулося пікетування облдержадміністрації лівими силами з приводу підвищення цін на комунальні послуги, того ж дня у Вільногірську міський комітет КПУ ініціював пікетування міськвиконкому з протестом проти підвищення цін на продукти харчування, відміни пільг афганцям та чорнобильцям, а в акції взяло участь близько 100 чоловік. У той же день у Павлограді мітинг відбувся за участю міського осередку Соціалістичної партії, міської організації КПУ, а також прогресивних соціалістів та Партії зелених (380 чол.). Пікетувальники гостро засудили політику уряду та президента, критикували бюджет – 2000, виступали за проведення референдуму [91, арк. 5].

1 травня 2002 р. учасники мітингу м. Зоринська Луганської області направили резолюцію Президенту Л. Кучмі, прем'єр-міністру А. Кінаху, голові Луганської ОДА А. Єфремову. Було констатовано незабезпечення конституційних прав громадян, зокрема неможливість забезпечити себе працею на життя, безпечні та здорові умови праці, порушення права та безкоштовне медичне обслуговування та безкоштовність середньої та вищої освіти. Причиною цього є «очевидна нездатність відповідальних державних посадових осіб, виконавчої гілки влади виконувати свої посадові обов'язки та реалізовувати політику, спрямовану на поліпшення соціально-економічного становища громадян України. Ми, громадяни найманої праці, віримо, що є в Україні політичні сили, здатні вивести Україну із стану соціально-економічної кризи» [82, арк. 61-63].

18 травня цього ж року робітники дніпропетровських заводів вийшли на загальноміський мітинг протесту з такими вимогами: підвищення мінімальної заробітної плати, погашення заборгованості по зарплаті, підвищення зарплати працівникам металургійних підприємств мінімум в 2 рази, переглянути рішення про приватизацію підприємств, нинішні власники яких не забезпечують нормальних умов праці аж до повернення їх в державну чи комунальну

власність; встановити розмір оплати комунальних послуг, щоб він не перевищував 15% від фактичної мінімальної заробітної плати. Координаційна рада, яка була створена мітингарями, звернулася у відповідні державні інстанції, але не отримала відповіді із жодної. Тому 1 липня мітинг було продовжено під стінами міської ради [82, арк. 78-79].

У 2002-2006 рр. спостерігалися найвищі протестні настрої. Як зазначає соціолог І. Бекешкіна, для того, щоб протест відбувся, потрібно три чинники: безпосередній привід, лідер, помітні результати. В цей час ці чинники знайшлись, вилившись в масові акції протесту під час президентських виборів 2004 р. Пік протестної активності припадає на 2005 р., адже стали помітними результати цих акцій, відбулося усвідомлення дієвості такого механізму тиску.

У контексті дослідження громадянської активності та масових форм протесту не можна оминати увагою події 2004 – початку 2005 рр. Суспільство виявилось неготовим вплинути на державу іншим чином, окрім як революційним шляхом. Аналізуючи листопадово-грудневі події 2004 р., провідний спеціаліст Московського центру Карнегі Л. Шевцова вважає їх результатом системної політичної кризи, яка вийшла на поверхню у вигляді революції, ознаки якої вбачалися у масовому протесті і небажанні значної частини суспільства додержуватися старих правил, нездатності влади здійснювати управління у попередньому форматі [198, с. 319].

Що ж якісно відрізняло «помаранчеву революцію» від попередніх протестів українців? Насамперед кількість учасників. За результатами соціологічних даних кожен п'ятий українець в тій чи іншій формі був причетний до цього виступу. До цього не були готові навіть самі політики із опозиції, які розраховували на 200-300 тис. підтримки, а отримали півмільйонний мітинг лише в самому Києві. На відміну від професійних, галузевих виступів попередніх років, масовий виступ об'єднав людей різного віку, професій і навіть етносів. Чи не вперше за роки незалежності українському народу вдалося консолідуватися [127, с. 157].

«Ми, громадяни України, – наголосив Президент України В. Ющенко перед Майданом, - стали єдиною українською нацією. Нас не розділити ні мовами, якими ми розмовляємо, ні вірами, які ми сповідуємо, ні політичними поглядами, які ми обираємо. У нас одна українська доля. У нас одна українська гордість. Ми горді тим, що ми є українці» [308].

«Помаранчеві» протести в Україні далеко не всі трактують як революційні, адже вони відбувалися без традиційних атрибутів революції: крові, насилля, терору. Однак є підстави вважати, що ці події є «помаранчевою революцією», виступом новопосталого міського середнього класу. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 р. не залишив йому вибору – або померти на колінах, або жити стоячи» [400, с. 140 - 141].

Пафос Майдану, його основне гасло «Свободу не спинити» – незаперечні докази найголовнішого: самоствердження особистості і пробудження на цій основі нації, небувалої активізації демократичного процесу. Активними учасниками «помаранчевої революції» була молодь, що не лише додало активності цьому процесові, а й символізувало суттєві зміни, уособлювало глибокий державотворчий сенс, адже свідомо підтримка молоддю демократичних змін у великій мірі гарантує їх незворотність [322].

Новітня українська революція мала морально-світоглядний характер. Люди вийшли на вулиці і майдани не заради хліба та видовищ, а за правдою і свободою. Тобто, це була не стільки політична, скільки громадянська революція, яка передбачає зміну ідейно-світоглядних і ціннісних орієнтацій громадян. Одним з найбільших досягнень «помаранчевої революції» було те, що в Україні започатковується публічність політичних процесів [35].

Особливістю політичної ситуації в Україні напередодні революції було те, що тенденції зростання протестного потенціалу суспільства ще не досягли рівня масової готовності та практичної здатності громадян обстоювати свої права та законним способом ефективно тиснути з цією метою на владу. Але навіть за такого стану речей, лише 6% населення на початку 2004 р. вірили у

свою здатність власними силами змінити щось. Цей психологічний синдром зневіри та безсилля виявлявся у тому, що люди вірили в перемогу В. Ющенка, але вважали, що президентом все одно стане В. Янукович.

Після революційних подій, як і раніше, інститути громадянського суспільства перебували у недорозвиненому стані. Однак змінився настрій населення. Градус громадянської активності значно зріс. У громадян почала формуватися звичка відстоювати свої інтереси демократичними засобами. Це – безпосередній наслідок помаранчевої революції [198, с. 320].

Після подій 2004-2005 рр. відбулися значні зміни у ставленні населення до громадянського суспільства. За результатами соціологічного моніторингу суспільних протестів в Україні, проведеного Центром дослідження суспільства за підтримки фонду «Відродження» за період з жовтня 2009 р. по грудень 2010 р. в Україні зафіксовано понад 3 тис. 600 протестних дій. Таким чином, на кінець першого десятиліття ХХІ ст. в Україні мала місце тенденція до посилення як соціального, так і політичного напруження, що стимулювало громадянську активність [332].

Ще одним проявом зростання громадянської активності українців стала діяльність неурядових громадських організацій (НУО). Останні інколи називають «третім сектором» громадського суспільства, або й ототожнюють його з громадськими організаціями. Під «третім сектором» розуміють сукупність організацій, які не ставлять собі за мету збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними. У посткомуністичних країнах третій сектор можна розглядати як ядро громадянського суспільства, адже в ньому найбільшою мірою зберігся пріоритет моральних цінностей [336, с. 44].

Відмітимо, що державна влада почала звертати увагу на них лише у ХХІ столітті. Послання Президента України до ВРУ в 2003 р. визначало одним із пріоритетних завдань політичної реформи сприяння розвитку саме неурядових

організацій, як однієї із головних складових громадянського суспільства, чинника демократизації суспільних відносин [144, с. 19].

Вибори 2004 р. значно активізували діяльність громадських організацій в Україні. Серед напрямів їхньої діяльності в цей час можна визначити інформаційні та мобілізаційні заходи: інформування виборців щодо виборчої кампанії, мобілізація виборців та активізація їх участі у виборах. Зокрема, варто виділити діяльність Харківського та Херсонського відділень КВУ із мобілізації виборців та проведення інформаційних заходів, а саме: – спостереження за виборчою компанією та ін. Не можна оминати увагою і серію семінарів «Не обираєш майбутнє – воно обирає тебе», проведених громадською організацією «Подільський полк Характерного козацтва» спільно із Житомирським обласним центром молодіжних ініціатив [204].

Значну роль у процесі активізації українського народу в 2004 р. відіграли громадські організації. Чого тільки варта сумська організація «Нічна варта» – коаліція громадян за чесні вибори, яка виявилася авторитетнішою за професійні політичні штаби громадських організацій. Тому статистика громадських організацій і членство в них це важливий, але не вирішальний і не основний показник їх дієвості.

21 листопада 2007 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Концепція передбачала щорічне ухвалення плану заходів із врахуванням пропозицій організацій громадянського суспільства та громадську оцінку успішності реалізації завдань Концепції [29, с. 13-16].

До подальшого розвитку громадських організацій в Україні та форм їх взаємодії з державною владою стимулювала також рекомендація Комітету Міністрів держав-членів Ради Європи від 10 жовтня 2007 р. «Про правовий статус неурядових організацій у Європі», у якій зазначається перелік невідповідностей європейським нормам у сфері законодавчого регулювання діяльності об'єднань громадян в Україні [73].

У Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» від 16 січня 2008 р. було констатовано необхідність державної підтримки розвитку громадянського суспільства через налагодження плідного діалогу між владою, неурядовими організаціями та громадянами. Особливий акцент робився на приведення законодавства про неурядові організації у відповідність з європейським [307]. Але цей документ залишився суто на декларативному рівні. Кабінет Міністрів вніс на розгляд парламенту проект закону «Про громадські організації» від 14 листопада 2008 р., парламент його не прийняв.

Тому станом на 2010 р., незважаючи на розуміння чиновниками проблем законодавчого регулювання діяльності НУО, на міжнародні рекомендації і конкретні пропозиції для усунення цієї проблеми, ця прогалина діяльності громадських організацій не була усунена.

Протягом багатьох років в Україні був очевидний той факт, що існує криза взаємної довіри влади й неурядових організацій. Значна й найбільш активна частина «третього сектору» позиціонувала себе, з тих чи інших причин, як тверду опозицію владі. Головна проблема на шляху формування ефективних форм взаємодії об'єднань громадян і державних органів влади впливала із традиції замкнутості держапарату, непрозорості вироблення державної політики [266, с. 22-23].

Все ж навіть за таких умов за результатами дослідження Nations in Transit (оцінка різних напрямів розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від семи балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася – від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів у 2006–2011 рр. [401]. Зарубіжні експерти брали до уваги кількісне зростання неурядових організацій України, їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок.

Недосконалість нормативно-правового регулювання діяльності НУО, зокрема їхнього фінансування, спричинило таку проблему, як сприйняття громадських організацій в самому суспільстві як глашатаїв інтересів Заходу. Це звужувало коло можливої активності самих НУО. Для населення України, у якого протягом тривало часу, було відсутнє чітке розуміння елементарних громадських прав і свобод, діяльність НУО перетворювалася на фіктивну діяльність, що орієнтована виключно на меркантильні цілі чи притягнення до своєї діяльності малозабезпечених верств населення [59].

Попри такі обставини, кількість громадських об'єднань в Україні з кожним роком збільшувалася. За базою даних Центру інновацій та розвитку в 1991 р. було зареєстровано 319 громадських організацій, наступного року – 1 тис. 356 громадських організацій, в 1993 р. – 3 тис. 257, у 1996 р. - понад 12 тисяч, а в 2000 р. - близько 27 тисяч [190, с. 394]. За даними Єдиного державного реєстру підприємців та організацій України в 2008 р. нараховувалось 54 тис. 862 громадські організації, в 2009 р. – 59 тис. 321 [267]. Близько 85% громадських організацій діяли на рівні міст, районів та областей. Лише одна організація із десяти відносила себе до загальнодержавних. Вітчизняні аналітичні центри одногolosно твердили про те, що тільки менша частина з легалізованих організацій постійно й активно працювала. Більшість же існувала формально. Деякі припинили свою діяльність, інші її навіть не розпочинали. Особливу групу складали ті НУО, що активізувалися лише в період передвиборних кампаній [122].

Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України станом на початок 2010 р. зареєстровано (включно із їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 63 тис. 899 громадських організацій, з яких 24 тис. 649 профспілки з їх місцевими об'єднаннями, 12 тис. 267 - благодійні організації, 10 тис. 329 - об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, 1 тис.152 - органів самоорганізації населення [267].

Досить гострою відчувалася проблема участі в створених об'єднаннях громадян. Кількість громадян, які визнавали себе членами громадських організацій, зменшилися з 30 % опитаних у 1991 р. до 13 % у 1996 р. і до 7,8 % у 1999 р. За даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство (1992 - 2010 рр.)», в 2006 р. членами громадських організацій себе назвали 13,5 % опитаних, в 2008 р. – 13,8 % , 2010 р. – 13,2 % [354, с. 488]. Тобто частка активно діючих громадських об'єднань в Україні була незначною.

Отже, з таких причин рівень довіри до громадських організацій в нашій країні залишався низьким. Із початку 2000 р. лише 15-20 % українців довіряло громадським організаціям, в 2003 р. – 9%. У 2010 р. громадським асоціаціям й об'єднанням довіряла майже така сама кількість громадян як у 2004 р. (15,6 % та 15,2 % відповідно) [354, с. 229].

На початку 1990-х рр. в Україні почали з'являтися громадські організації різного спрямування: благодійні, молодіжні, жіночі та інші. Заслугує на увагу маловідомий і до сьогодні ротаріанський рух. Ротаріанський фонд щороку витрачав по 40 млн. дол. на різноманітні філантропічні та освітні програми: стипендії талановитим студентам та аспірантам, дотації до зарплат педагогам, які працювали за спеціальними програмами з інвалідами. Перший ротарі-клуб було засновано у 1991 р. у Києві. Завдяки програмам «Дитяче серце» та «Діти Чорнобиля» ротаріанці профінансували дитячі операції в Київському НДІ серцево-судинної хірургії [156].

Споживчі організації здійснювали пропаганду споживчих знань у суспільстві, захищали населення від монополістів і несумлінних виробників. Так, у 2003 р. було створено Всеукраїнську громадську організацію «Союз споживачів України» [191].

Особливе місце в сучасній українській історії посідають екологічні неурядові організації, бо екологічний рух є найстарішим із соціальних рухів незалежної України, до народження яких дав поштовх Чорнобиль [337, с. 9]. У серпні 1990 р. територію України оголошено зоною екологічного лиха. Досить

актуальною стала діяльність природоохоронних громадських організацій. Варто згадати про Запорізьку міську громадську організацію «Незалежний екологічний союз «За чисте повітря». Однією із потужних ініціатив цієї громадської організації було проведення 24 грудня 2005 р. в м. Запоріжжі Екологічного форуму жителів міста [62].

Яким чином долучалося громадянське суспільство через НУО до прийняття державних рішень? Йдеться про участь представників неурядових аналітичних центрів в експертизі та розробці державних документів різного рівня, в підвищенні кваліфікації працівників органів державної влади, а також у різноманітних публічних акціях (нарадах, конференціях, громадських слуханнях тощо), що проводяться з ініціативи як органів влади, так і неурядових аналітичних центрів. У 2004 р. постановою уряду вперше було ініційовано створення таких консультативно–дорадчих органів як громадські ради [121].

Наприклад, при МВС у 2005 р. вперше було створено Громадську раду з питань забезпечення прав людини. Офіційно місія ради звучала так: «консультативно – дорадчий орган, який надає консультативно–методичну допомогу в реалізації завдань Міністерства щодо дотримання прав людини, здійснює громадський контроль за дотриманням прав людини та діяльністю органів внутрішніх справ» [49, с. 25-27]. Громадські ради діяли при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища України, при Міністерстві охорони здоров'я України і т.п.

Іншою формою участі громадських організацій у процесі прийняття державних рішень стала Громадянська Асамблея України – ініціатива провідних громадських організацій України, спрямована на створення національного та регіональних майданчиків для дискусії щодо стратегічних проблем українського суспільства. Резолюція, що її ухвалюють під час Громадянської Асамблеї, узагальнює експертні оцінки та позиції представників громадянського суспільства з усіх регіонів України. Отже, це був своєрідний

відкритий майданчик для узгодження спільних позицій та дій, спільний горизонт для неурядових організацій [162, с. 27].

Не можна оминати увагою громадські (публічні) обговорення питань. Так, Уряд Юлії Тимошенко вперше влаштував публічне обговорення з представниками громадськості проекту Програми його діяльності, до того як передати її на розгляд ВРУ. Причому гострі, вкрай критичні зауваження, що публічно висловлювалися багатьма представниками «третього сектору» під час цього обговорення, сприймалися із розумінням та частково враховувалися в остаточній редакції.

Досить перспективною формою діалогу між владою та НУО може бути укладання суспільного договору, який може мати різні форми й назви (меморандум, заява, концепція розвитку громадянського суспільства тощо) [142] – але за будь-якого тлумачення спрямований на відстоювання інститутами громадянського суспільства прав і свобод у ході постійного переговорного процесу. Перші в Україні суспільні договори підписано у Дрогобичі та Червонограді восени 2006 р. Підписання договору є продовженням діалогу рівноправних сторін і, зокрема, має бути мотивом для приєднання до договору інших неурядових організацій.

Серед правозахисних організацій варто виділити згадувану вже Українську Гельсінську спілку з прав людини – Всеукраїнська асоціація громадських правозахисних організацій, метою якої є сприяння практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) 1975 р., інших прийнятих на його розвиток міжнародних правових документів, а також усіх інших зобов'язань України у сфері прав людини та основних свобод. Спілку створено 1 квітня 2004 р. шляхом трансформації неформального об'єднання Ради українських правозахисних організацій (РУПОР) в асоціацію з 15 організацій–партнерів.

До культурно-просвітницької діяльності належать організація клубів, спілок за інтересами і професійним спрямуванням, відкриття мистецьких

центрів, галерей, виставок; програми сприяння мистецтву, створення благодійних фондів із підтримки культури та мистецтва, програми захисту національно-історичних пам'яток тощо. Тут можна виокремити Національну спілку художників України, Національну спілку письменників України, Національну спілку журналістів, Асоціацію діячів сучасного мистецтва України, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка, Міжнародний фонд «Відродження» та інші [47].

У руслі підтримання та охорони здоров'я функціонували організації взаємодопомоги, які засновані людьми, що зіткнулись з проблемами, пов'язаними з життям та здоров'ям, для взаємної підтримки в складній життєвій ситуації (Товариство «Чорнобиль», Спілка «Ветеранів Афганістану», «Союз ветеранів», Громадське об'єднання «Центр взаємодопомоги при ВІЛ/СНІД «Ми з вами» тощо. Також проводили свою діяльність благодійні організації, мета яких – збір та передача коштів на лікування та спасіння хворих членів суспільства (Благодійна організація «Фортеця надії», «Українська асоціація благодійників», Благодійний фонд «Допомога хворим на аритмію серця», Благодійний фонд «Захист хворих на епілепсію»). Чималу роботу у цьому напрямі проводили міжнародні організації та фонди («Всесвітня організація охорони здоров'я», «Міжнародний комітет Червоного Хреста») [229, с. 243].

Незважаючи на істотні недоліки законодавчої бази діяльності громадських організацій в Україні, були певні досягнення в галузі просування інтересів. «Спілка військових матерів» вплинула на зміст Постанови ВРУ «Про порядок проходження військової служби призовниками України». Завдяки тиску Коаліції громадських організацій «За вільну від тютюнового диму Україну» здійснені суттєві зміни в законодавстві. Так, з 1 липня 2006 р. в Україні вступив в силу закон, що заборонив паління на робочих та у громадських місцях і регламентував виробництво та продаж тютюнових

виробів [288]. Громадські організації домоглися зняття реклами еротичного характеру на щитах у м. Києві [48].

Особливістю розвитку новітнього українського молодіжного руху стало створення невеликих, на відміну від радянських, громадських молодіжних об'єднань. Молодіжний комсомольський рух еволюціонував у нові форми організації. Так, наприклад, 13 квітня 1992 р. Полтавська ОДА інформувала, що ще 2 листопада 1991 р. Полтавська обласна організація ЛКСМУ була реорганізована в Спілку молоді Полтавщини, яка проголошена правонаступником її майна і коштів. 1991 р. обком ЛКСМУ з метою підтримки ініціативних починань молоді, в господарські та комерційні підприємства було вкладено кошти в розмірі 72 тис. крб., а в 1992 р. Спілка молоді Полтавщини – 46,6 тис. крб. [113, арк. 77].

Молодіжні всеукраїнські організації нараховували лише 3–4 тисячі членів. Спілки молоді, які функціонували на регіональному, обласному, міському та районному рівнях, об'єднували від кількох десятків, до кількох сотень юнаків і дівчат. Переважна більшість з них маловідомі. До всеукраїнських молодіжних організацій належала Спілка Молодіжних Організацій України (СМОУ). Членами Спілки були: Асоціація учнівської молоді України, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань «Обеліск», Благодійний Фонд підтримки робітничої та селянської молоді України та інші. Важливим аспектом діяльності СМОУ стала пошукова робота. Так, у ході проведення трьох Всеукраїнських Вахт Пам'яті знайдено і з пошаною поховано 3,5 тисячі загиблих бійців і командирів Радянської армії; спільно з Інститутом прикладної інформатики створено інформаційний банк даних на 90 тисяч співвітчизників, котрі загинули чи пропали без вісті у роки Великої Вітчизняної війни [236, с. 118].

Досить вдалим прикладом діяльності та впливу молоді на прийняття державних рішень є робота Українського національного комітету молодіжних

організацій. Його було засновано 14 липня 1992 р. як добровільне об'єднання Всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій.

УНКМО визначило перед собою такі завдання: залучення молодих громадян у державотворчий процес та становлення громадянського суспільства в Україні; створення умов для самореалізації молодих людей; репрезентація громадського молодіжного руху в органах державної влади та управління, інтеграція молодіжного руху в міжнародні об'єднання. УНКМО вдалося установити контакти з міжнародними організаціями – Всесвітньою асоціацією молоді, Європейським координаційним бюро міжнародної роботи. Співпраця велась із молодіжними комітетами сусідніх держав: Молдови, Польщі, Угорщини, Білорусі, Литви, Росії. З ініціативи Комітету відбулася зустріч Президента з лідерами молодіжних організацій, створено Національну Раду з питань молодіжної політики при Президентові України. За його ініціативою ВРУ провела парламентські слухання 22 грудня 1995 р. «Про становище молоді в Україні», прийняла відповідну постанову [220, с. 25].

5 квітня 1995 р. УНКМО звернувся до вищих органів влади, констатувавши, що попри підтримку молоддю політики Президента Л. Кучми, проблеми молоді залишаються поза увагою Адміністрації Президента та Уряду. Проблеми молоді та студентства в питаннях безробіття, заробітної плати, стипендій фактично позбавляють Україну майбутнього. Тому ми ініціюємо створення громадського комітету «Молодь – за економічні реформи» [384, арк.1].

18-19 листопада 1995 р. у м. Біла Церква відбулася Всеукраїнська Конференція лідерів молодіжних організацій. Учасники констатували, що Україна не має ефективної молодіжної політики. Молодь свідомо усунули від формування державної політики, звернулися до Кабміну з проханням розробити програму фінансування молодіжного руху в Україні [384, арк. 55]. 22 серпня 1996 р. Кабінет Міністрів прийняв Постанову «Про сприяння діяльності Українського національного комітету молодіжних організацій», якою

керівникам державних підприємств та державним адміністраціям наказувалося прияти створенню його структурних підрозділів на місцях [383, арк. 30-31].

26 травня 1996 р. була зареєстрована Асоціація скаутів України, яка об'єднала 16 регіональних організацій. До її складу входили більше 4 тис. дітей та дорослих. Тільки за 1995-1996 за ініціативи скаутів та за підтримки адміністрацій було проведено більше 100 літніх таборів, успішно розвивались контакти із скаутськими організаціями інших країн [383, арк. 104].

3.3. Підвищення ролі ЗМІ в житті українського суспільства

Громадянське суспільство можливе тоді, коли в ньому є відкрита сфера діалогу, обговорення проблем і критичної дискусії. У сучасному соціумі її формування не обходиться без ЗМІ. Про сформованість цього інституту можна вести мову, коли медійники можуть вільно опублікувати тексти без політичної цензури, а споживач інформації має можливість повністю із різних джерел задовольнити своє прагнення до поінформованості. У свою чергу це впливає на соціальну активність громадянина, а отже – на розбудову усіх інших інститутів громадянського суспільства [140]. У процесі його формування перед ЗМІ постає ряд важливих завдань: 1) заохочувати членів суспільства до активної громадянської позиції; 2) сприяти самоорієнтації та самореалізації громадян; 3) бути посередниками між державою і суспільством; 3) виконувати функцію «сторожа», слідкуючи за соціополітичними процесами і вчасно інформуючи населення про них; 4) забезпечувати обговорення нагальних проблем в режимі діалогу між представниками держави, політичних партій, соціальних груп [139, с. 45]. Чи не найголовнішою функцією ЗМІ в контексті розбудови громадянського суспільства є безумовно формування громадської думки [263]. На важливості забезпечення ефективного зв'язку між громадянським суспільством і демократичною правовою соціальною державою за

безпосереднім впливом ЗМІ наголошують і експерти Європейського інституту ЗМІ [28, с. 44-46].

Питання свободи інформації мають значну роль у посткомуністичних країнах, що зіткнулися із проблемою відчуженої влади та кризового суспільства. На поч. 1990-х рр. попит на доступ до інформації був доволі слабким, тенденції до участі громадян у суспільно-політичному житті нерозвинені. Тому влада на зорі української незалежності повинна була сприяти доступу громадян до публічної інформації [223, с. 208].

Провісниками української незалежної преси стали самвидавні видання. НРУ в кожному регіоні мав свої друковані газети: івано-франківська «Галичина», рівненська «Рада» та інші. Вони запропонували суспільству свободу слова, доступ до правдивої інформації, історичної та політичної правди, сприяли пробудженню національної свідомості [123]. До найвпливовіших газет в Україні у цей період можна віднести: «Голос України», «Сільські вісті», «Урядовий кур'єр». Вже у 1994 р. громадська свідомість переорієнтувалась з московських видань на власне українські газети й журнали. Так, частка центральних національних видань зросла з 22,6 % до 32,8 %, а регіональних і місцевих – з 35,8 % до 62,0 %. У цей же час кількість російських газет зменшилася з 41,6 % до 5,2 % у всеукраїнському пресовому загалі [12].

Як зазначають дослідники українського медіа поля, становлення національного інформаційного простору було другою за значимістю подією після проголошення державної незалежності.

Голова Держтелерадіо УРСР констатував на кінець 1990 р., що значно зріс обсяг місцевого телевізійного мовлення, використані асигнування, створено 10 нових міських редакцій радіомовлення [364, арк. 9]. 25-26 квітня 1991 р. Держкомітет УРСР по телебаченню і радіомовленню провів телерадіомарафон «Дзвони Чорнобиля». Марафон сприяв консолідації дій громадських і політичних організацій, і окремих людей щодо подолання

наслідків аварії на ЧАЕС. Станом на 20 травня вдалося зібрати 15 млн. крб. [371, арк. 87].

Станом на кінець 1991 р. телебачення і радіомовлення перебувало у досить скрутному становищі. Це було пов'язано із енергозабезпеченням. За рішенням місцевих органів влади відключалися від електромережі радіо телецентри, телевізійні і радіопередачі. Так, в Дніпропетровську передавачі відключалися з 09.00 до 19.00 щоденно, крім вихідних, в Криму з 17.45 до 19.00 щоденно, в Івано-Франківську з 17.00 до 19.30, в той час, коли по програмі УТ-1 з 18.00 трансливалась робота ВРУ [368, арк. 2].

Важливим кроком на шляху утвердження свободи слова стала законодавча заборона цензури. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. передбачив основні принципи у цій сфері: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації. Прийнятий в тому ж році Закон України «Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. підтвердив гарантії їхніх прав і свобод, визначив регулювання стосунків між редакціями, громадянами та організаціями [18].

Початок 1990-х рр. це період становлення вітчизняного медіаполя, накопичення ряду проблем: слабкість вітчизняних медіа, засилля російського інформаційного простору, відсутність обласних, підвідомчих облдержадміністраціям, редакцій телебачення, корупція і хабарництво при розподілі ефірного часу та ефірних частот. У квітні 1992 р. Українська телевізійна спілка зверталася до голови Кабінету Міністрів України В. Фокіна. Констатували, що республіка одержала у спадок найгіршу мережу телерадіомовлення. Державні телевізійні структури просто неспроможні заповнювати програмну порожнечу і створювати конкуренцію російському телебаченню. Відомчі структури за безцінок розподіляли ефірні частоти та

ефірний час. Щоденно з'являлися десятки радіомовних компаній та студій, більшість з яких не мали ні ліцензійного продукту, ні мереж [368, арк. 52].

15 січня 1992 р. голова виконкому Полтавської обласної ради народних депутатів звертався до Державної телерадіокомпанії України з проханням створити в структурі Полтавського телерадіомовного об'єднання державну редакцію обласного телебачення. Оскільки відсутність обласного телебачення на Полтавщині негативно впливало на вжиття заходів по стабілізації соціально-політичної обстановки в області [112, арк. 1].

14 січня 1992 р. проти російського втручання в медіа простір виступили письменники України. Дніпропетровська організація СПУ зверталася до Кабміну із проханням відреагувати на ситуацію, що склалася. З 1 січня 1992 р. на 9-му каналу у Дніпропетровську пішли повністю російськомовні передачі харківського кооперативу «Тоніс». Обурені телеглядачі вказували на те, що «Тоніс» перебиває УТ і РТ, транслює порнографічні фільми та фільми жахів, подає перекручену інформацію про події в Україні. Виявилось, що директор обласного телепередавального центру Я. Артющенко продав канал як свою власність «Тонісу» [368, арк. 7].

Закон України «Про телебачення та радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. визначив економічні, юридичні та організаційні засади функціонування електронних ЗМІ. Для регулювання діяльності ЗМІ були прийняті й інші закони. Загалом питання свободи слова та інформаційної діяльності були висвітлені в понад 110 нормативно-правових документах – законах, Указах Президента України та постановах Кабінету Міністрів.

Очевидно, що ситуація із засиллям російського медійного простору не змінилась і в 1993 р. 8 квітня 1993 р. голова Одеської крайової організації «Громада» В. Гарбарчук написав гнівного листа очільнику Держтелерадіокомпанії України М. Охмакевичу з копією на Президента та інших посадовців. Було наведено чимало прикладів, коли російські програми переривали культурні українські передачі [369, арк. 136].

Ситуацію вирішили в 1995 р шляхом перекомутації частот російських каналів. Так, 10 серпня 1995 р. Правління Івано-Франківського обласного Товариства української мови ім. Т. Г.Шевченка схвально відреагувало на переключення «Громадського російського телебачення» на другий загальнонаціональний канал УТ-2. «Ми вважаємо недоцільним транслявання телепередач іноземної держави, яка недоброзичливо ставиться до України та її народу і до того ще й не платить гроші за трансляцію» [371, арк. 168].

Станом на січень 1994 р. в Україні існувала електронна газета «Все-Всім», в якій працювало 26 редакцій. Вона забезпечувала тисячі підприємств інформацією від державних і недержавних структур, газет та журналів України, а також більш як 250 реферативних науково-технічних журналів України Росії, США та інших країн світу [367, арк. 14].

22 березня 1994 р. відбувся круглий стіл «Розбудова сучасного телеінформаційного простору України і державна політика по регулюванню відносин в галузі телерадіомовлення». Учасники звернулися до прем'єр-міністра Ю. Звягільського з підсумковим документом. У ньому було констатовано: 1) за кілька років Україна не домоглася суверенітету над своїм інформаційним простором; 2) інформаційна система перебуває у правовому вакуумі поза системою державного регулювання; 3) на мешканців країни звалилась лавина комерційної низько культурної інформації; 4) відбулася передача закордонним компаніям на 15 років монопольної експлуатації всіх рентабельних елементів електрозв'язку. Під документом підписалися М. Гречка (Українська партія справедливості), В. Кононов (Партія зелених України), О. Шелепнін (Ліберальна партія України), Л. Єршов (Партія національного порятунку) та інші [367, арк. 166].

У середині 1990-х рр. держава намагалася підтримати книговидавничу справу. На виконання постанови Кабінету Міністрів від 28.12.95 «Про хід виконання Державної програми розвитку національного книговидання і преси до 2000 р.» 5 квітня 1996 р. голова Запорізької ОДА видав розпорядження про

затвердження «Програми підтримки преси та розвитку видавничої справи в Запорізькій області до 2001 р.». Управлінню економіки було покладено завдання з 1997 р. виділяти щорічно 15 млрд. крб. на придбання комп'ютерної техніки та друкарського обладнання для поліграфпідприємств [88, арк. 393]. Комітет у справах преси та інформації в огляді розвитку ЗМІ в Запорізькій області за 1995 р. відмічав, попри збільшення кількості видань (132 видання), на I півріччя 1996 р. у 2,4 рази скоротилась кількість передплатників у порівнянні із таким періодом минулого року, більше 80% видань – це відомча підписка. Водночас загострюються відносини між виданнями-конкурентами, та власне і між громадянами та ЗМІ. Було подано 35 позовів до суду за образу честі та гідності громадян редакціями газет [94, арк. 1-3].

У другій половині 1990-х рр. продовжувався пошук оптимальної моделі державного регулювання інформаційного простору. Після прийняття Конституції Державний комітет телебачення і радіомовлення та Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення стали конституційними органами, тобто їхніх керівників обирали за передбаченою в Основному Законі процедурою. В 1998 р. Міністерство Інформації, Державний комітет телебачення і радіомовлення та Державне інформаційне агентство України (ДІНАУ) підпорядкували Кабінету Міністрів.

У 1999 р. відбувся ще один експеримент управління мас-медіа. Замість Міністерства Інформації створили Державний комітет інформаційної політики. Через рік Держкомтелерадіо та Держкомінфополітики зливаються в один орган – Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, який виконував функції своїх попередників. У 2001 р. ДІНАУ перетворили в Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ». Тобто тривав процес не просто оптимальної моделі державного регулювання інформаційного простору України. Йшлося й про вибір кращої форми контролю та методів цензури ЗМІ [230].

Кінець 1990-х – початок 2000-х рр. – період законодавчого регулювання вітчизняного медійного простору. Було ухвалено ряд законодавчих актів [286, 289, 292, 296, 302, 303]. Попри це, деякі дослідники стверджують, що в 90-ті рр. минулого століття в Україні утворилась авторитарна модель відносин між владою і представниками ЗМІ. Можна навести такі підтвердження: 1) провідні ЗМІ належали державі, або перебували під впливом невеликої кількості ФПГ; 2) влада продовжувала використовувати протекціоністські заходи щодо підтримки власних або лояльних до неї ЗМІ; 3) держава здійснювала адміністративний тиск та пряме втручання у діяльність ЗМІ; 4) більшість ЗМІ були заангажовані, не надавали повної та об'єктивної інформації [71, с. 6].

На 90-ті рр. XX ст. припадає процес роздержавлення та формування ринкових відносин, що вплинуло на забезпечення населення пресою, однак цей процес йшов повільними темпами. Так, згідно із нормами, встановленими ЮНЕСКО, мінімальною для цивілізованих країн кількістю джерел інформації є 100 примірників газет на 1000 осіб населення в рік. В Україні цей показник становив 62 примірники. Якщо у 1990-1991 рр. кожна сім'я передплачувала 3-4 видання, то на кінець 90-х на одну сім'ю припадало менше одного передплатного видання [394].

Станом на 1 січня 2001 р. в Україні зареєстровано близько 10,2 тис. періодичних видань, у тому числі понад 6,7 тис. газет, близько 2,5 тис. журналів, а також видань журнального типу (бюлетені, альманахи, календарі тощо). Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування стали засновниками та співзасновниками понад 1 тис. газет та журналів, науково-дослідні установи – близько 400, навчальні заклади – близько 600, політичні партії - понад 260, громадські організації – понад 970 видань. Найбільша кількість видань належала комерційним структурам і фізичним особам – 4594 та 1695 відповідно [241]. Із початком нового тисячоліття проблема роздержавлення ЗМІ не була остаточно вирішена. Не було однастайності в суспільстві щодо методів приватизації мас-медіа.

Одним із найголовніших ЗМІ в 1990-х рр. стало телебачення, яке на відміну від друкованих видань, було практично безкоштовним. Опитування «Соціс-Геллап» 1998 р. показали, що 62% українських жителів одержували на той час інформацію про соціальні та політичні події саме з телевізійних програм, 38% – з радіо та лише 18% – з газет [264].

На початок 2001 р. в державному реєстрі налічувалося понад 790 телерадіоорганізацій. Щорічний обсяг мовлення загальнодержавних телерадіоорганізацій досяг 319 тис. годин, а регіональних та місцевих – 13 тис. Зросла популярність недержавних телерадіокомпаній, які становили майже 60% від загальної кількості суб'єктів ефірного простору.

Важливим інструментом діалогу між парламентом, виконавчою гілкою влади та ЗМІ стали парламентські слухання. Уперше в такому форматі вони відбулися ще 10 квітня 1997 р. Учасники слухань дійшли висновку, що законодавча база в сфері реалізації прав громадян на свободу вираження своїх думок, на доступ до інформації, прав ЗМІ та журналістів залишалася на той час недостатньою і суперечливою. Було констатовано ряд негативних факторів, які унеможливлювали формування ЗМІ як інститут громадянського суспільства наприкінці 90-х рр. ХХ ст. : 1) відкрите ігнорування і порушення законів з боку органів державної виконавчої влади; 2) цензура, яка захищала інтереси та імідж окремих політичних сил і політиків; 3) ігнорування права ВРУ як однієї із сторін на засновництво і регулювання діяльності Національної телекомпанії та Національної радіокомпанії України; 4) управління інформаційною сферою практично повністю здійснювалося виконавчою владою.

Наслідком такого діалогу стало внесення урядом до парламенту проектів законів із відповідної проблематики. Однак український парламент проголосував лише один закон про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення». Попри власну бездієвість у сфері законодавчого регулювання інформаційного простору, ВРУ в 1999 р. відзначила, що «Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади належним чином не

забезпечують реалізацію державної інформаційної політики, спрямованої на утвердження свободи слова, плюралізму і демократичних засад інформаційної діяльності...».

Парламентські слухання 12 травня 1999 р. «Інформаційна політика України: стан і перспективи» та «Щодо стану інформаційної безпеки України, проблем інформаційної діяльності та свободи слова» (16 січня 2001 р.). закінчилися зі схожим результатом: констатували, що є серйозна криза із розбудовою ЗМІ, але документів для її вирішення прийнято не було.

Прямим доказом таких деформацій у розвитку ЗМІ став той факт, що в 2001 р. Комітет із захисту журналістів, який перебував у Нью-Йорку, включив Л. Кучму до списку 10 «ворогів преси» серед світових очільників держав. Комітет досить негативно оцінив діяльність президента відносно мас-медіа [201]. Тобто протягом першого десятиліття незалежності України український медіа-простір втратив свободу у висвітленні політичного життя суспільства. Справа Гонгадзе продемонструвала й реальну загрозу життю для журналістів під час виконання своїх професійних обов'язків.

На початку 2000-х рр. економічні проблеми функціонування ЗМІ продовжували мати місце. 26 червня 2001 р. у Дніпропетровською ОДА робоча група з питань функціонування комунальних ЗМІ установила, що фінансово-господарський стан деяких комунальних газет залишався вкрай тяжким. У 2000 р. у П'ятихатському та Дніпропетровському районах випуск районних газет призупинився взагалі. Борги редакції газети «Червона зірка» перед друкарнею становили 13 тис. грн. Працівники, які працювали на застарілому устаткуванні і не одержували вчасно зарплату, не раз відмовлялися здійснювати набір і друк газети. Редакція газети «Наше місто» заборгувала видавництву «Зоря» 733 тис. грн. [83, арк. 1-4].

9 грудня 2000 р. вийшов указ Президента «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності ЗМІ, дальшого утвердження свободи слова в Україні». На виконання цього указу та доручень Кабміну 26 червня була

затверджена програма економічної підтримки районних, міських, міськрайонних газет, районного, міського, міськрайонного телерадіомовлення Дніпропетровської області, яка передбачила заходи підтримки з метою зменшення вартості передплати та розповсюдження газет, засновниками яких є органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Станом на 26.11.2001 р. за рахунок коштів місцевих бюджетів було надано дотацію в розмірі 1,7 млн. грн., що становило 88% плану [83, арк. 10-11].

Неналежний стан інформаційної сфери громадянського суспільства України початку 2000-х рр. демонструє і подання Генеральної прокуратури України. Йшлося, що через неналежний державний контроль, суб'єкти інформаційної діяльності порушували порядок заснування та реєстрації друкованих ЗМІ. Органи державної виконавчої гілки влади нерідко надавали пільги і переваги окремим ЗМІ, зокрема проводили їхню державну реєстрацію за відсутності даних про сплату ними реєстраційного збору (газета «Трансмир» - АР Крим), незаконно звільняли від сплати такого збору (ДКП «Смільчинська редакція» Житомирська область). [83, арк. 25].

Поширені факти порушень Закону України «Про інформацію», коли посадові особи безпідставно відмовляли в її наданні, надавали недостовірну інформацію, перешкоджали у вільному доступі до інформації журналістам. В свою чергу порушувалися вимоги закону щодо публікування об'єктивної та достовірної інформації. Суттєві порушення ГПУ відмітила і в сфері роботи телебачення і радіомовлення. Зокрема, це робота телерадіокомпаній, які не мали ліцензій на мовлення (6 ТРК В АР Крим, 8 в – Івано-Франківській, 5 – у Житомирській обл.). Роботу Держкомінформу визнано незадовільною, до дисциплінарної та адміністративної відповідальності притягнуто за ініціативою прокуратури 50 чиновників, порушено 2 кримінальні справи.

У ході чергових парламентських слухань «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова та цензура в Україні» 4 грудня 2002 р. учасники відзначили відсутність достатніх законодавчих, умов для виконання

ЗМІ функцій інформування, громадської критики й контролю, а також налагодження процесу комунікації у суспільстві; констатували відсутність умов для економічної незалежності засобів масової інформації, що стало основною передумовою обмеження конституційних прав громадян на свободу думки і слова. Визнали також, що в Україні склалася загрозлива ситуація із забезпеченням основних прав та свобод людини й громадянина на отримання повної, неупередженої інформації, необхідної для прийняття усвідомлених рішень. Значного поширення набув тиск на журналістів під час виконання ними своїх професійних обов'язків.

За наслідками цих парламентських слухань ВРУ прийняла ряд змін та доповнень до чинного інформаційного законодавства України в частині регулювання права на отримання інформації від державних органів та посадових осіб, вирішення справ про захист честі й гідності, встановлення відповідальності за порушення законодавства про діяльність ЗМІ.

Уперше визначено поняття цензури, встановлено адміністративну відповідальність за неправомірну відмову в наданні інформації, несвоєчасне, неповне чи не достовірне надання інформації на запит фізичної або юридичної особи, урегульовано ряд спірних питань щодо відповідальності за приниження честі й гідності тощо [323].

У листопаді 2009 р. у парламенті відбулися слухання на тему «Про стан свободи слова у регіональних ЗМІ». Участь у них взяли представники органів державної влади, регіональної преси, НУО. Йшлося про незахищеність журналістів, усілякий тиск на них, навіть спроби фізичного знищення. Наводилися й приклади: не розслідуваний випадок 2005 р. з підпалом будинку Лілі Буджурової, напад у 2008 р. в Сімферополі представників однієї з політичних сил на студію ДТРК «Крим», у результаті чого зірвано прямий ефір, потрапила під загрозу безпека посла і міжнародного діяча Мішеля Дюре та учасників передачі. Відкрито карну справу за статтею про перешкоджання журналістам у виконанні їхніх професійних обов'язків, але вона так і

залишилась не розслідуваною. Не довели до кінця також справи про напад на знімальну групу Чорноморської ТРК у 2007 р. [192, с. 84-85]

Значним моментом у становленні ЗМІ як інституту громадянського суспільства, стали події 2004 р. Напередодні президентських виборів розгорнулася жорстка боротьба кандидатів щодо висвітлення своїх передвиборних програм у мас-медіа. Телебачення, яке залишалося на той час головним джерелом інформації й впливу на формування громадської думки, було поділене між впливовими економічними угрупованнями, які мали тісний контакт із владою.

Потребує на уваги проект «Телекритика», який здійснювався за підтримки Фонду розвитку українських ЗМІ Посольства США в Україні та британсько-українського проекту Центр медіареформ. Стартував він весною 2003 р. і до липня 2004 р. здійснював моніторинг п'яти телеканалів – Перший національний, Інтер, «1+1», Новий канал, ICTV. У липні 2004 р. – тобто із початком виборчої президентської кампанії в Україні проект розширено до моніторингу новин семи телеканалів (додалися СТБ і Тоніс) [130]. Було складено аналітичну записку щодо участі ЗМІ у передвиборчій гонці. Наголосимо на таких важливих моментах.

1. Фахівці дійшли висновку, що порушення професійних стандартів у діяльності мас-медіа має тотальний характер. Причини виникнення таких деформацій – не спорадичні, а є системним механізмом відтворення у теленовинах не дійсності, а віртуальної реальності.

2. Така система медіаманіпуляцій може бути вибудована за інструкцією вищих органів влади та прямою участю топ-менеджерів телеканалів та інформаційних служб.

3. Якщо під час президентських виборів 1999 р. головною медіатехнологією влади стала інформаційна блокада опозиційних кандидатів, то у 2004 р. вона змінилася агресивною інформаційною війною, головною метою якої стало створення негативного контексту навколо Віктора Ющенка.

Мали місце і приклади відвертого «інформаційного кілерства», коли в спеціальних програмах журналісти відкрито й цілеспрямовано поливали брудом опозиційного кандидата. Наприклад, програма «Проте», що виходила в ефірі каналу «1+1» [163, с. 71]. Таким чином, «телебачення перетворилося у впливового гравця, що грає на боці влади», – констатувала Наталія Лигачова, шеф-редактор проектів Громадської організації «Телекритика», під час презентації результатів Моніторингу тelenовин [130].

Такі маніпуляції із громадською свідомістю відбувалися на фоні інших вбивчих для демократії в інформаційному просторі суспільства процесів. Закривалися опозиційні друковані та інтернет-видання, блокувалася робота «неугодних» радіостанцій, мали місце згадані вже інструкції для ЗМІ про порядок висвітлення тих чи інших подій.

Чи не найголовнішу роль у згуртуванні опозиції, організації актів протесту проти режиму Кучми відіграв неконтрольований владою Інтернет. Він став невід’ємною частиною життя більшості населення. В 1990-ті рр. завдяки інтенсивному розвитку мережі Інтернет почало формуватися так зване «мережеве суспільство», «віртуальне співтовариство». Мережеве суспільство – це таке суспільство, в якому значна частина комунікативних актів, інформаційних взаємодій виконується без дистанції і часу, у так званому «віртуальному середовищі» за допомогою інформаційних мереж [398].

Використання мережі Інтернет стало своєрідним «ноу-хау» президентської кампанії 2004 р. як інформаційного каналу та агітаційного ресурсу, що дало змогу опозиції прорвати створену опонентами інформаційну блокаду. Окрім величезної кількості інформаційних повідомлень, публікацій та аналітики, Інтернет використовувався як канал застосування різноманітних виборчих технологій, зокрема таких, як розповсюдження компрометуючих матеріалів та політичної сатири [163, с. 73]. В Інтернеті набирал обертов феномен «громадського журналізму», який частина медіа-експертів вважала найдемократичнішим і найпопулярнішим за всю історію ЗМІ. Основним

інструментом цього типу журналістики є блог, на якому автор публікував приватний щоденник зі своїми роздумами і коментарями [166, с. 237].

За даними компанії GFK (Gesellschaft für Konsumforschung – Товариство споживчих досліджень) станом на 2010 р. близько 29 % населення України стали користувачами Інтернету, що становило близько 12 млн. осіб. До того ж при проведенні цього дослідження не враховувалися особи, яким не виповнилося 16 років, а тому можна зробити висновок, що кількість користувачів значно більша, аніж зазначено (близько 17 млн. осіб) [398] (Додаток Д). Динаміку та темпи приросту інтернет-аудиторії демонструють нам додатки Е та Ж.

Демонстрацією здатності застосування нових інформаційних технологій стала трансляція мітингу на Європейській площі 18 вересня 2004 р. через супутник у режимі реального часу на площах майже всіх обласних центрів України, де в той час зібралися прихильники опозиції. Пізніше, під час «помаранчевої революції», на майдані Незалежності в Києві було орендовано супутниковий канал, будь-який глядач, який має супутникову антену, міг цілодобово дивитися трансляцію з Майдану [18, с. 75].

Ще у 2002 р. прийняли порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади. З того часу створено Інтернет-представництво Президента України, сайт ВРУ, Верховного Суду України, Урядовий портал, сайти міністерств, державних комітетів, управлінь та інші. Головною метою їх діяльності стало впровадження європейських стандартів відкритості та прозорості в роботі органів державної влади [398].

Важливою для розвитку громадянського суспільства стала інтерактивна урядова інформаційно-аналітична система «Громадянське суспільство і влада». Вона діяла в рамках Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. [301]. Тут було розміщено реєстри всеукраїнських, місцевих, а також міжнародних об'єднань громадян.

Важливою подією становленні незалежних ЗМІ стала відмова в кінці 2004 р. багатьох представників інформаційного простору України подавати недостовірну інформацію про виборчу кампанію та оприлюднення відомості про грубий тиск на ЗМІ з боку держави та власників мас-медіа. Так, 28 жовтня ведуча «Сніданку з 1+1» Юлія Бориско залишила своє робоче місце в прямому ефірі, попрощалася з глядачами і побажала їм вільних та чесних виборів. За кілька годин по тому стало відомо, що 7 журналістів, які працювали на загальнодержавний канал «1+1», повторили вчинок колеги. Журналісти оприлюднили заяву, де причиною відмови від роботи було небажання працювати за вказівкою владних структур. «Ми відмовляємося брати участь у інформаційній війні. Цю війну влада розв'язала проти власного народу, намагаючись перемогти на президентських виборах шляхом залякування та сили. Ми звільняємося з «1+1» після цілої серії тривалих, але невдалих переговорів із керівництвом ТСН. Ми підписалися після того, як провалилися всі спроби відмовитися від політики темників та цензури. Ми визнаємо, що за нинішніх умов ми не можемо професійно виконувати свої обов'язки та подавати суспільству правдиву інформацію» [317].

Окремо, від заяви журналістів телеканалу «1+1» з'явилася інша декларація щодо небажання працювати за вказівкою влади, під якою поставили свої підписи понад 40 співробітників чотирьох українських телеканалів, які називали «провладними». Журналіст телеканалу ICTV С. Швець заявив, що «журналісти українських телеканалів занепокоєні загрозою висвітлення вирішального періоду виборів у спотвореному вигляді. Всупереч стандартам професійної журналістики влада, а під її тиском частина власників та менеджерів телеканалів прагнуть замовчувати важливі події або перекручувати їх сутність» [340].

8 жовтня ВРУ розглянула доповідь Тимчасової спеціальної комісії з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України в частині дотримання принципу рівних умов проведення передвиборної агітації

кандидатами з використанням ЗМІ різних форм власності. Виступив член комісії Р. Зварич, який оперував таким показником як «коефіцієнт уваги». Виявилося, що коефіцієнт уваги у В. Януковича на телебаченні становив 27%, а сукупний Н. Вітренко, О. Мороза, П. Симоненка і В. Ющенко – тільки 19%. Частка позитивної інформації про В. Януковича значно переважала негативну, у В. Ющенко це співвідношення було зворотним. Регіональні телеканали практично не подавали негативної інформації про В. Януковича, тоді як щодо В. Ющенко вона була практично вся негативна [198, с. 299].

Однак, перемога демократичних сил на виборах Президента України у кінці 2004 р. призвела до істотних змін у масовій свідомості. ЗМІ отримали величезний кредит довіри та стали важливим інструментом для отримання та утримання влади місцевими представниками публічної влади.

2007-2008 рр. стали періодом розквіту олігархічної економіки в Україні. При цьому вплив ФПГ не обмежувався економікою та політикою. Значні ресурси спрямовувалися на розвиток ЗМІ. Українське медійне поле в 2005-2008 рр. було чи не найрозвинутішим у всій Центрально-Східній Європі. Станом на кінець 2009 р. в Україні функціонувало близько 600 телевізійних каналів, чого не було в жодній європейській країні. Екс-президент Л. Кучма свого часу влучно відзначив: «Основні наші ЗМІ належать «олігархам»... Газети, журнали, телеканали значною мірою служать засобом спілкування хазяїв один із одним. Вони посиляють «меседжі» один одному» [202].

З 2004 р. телебачення перестало бути винятково політичним ресурсом. Його почали розглядати як повноцінний бізнес, а представники ФПГ вкладати в його розвиток величезні кошти. Офіційним власником холдингу «Інтер Медіа Груп», куди входили канали «Інтер», «К1», «К2», «Мегаспорт», «НТН» та інші уважався В. Хорошковський, відомий український бізнесмен і політик, пізніше голова Митної служби України, голова Служби безпеки України. У період президентської виборчої кампанії 2009-2010 рр. експерти вказували на політичну заангажованість каналу «Інтер», зокрема телепередач «Подробиці»,

«Свобода на «Інтері», які негативно показували одного із кандидатів Ю. Тимошенко. Станом на 2009 р. В. Пінчук контролював телеканали «СТБ», «М1», «М2», «ICTV», «QTV» (каналами «М1», «М2» з 2006 р. частково володів народний депутат М. Баграєв, з 2006 р. – БЮТ, з 2011 – Партія Регіонів).

У 2010 р. І. Коломойський викупив за 319 млн. грн. 100% акцій телеканалів «1+1» та «Кіно», які переживали на той час скрутні часи. З приходом нового власника канал почав відвойовувати втрачені позиції, зокрема за рахунок більш критичної до влади інформаційної політики [56, с. 457-459].

Негативним фактором становлення незалежних мас-медіа в Україні в ХХІ ст. стала робота журналістів на замовлення й прихована реклама на телебаченні – так звана «джинса». Її загроза полягала в тому, що кінцевий споживач не міг відокремити рекламу від нейтрального повідомлення. Наближення президентських виборів 2010 р. вплинуло на збільшення політичної «джинси» на телебаченні, радіомовленні, друкованих ЗМІ. Значно погіршувалась якість роботи самих медіа, адже кількість реклами переважала над журналістськими розслідуваннями, знижувався вплив на суспільство «четвертої влади». Це спотворювало мас-медіа в очах громадськості, котра очікувала якісний незаангажований матеріал, різні точки зору та об'єктивне зображення соціально-економічних та політичних процесів [230].

Серед основних чинників впливу ЗМІ на формування громадської думки є ступінь довіри до них населення. Відповідно до даних моніторингових опитувань населення України, проведених Інститутом соціології у 1992-2010 рр., рівень довіри до ЗМІ був відносно невисоким (див. додаток Ж). Однак спостерігалася позитивна тенденція до її зростання, що свідчило про поступове здобуття авторитету в очах громадськості [26].

За даними проведеного в 2010 р. опитування, 30,7% українців в цілому довіряли ЗМІ. Водночас кількість тих, які не висловили довіри склала 33,4%. Знову ж таки, за даними компанії Research & Branding Group найбільшою довірою користувалося телебачення. Так, 69% респондентів використовували

телебачення як основне джерело інформації. Водночас 81% опитаних отримували інформацію з центральних телеканалів і 37% – з місцевих. Відповідно до центральних телеканалів рівень довіри був вищим (54%), ніж до місцевих (близько 16%) (додаток 3) [25].

Таким чином, проаналізувавши розвиток вітчизняних ЗМІ як інституту громадянського суспільства, варто констатувати, що становлення українських ЗМІ відбулося, незважаючи на те, що упродовж тривалого періоду вони продовжували бути залежними від спонсорів-олігархів та адміністративного тиску органів державної влади, а тому інформація до кінцевого її споживача доходила у викривленому світлі та форматі.

Підбиваючи підсумки до розділу, відзначимо, що найважливішими соціально-економічними передумовами для становлення громадянського суспільства були економічний плюралізм, розвинена приватна власність, продуктивна діяльність малого бізнесу, середній клас. Приватизація активізувала соціальні сили, сприяла становленню класу приватних власників, але пройшла за некерованим сценарієм розвитку.

Упродовж 1991-2010 рр. у взаємовідносинах держави із підприємцями відбулися суттєві зрушення. Але, попри значну кількість зареєстрованих приватних підприємців, їхня частка у виробництві країни була в 4-5 разів меншою, ніж у розвинених країнах. Приватні підприємці мало виробляли, здебільшого займалися торгівлею та комерційним посередництвом.

Попри спроби окремих дослідників заперечити факт існування середнього класу в Україні, варто наголосити, що він існував, але чисельно був замалий для формування сталого соціального прошарку.

У досліджуваний період варто констатувати зростання політичної активності українського суспільства. Найбільш масовими і регулярними були шахтарські виступи, які становили одну із передумов здобуття незалежності України. Протестні настрої в українському суспільстві за даними соціологічних

досліджень були досить потужними. Апогеєм їхньої артикуляції стала «помаранчева революція», яка консолідувала українське суспільство.

НУО за кількістю і якістю роботи значно відставали від розвинених країн світу через ускладнену процедуру реєстрації, несприятливу податкову політику, заборону займатися господарською діяльністю, низький рівень підтримки державою. Наслідком цього стала низька залученість населення до участі в громадських організаціях (12-13%), неналежна поінформованість про їхню діяльність в ЗМІ, асоціація їхньої роботи в пересічного українця як винятково політичної. Громадські організації фінансувалися закордонними фондами та приватними особами.

Аналіз розвитку ЗМІ з 1991 по 2010 рр. дає підстави стверджувати, що мав місце тиск з боку влади і приватного бізнесу на інформаційний простір України. Це привело до необ'єктивного висвітлення ЗМІ суспільних процесів, особливо політичних. Надзвичайно гостро стояли проблеми фінансової незалежності журналістів, забезпечення умов для високопрофесійної діяльності представників медіа.

Лише після 2004 р. ЗМІ отримали значний кредит довіри від населення. Таким чином, мас-медіа в досліджуваний період пройшли досить складний шлях свого становлення та розвитку. Виокремлюємо такі періоди: 1) 1990-2000 рр. – період потужного тиску на ЗМІ влади, здебільшого медіа працювали за її вказівками, фіксуючи події й зазначаючи способи їх висвітлювання; 2) 2000-2004 рр. – період «відлиги» у стосунках ЗМІ – влада, відзначається початком державою економічної підтримки мас-медіа; 3) 2004-2010 рр. – протест журналістів проти тиску влади, початок утвердження ЗМІ як незалежного інституту громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Отже, враховуючи визначені об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження проблеми становлення громадянського суспільства в Україні, варто зробити такі висновки.

I. Розглянувши стан наукового вивчення теми, рівень та повнота її джерельної бази, охарактеризована методологія дослідження, дає змогу встановити, що окреслена проблема висвітлена у роботах дослідників 1991-2017 рр. дещо фрагментарно. Відсутнє комплексне дослідження з представленої до розгляду проблеми. За проблемно-хронологічним принципом нами виокремлено історіографію 1991-1996 рр., 1996-2004 рр., 2004-2010 рр., 2010-2017 рр. Кожен із визначених періодів характеризувався особливостями суспільно-політичного розвитку країни, що мало безпосередній вплив і на тематику наукових праць. Громадянське суспільство стало об'єктом вивчення представників різних наук – філософів, правознавців, політологів, економістів, соціологів, істориків.

Джерельною основою дисертаційної роботи стали неопубліковані та опубліковані джерела. Було використано матеріали Державного архіву Дніпропетровської обл., Державного архіву Запорізької обл., Державного архіву Київської обл., Державного архіву Полтавської обл., Центрального державного архіву вищих органів влади, м. Київ, Центрального державного архіву громадських об'єднань, м. Київ. Серед опублікованих джерел було опрацьовано нормативно-правові акти; соціологічні опитування; довідково-статистичні матеріали; періодичну пресу. Констатуємо, що джерельна база дослідження є достатньою, вірогідною та репрезентативною для комплексного вивчення становлення громадянського суспільства України.

II. Дослідивши розвиток законодавства для розбудови громадянського суспільства, встановили, що завдяки нормотворчості парламенту в Україні формально відбулося становлення правове оформлення інститутів громадянського суспільства. Це сприяло еволюції інститутів громадянського суспільства: було прийнято законодавство щодо політичного багатоманіття,

функціонування державної мови, розвитку етнічних, національних, релігійних меншин, функціонування мас-медіа, формування інституту громадянства України, закріплення паритету різних форм власності, зокрема, приватної, регулювання підприємницької діяльності. Така активна законодавча діяльність парламенту створювала лише можливості для розбудови громадянського суспільства.

Основну увагу законодавець зосереджував на процесі розбудови державного механізму та апарату, а не розвитку суспільних інститутів. У соціально-економічній сфері цього періоду нормотворча діяльність ВРУ була більш інертною, однак серед «здобутків» соціально-економічних перетворень варто відзначити приватизацію та виникнення приватної власності. Духовна сфера життя українського суспільства характеризувалася унормуванням мовної політики держави й релігійного життя населення. Враховуючи пасивність українського суспільства та очільників Української держави, варто наголошувати на тому, що не було розроблено дієвих механізмів взаємодії громадянського суспільства й держави, які б виявлялись у формі взаємодопомоги, взаємоконтролю, діалогу та співпраці.

III. Важливою передумовою для становлення громадянського суспільства були політичний плюралізм та багатопартійність. Попри законодавчу основу для функціонування та діяльності, українські політичні партії не стали дієвим механізмом впливу громадянського суспільства на державні органи. Політичні партії залишались слабкими, малочисельними, не впливовими організаціями із непрозорим порядком фінансування та жорстким централізмом в організації. Вони трансливали інтереси вузьких соціальних станів, які їх фінансували, діяли в інтересах фінансово-промислових груп. Практично не було дієвої конструктивної опозиції в парламенті. Політичні партії починали активно працювати лише перед виборами. Про функції артикуляції суспільних інтересів, безпосереднього впливу на урядовий курс не йшлося.

IV. Розглянувши основні підходи до періодизації становлення громадянського суспільства в науковій літературі, встановили, що такі спроби у вітчизняній науці не отримали свого розвитку, особливо щодо періоду 2005 – 2010 рр. Не запропоновано чіткі критерії для виокремлення етапів розвитку громадянського суспільства в цей час. Ними є зростання самосвідомості, рівень політичної культури, виникнення й легалізація НУО, політичний плюралізм, розвиток економічних відносин, підконтрольність інститутів влади громадянському суспільству, реалізація конституційних прав і свобод громадян. Тому визначаємо етапи становлення громадянського суспільства в Україні: серпень 1991 р. – червень 1996 р. (від проголошення незалежності України до прийняття Конституції); червень 1996 – грудень 2004 р (до подій «помаранчевої революції»); грудень 2004 – лютий 2010 рр. (до початку президентства В. Януковича).

V. Важливими соціально-економічними чинниками становлення громадянського суспільства були економічний плюралізм, приватна власність, продуктивна діяльність малого бізнесу, наявність активного середнього класу. Паритетність усіх форм власності була проголошена в законодавстві України 90-х рр. XX ст. Нова для суспільства й української ментальності приватна власність отримала належний розвиток. Її формування на українських теренах відбулося не європейським шляхом завдяки прибуткам від індивідуальної праці та підприємницької діяльності, а внаслідок перерозподілу державної власності шляхом приватизації. Остання відіграла важливу роль для модернізації українського суспільства, стимулювала розвиток недержавного сектору, активізувала окремі соціальні сили, сприяла поступовому становленню класу приватних власників.

Доведено, що впродовж 1991 – 2010 рр. в Україні сформувався соціальний стан «середніх українців», а досвід європейських країн свідчить, що для успішної розбудови громадянського суспільства такий показник має становити не менше половини населення країни. Така ж кількість українців за

соціальними опитуваннями у різні роки ідентифікувала себе із прошарком «середніх». Але за матеріальним критерієм половина українців була бідними чи навіть за межею бідності за критеріями ООН. Зважаючи на незначну кількість «середніх українців», вони не стали міцною основою політичних режимів, запорукою суспільного прогресу та громадянського миру. За різними соціальними опитуваннями кількість «середніх українців» коливалася від 12 до 20% населення. Середній клас України був нечисельним і маловпливовим.

VI. Зростання політичної активності українського суспільства було одним із найважливіших чинників формування громадянського суспільства. Вона мала форму вуличних протестів, демонстрацій та діяльності НУО. Протестні настрої українського суспільства впродовж 1991 – 2010 рр. були потужними. Шахтарський рух 1990-х рр. провокував зміни не тільки в урядовій політиці щодо шахтарів, але й впливав на соціально-економічний курс держави. Силовий тиск на владні структури давав короточасні результати, що мали форму незначних поступок влади перед страйкарями. Проте більш якісними показниками, що впливали на зміни у суспільстві, варто назвати реальну участь громадян у виробленні політики держави, що забезпечувалась НУО. Зважаючи на низку причин, НУО так і не стало дієвим механізмом артикуляції суспільних настроїв і не впливало на владу в українському суспільстві. Варто констатувати недостатню кількість таких об'єднань на теренах України, рівень залучення громадян до яких коливався в межах від 12-13%, що у рази менше від європейських країн. «Паперовий стан» існування більшості неурядових організацій та непрозорий механізм їхнього фінансування, недосконалість законодавчої основи спричинили діяльність громадських організацій як виразника інтересів спонсорів, а не соціальних груп. Констатуємо видимий успіх у цьому напрямку профспілок, які брали участь у парламентських виборах та лобіювали інтереси соціальних спільнот у парламенті щодо поліпшення соціального захисту. Така форма участі неурядових організацій у політичному житті держави не була довготривалою.

VII. У процесі становлення громадянського суспільства зростаючу роль відігравали ЗМІ, - важливий суспільний інститут, який виступає посередником між владою та громадянами, незалежна «четверта гілка» влади, котра формує громадську думку й впливає на прийняття державно-політичних рішень. Розвиток вітчизняних ЗМІ значно гальмувався тогочасною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією. Достовірне та незалежне інформування українських громадян вітчизняними ЗМІ не відбувалося через соціальну незахищеність журналістів, економічну неспроможність вітчизняних медіа. Більшість ЗМІ аж до початку 2000-х рр. продовжувалися залишатися в державній власності, а тому перебували під впливом адмінресурсу й таємних інструкцій від чиновників щодо форми та змісту новин для громадськості. Лише після подій 2004 р. українські ЗМІ розпочали утвердження як повноцінного інституту громадянського суспільства.

VIII. До питань, які потребують подальшого уточнення та дослідження, варто віднести такі: ментальність та психологія українців в контексті становлення громадянського суспільства, духовно-культурні основи розбудови громадянського суспільства (мова, релігія, церква тощо), вивчення місцевого самоврядування та самоуправління як інституту громадянського суспільства, значення шахтарського та профспілкового рухів у формуванні громадянської активності українців, подальша розробка регіональних аспектів окресленої проблематики.

Завершити хотілося б влучними словами данського журналіста Майкла Андерсена «Україна має найдивовижніше громадянське суспільство на пострадянських теренах. Але йому бракує політичного впливу» [44].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапов В.Л. Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у 1991 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 23-40.
2. Акт проголошення незалежності України. *Відомості Верховної ради України*. 1991. №38. Ст.502.
3. Александрова Е. Специфика становлення среднего класса в современном украинском обществе. *Грані*. 2008. № 3 (травень-червень). С. 80-86.
4. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні. *Гілея. Науковий вісник*. 2011. Вип. 44 (№2). С. 350-357.
5. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в українському суспільстві. *Гілея. Науковий вісник*. 2011. Вип. 47 (5). С. 277-284.
6. Алексеев С.В. Історичні особливості середнього класу в Україні в перехідний до ринку період (1991-2004 рр.). *Наука, релігія, суспільство*. 2011. № 2. С.3-10.
7. Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.): навчальний посібник. Київ: ЕксОБ, 2000. 296 с.
8. Андресюк Б. Через самоврядування до громадянського суспільства. *Урядовий кур'єр*. 1999. 21 липня. № 134. С. 5.
9. Андрійчук Т.С. Етапи формування громадянського суспільства в Україні. Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. та ін. Влада і суспільство. Діалог через громадські ради: монографія. За заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 14–19.
10. Антонюк В. Становлення і розвиток сільськогосподарських приватно-орендних підприємств в Україні. *Статистика України*. 1998. № 3. С. 18-19.

11. Астахова Т.В. Політичні партії в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип.64. С.128-137.
12. Баймуратов М., Долженков О. Шлях до громадянського суспільства. *День*. № 155. 31 серпня 2001.
13. Балабан Р. У пошуках громадянського суспільства. *Наукові записки*. 2004. Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 25. С. 413 – 420.
14. Барабаш рятує парламент. Верховна Рада УРСР прийняла закон Про власність і закон Про підприємництво. *Голос України*. 9 лютого 1991 р. №28. С.3.
15. Барановський О., Сиденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2004. № 2 (50). С. 2–13.
16. Барановський Ф. В. Громадянське суспільство та євроінтеграційні процеси. *Політологічні записки*. 2013. № 2. С. 27-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_2_5. (дата звернення: 18.09.2015).
17. Барков В.Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні. Відносини між державою і громадянським суспільством: матеріали «круглого столу». Київ, 2003. С. 51–56.
18. Бебик В. Українські мас-медіа як дзеркало нашої громадської свідомості. *Голос України*. 1994. 2 листопада. № 289 (959).
19. Бебик В.М., Бортніков В., Дегтярьова Л. та ін.. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі. Київ, 2006. 248с.
20. Беззаконню і зраді не може бути виправдання. Мовою документів: за відновлення історичної правди. Укл. С.І. Гуренко, Г. К. Крючков. Київ: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2012. 76 с.
21. Бенюх Н. Ф., А. Й. Яскевич А. Й., Рейтерович І. В. та ін.. Еволюція і розвиток громадянського суспільства в Україні та євроінтеграційні процеси: наук. Розробка. За заг. ред. С. О. Телешуна. Київ: НАДУ, 2010. 52 с.

22. Бистрицький Є. Національна ідея і громадянське суспільство в українському державотворенні. Моделі державності та державного устрою України на порозі XXI століття: матеріали науково-практичного семінару. Київ, 1996. 29 січ. С. 36-40.
23. Биченко А. Український середній клас: уявлення та реальні ознаки. *Національна безпека і оборона*. 2008. №7 (101). С. 14- 29.
24. Більше тижня триває страйк працівників столичного електротранспорту ... *Урядовий кур'єр*. 1993. 23 лютого. № 28. С. 5.
25. Більшість українців побачили загрозу свободі слова. *Українська Правда*. <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/16/5681347>. (дата звернення: 17.01.2012).
26. Більшість українців довіряють ЗМІ. <http://osvita.mediasapiens.ua/material/1274>. (дата звернення: 15.01.2012).
27. Бодров А.В. Неурядові організації як індикатор розвитку громадянського суспільства. *Державне будівництво*. 2007. №1. Ч.1. С.1-10.
28. Бойко О. Д. Історія України: посібник. Київ: Академія, 2002. 656 с.
29. Бойко Т., Лациба М. Уряд формує політику сприяння розвитку громадянського суспільства України. *Громадянське суспільство*. 2008. № 1 (3). С. 14.
30. Бойчук Р.М., Гречаник Б. В. Формування інфраструктури інноваційного забезпечення малого бізнесу. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2012. Випуск 8. С. 132-140.
31. Борисюк Н. Зростає громадська активність. *Урядовий кур'єр*. 2003. 15 листопада. № 216. С. 5.
32. Бородін Є.І. Державна молодіжна політика в Україні: процес формування та розвитку (1991 - 2004 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Нац. Дніпропетровський ун-т. Дніпропетровськ, 2007. с.
33. Бородін Є. І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991 – 2004 рр.): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2006. 472с.

34. Бортніков В.І. Політична участь громадян в умовах демократичного переходу. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2007. №87-88. С.53-58.
35. Бортніков В.І., Надольський Й.Е., В. Т. Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк: Ред.–вид. від. Волин. держ. ун–ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.
36. Буряк В.В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции. Симферополь: ДИАЙПИ, 2011. 150 с.
37. Буткевич Б., Мельничук В. Про ваучери та людей: чому українська приватизація не привела до появи власників, а породила олігархат. *Тиждень*. 2016. 21 липня. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/169555> (дата звернення: 4.05.2015).
38. Бучин М. Адмінресурс як невід’ємний елемент виборчої практики сучасної України. *Політична наука в Україні. Стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції* (Львів, 10–11 травня 2007 р.). Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. Львів: ЦПД, 2008. 308 с.
39. В Україні скасували прописку: повідомлення. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/3063/v-ukrayini-skasovano-propysku>. (дата звернення: 19.10.2017).
40. Вечканова О.О. Середній клас як соціальна основа громадянського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка*. Серія: Філософія. Політологія. 2006. № 76-79. С. 49-51.
41. Відлуння шахтарського страйку. *Урядовий кур’єр*. 1991. № 10 (15).
42. «Вечірня Свобода»: Політреформа: 9–й день формальної чинності. Як виглядатиме чинність реальна? Аудіозапис програми. Ведучий – Кирило Булкін. Гості: Йосип Вінський – народний депутат України (фракція СПУ); Олександр Северин – правовий радник альянсу «Майдан». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/938767.html>. (дата звернення: 6.11.2015).

43. Возний С. О. Феномен громадянської активності та його вплив на дієздатність місцевих громад. *Регіональне управління та місцеве самоврядування*. 2016. №1(49). С.1-6.
44. Ворожбит О. Майкл Андерсен: «Україна має найдивовижніше громадянське суспільство на пострадянських теренах. Але йому бракує політичного впливу». *Тиждень.ua*. 2014. 13 червня URL: <http://tyzhden.ua/World/111590>. (дата звернення: 15.07.2016).
45. Воронов І. Громадянське суспільство як явище і процес. *Бористен*. 2004. №6. С.10-13.
46. Воронянський О.В. Економічна політика держави в сучасній Україні: короткий огляд. *Гілея*. Київ 2012. Вип. 59. (№ 4). С. 692–697.
47. Восемдесят благотворительных организаций за год. *День*. 2007. 11 січня. С. 2.
48. Выпуклые щиты снимут по требованию родителей. URL: <http://www.tabu.org.ua/?fname=1166691501&level=> (дата звернення: 13.12.2017).
49. Гаталяк Т. Громадянський тандем – міліція з народом. *Громадянське суспільство*. 2009. № 1(8). С. 25–27.
50. Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства. *Віче*. 1995. № 5. С. 3-16.
51. Геєць В. Суспільство досі не готове до майбутнього. *Сучасність*. 2008. № 12. С.15-17.
52. Генпрокуратуру «беруть штурмом». Охочих багато. – 27 травня 2007 р. URL: <http://www.newsru.ua/ukraine/24may2007/titan.html> (дата звернення: 11.09.15)
53. Гетьман Є. Середній клас: примара чи реальність? *Економічна правда*. 2014. 9 січня.
54. Гірники повертаються додому. *Урядовий кур'єр*. 1998. 18 червня. № 114-115. С. 2.

55. Головка В., Кульчицький С. 1992-2004: держава шукає себе. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту). В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
56. Головка В., Якубова Л. 2005-2010: суспільство шукає себе. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту). В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
57. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. С. 9-14.
58. Гонюкова Л. Методологія дослідження політичних партій у державно-управлінській науці. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. Вип. 2. С. 179-184.
59. Гордієнко В. Рольові практики українських неурядових організацій та їх вплив на прийняття політичних рішень. URL: http://www.varianty.org.ua/projects/total/2005/civil_society/Hordiyenko.htm. (дата звернення: 21.10.2017).
60. Горелов Д.М. Позиції парламентських партій України щодо засад розвитку громадянського суспільства Д. М. Погорелов. *Стратегічні пріоритети*. № 4 (9). 2008. С. 24–30.
61. Горобчишина С. А. Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору. Київ: Укр. незалеж. центр політ. досліджень, 2005. 124 с.
62. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія. Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т

імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) та ін.. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 680 с.

63. Громадянство України: Закон про громадянство України. Прямий ефір на Радіо Свобода від 25 квітня 2002 р. [інтерв'ю з С. Грабовським, В. Суботенко та ін.]. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/889074.html>. (дата звернення: 15.11.2015).

64. Громадянська активність як основа формування громадянського суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 135-143.

65. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія. Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.

66. Даниленко В. Громадські рухи й суспільні настрої в Україні на етапі здобуття незалежності (друга половина 80-х рр. ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. пр.: Серія: Історія, міжнар. відносини*. Заснований 2008 р. Гол. ред. Л.М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6-7. С. 50-63.

67. Даниленко В.М., Деревінський В. Ф. Державницька діяльність В. Чорновола (1990-1999 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 4. С. 8-26.

68. Даниленко В.М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4-22.

69. Даниленко В. Розпад СРСР та Україна. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Кер. авт. кол. Г.В. Боряк; відп. ред. В.А. Смолій; координатор проекту В.В. Головка. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 31-140.

70. Даниленко В. Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. Вип. 22. С. 5-23.
71. Дацишин М. Постреволюційний уряд і сезонні граблі. *Національна безпека і оборона*. 2005. № 9. С. 6.
72. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. С. 429.
73. Демченко С. В. Масова комунікація як чинник формування громадянського суспільства в незалежній Україні (глобальне і національне): монографія. Дніпропетровський. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ: Маковецький, 2009. 365 с.
74. Дергачов О.П. Формування громадянського суспільства Політична історія України. XX століття: У 6 т 2003. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002 рр.) О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. С. 541–560.
75. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6516. Дніпропетровська обласна організація Демократичної партії України. Оп. 1. Спр. 2. Документи (статути, листи, заяви, звернення) про установчу діяльність партії, 107 арк.
76. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 285. Листування з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів, 83 арк.
77. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 335. Листування з питань державної і комунальної власності, роздержавлення, приватизації, 132 арк.
78. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 2. Спр. 137. Нарада господарського активу області про приватизацію у 1995 р. та завдання на 1996 р., 39 арк.
79. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 2. Спр. 138. Нарада господарського активу області про заходи щодо стабілізації соціально-економічної ситуації, 164 арк.

80. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 2. Спр. 140. Нарада господарського активу області з питань обговорення проекту нової Конституції України, 108 арк.
81. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 2. Спр. 141. Нарада господарського активу області з питань обговорення проекту нової Конституції України, 71 арк.
82. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 662. Листування на виконання доручень органів вищого рівня, інформації з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів. 112 арк.
83. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 625. Аналітична записка інформації на виконання доручень Кабінету Міністрів України з питань функціонування комунальних ЗМІ, телебачення та радіомовлення, 35 арк.
84. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 595. Листування з органами вищого рівня з питань діяльності громадських організацій, 139 арк.
85. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 502. Листування на виконання доручень органів вищого рівня, інформації з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів, 165 арк.
86. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 336. Листування з питань державної і комунальної власності, роздержавлення, приватизації, 205 арк.
87. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 337. Листування з питань державної і комунальної власності, роздержавлення, приватизації, 183 арк.

88. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 425. Листування з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів, 130 арк.
89. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 426. Листування з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів, 106 арк.
90. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6540. Дніпропетровська обласна адміністрація. Оп. 3. Спр. 427. Листування з питань діяльності громадських організацій, партій, рухів, 276 арк.
91. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6548. Дніпропетровська обласна рада. Оп. 2. Спр. 79. Інформація про соціально-економічну і політичну ситуації в Дніпропетровській області, доповідні записки про роботу з документами та зверненнями громадян в облраді, 246 арк.
92. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 6548. Дніпропетровська обласна рада. Оп. 2. Спр. 71. Інформації, моніторингові дослідження Дніпропетровського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень і обласного управління статистики громадсько-політичного, соціально-економічного становища в Дніпропетровській області в 1998-1999 рр., 143 арк.
93. Державний архів Запорізької області. Ф. 1335. Запорізька обласна рада. Оп. 30. Спр. 405. Аналітична довідка про розвиток суспільно-політичної ситуації та актуальні питання в інших сферах регіону за 2008 р., 11 арк.
94. Державний архів Запорізької області. Ф. 4727. Комітет у справах преси та інформації Запорізької облради народних депутатів та його виконкому Держкомітету інформаційної політики України. Оп. 1. Спр. 659. Довідка про діяльність поліграфічної галузі у області за 1995 р., 4 арк.
95. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1335. Запорізька обласна рада і обласна державна адміністрація. Оп. 26. Спр. 87. Розпорядження №№ 148-220 голови облдержадміністрації з основної діяльності, 572 арк.

96. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1335. Запорізька обласна рада і обласна державна адміністрація. Оп. 26. Спр. 88. Розпорядження №№ 221-284 голови облдержадміністрації з основної діяльності, 572 арк.
97. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1335. Запорізька обласна рада і обласна державна адміністрація. Оп. 26. Спр. 82. Протокол засідання шостої сесії обласної Ради народних депутатів двадцять другого скликання, 137 арк.
98. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1335. Запорізька обласна рада і обласна державна адміністрація. Оп. 26. Спр. 98. Протокол засідання десятої сесії обласної Ради народних депутатів двадцять другого скликання, 171 арк.
99. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-1335. Запорізька обласна рада і обласна державна адміністрація. Оп. 30. Спр. 358. Довідки про основні підсумки соціально-економічного розвитку області за 2008 р., 63 арк.
100. Державний архів Київської області. Ф. 880. Київська обласна рада народних депутатів. Оп. 16. Спр. 1331. Протоколи №4-7 засідань постійної комісії обласної ради з питань приватизації за 1993-1994 рр., 106 арк.
101. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 328. Протокол обласної наради з питання «Про підсумки соціально-економічного розвитку області за 4 місяці 2002 р.», 99 арк.
102. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 329. Протоколи № 27-31 засідань політично-консультативної ради за 2002 р., 30 арк.
103. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 330. Інформації про суспільно-політичну ситуацію в області за 2002 р., 50 арк.
104. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 239. Інформації про суспільно-політичну ситуацію в області за 1999 р., 60 арк.
105. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 202. Документи (розпорядження про створення,

положення, звернення до обласних політичних організацій) політично-консультативної ради при Київській облдержадміністрації і Київській облраді за 1998 р., 8 арк.

106. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 50. Листування адміністрації з політичними партіями, громадськими організаціями по основній діяльності за 1993 рік., 182 арк.

107. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 18. Листування адміністрації з політичними партіями, громадськими організаціями по основній діяльності за 1992 рік., 257 арк.

108. Державний архів Київської області. Ф. Р-880. Київська обласна державна адміністрація. Оп. 18. Спр. 51. Листування адміністрації з підвідомчими управліннями, відділами по основній діяльності за 1993 р., 192 арк.

109. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 24. Листування з міністерствами України з питань роботи промислових підприємств, 79 арк.

110. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 35. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань розвитку народної освіти, культури, торгівлі, охорони здоров'я, матеріально-технічного забезпечення та інших питань, 249 арк.

111. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 43. Інформації та довідки про виконання постанов, розпоряджень та рішень Президії Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, 10 арк.

112. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 54. Листування з

республіканськими органами з питань роботи підприємств і організацій культурно-побутового призначення, 24 арк.

113. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 58. Листування з народними депутатами України та місцевих Рад народних депутатів про виконання ними депутатських обов'язків, 135 арк.

114. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 60. Доповідні записки, довідки та інші матеріали, які надсилаються міськрайвиконкомом для розгляду і редагування, 209 арк.

115. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 1396. Листування з міністерствами України з питань роботи підприємств і закладів торгівлі, побутового обслуговування населення, матеріально-технічного забезпечення, роботи соціально-культурних закладів, 216 арк.

116. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 407. Листування з міністерствами України з питань роботи соціально-культурних закладів, інших питань, 310 арк.

117. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 304. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань роботи промислових підприємств, 89 арк.

118. Державний архів Полтавської області. Ф. 9131. Полтавська обласна рада народних депутатів та її виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 333. Доповідні записки, листи та інші матеріали, які надсилаються райдержадміністраціям для розгляду та реагування, 209 арк.

119. Держкомстат України: динаміка суми заборгованості із виплати заробітної плати. URL:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dsz_u_U.htm
1. (дата звернення 12.12.2017).

120. Держкомстат України: темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u.htm. (дата звернення 22.03.2017).

121. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> (дата звернення: 29.09.2017).

122. Дігтяр П. А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку. *Сторінки історії*. 2010. Вип.31. С.190-204.

123. Діденко Ю. Ідеї Народного Руху України поширювались самвидавом Листи: [сайт] Народний Рух України. URL: <http://www.nru.org.ua/society/letters/?id=76>. (дата звернення: 12.08.13.)

124. Дітковська О.С. Розвиток політико-правових основ діяльності радянських громадських організацій. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 104–108.

125. Діяк І. Українське відродження або нова русифікація URL: http://dhost.info/newbabilon/ukrvidr/r2_4.html. (дата звернення: 02.03.2015).

126. Дряглін В. Масовий шахтарський страйк в Україні в липні 1989 року: причини, характер, основні риси і наслідки. *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. Український науковий журнал*. 2009. №2. С.146-148.

127. Дряглін В. Стратегія і тактика народних мас опозиції під час «помаранчевої революції» 2004 р. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. №4. С. 157-159.

128. Доній О. Покоління оксамитової революції. Як нам дожити до 2009 р. Есе. Київ: Смолоскип, 1999. 24 с.

129. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія. Під. ред. А. Круглашова і М. Токаря. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
130. Ефект телекатка. *Телекритика*. 13.10.2004. URL: <http://ru.telekritika.ua/lyudi/2004-10-13/3496> (дата звернення: 29.12.2015).
131. Євсюкова Н.В. Профспілки України у виборчій боротьбі (1994 – 2002 рр.). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Т. 37. Вип. 24. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. С. 60 – 63.
132. Єрмолаєв А.В., Горєлов Д.М., Корнієвський О.А. та ін. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт.доп. Київ: НІСД, 2012. 48 с.
133. Жданов І. Вибори - 2002: соло для адміністративного ресурсу? *Дзеркало тижня*. 2002. №50(374). С.3.
134. Жители шахтерской столицы в «передвыборной апатии». *День*. 2006. 9 лютого.
135. Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. Київ: Знання, 1999. 18 с.
136. Задоянчук О. І. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 170 с.
137. Замість страйків – переговори. *Урядовий кур'єр*. 1998. 17 березня. № 52. С. 5.
138. Зареєстровано ще одну партію. Партію зелених України. *Радянська Україна*. 1991. 30 травня. С. 2.
139. Зінчина О. Б. Засоби масової комунікації як фактор інституціоналізації громадянського суспільства. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2000. № 462. С. 45–47.
140. ЗМІ: бізнес проект чи інститут громадянського суспільства? *Кореспондент*. 2012. 2 квітня. URL: http://blogs.korrespondent.net/blog/pro_users/ (дата звернення: 13.12.2016).

141. Зовнішня трудова міграція населення України. Український центр соціальних реформ. Державний комітет статистики Київ, 2009. 120 с.
142. Ібрагімова І. Компакт, або суспільний договір між владою і громадою. *Громадянське суспільство*. 2009. № 1(8). С. 17–24.
143. Іванов В. Законодавство про засоби масової інформації. Український та зарубіжний досвід В. Іванов. Київ : Київ. ун-т, 1999. 188 с.
144. Іванюк М. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства в Україні періоду незалежності. *Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики: збірка статей*. Київ: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. С.10-21.
145. Іванюк М. Інститути громадянського суспільства в контексті демократичного поступу України. *Грані*. 2006. №1. С.147-151.
146. Інтерв'ю з Ф. Фукуяма. URL: <https://zbruc.eu/node/55504>. (25.12.15)
147. Історія профспілки залізничників і транспортних будівельників. URL: <http://zalp.org.ua/content/view/13/60/lang,ukrainian/> (дата звернення: 23.07.2018).
148. Історія українських виборів: довідник «Орієнтири виборця 2002» [Матеріали сайту Лабораторія законодавчих ініціатив]. URL: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_ (дата звернення: 19.10.2016).
149. Казанський Д. Чому не страйкує Донбас. *Тиждень. Юа*. 2013. 27 грудня. URL: <http://tyzhden.ua/Society/97204>. (дата звернення: 18.11.2017).
150. Калініченко М. Влада громадянського суспільства: монографія. Суми: ВТД «Універсальна книга», 2006. 175 с.
151. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Київ, Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
152. Каспрук В. Середній клас В СРСР URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1840234.html> (дата звернення: 17.10.2016).

153. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2007. 432 с.
154. Кисільова Т. Середній клас – основа соціальної стабільності держави . *Праця і зарплата*. 2006. № 8. С. 6.
155. Кіндратець О.М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009 . Вип. 38. С. 117 -125.
156. Климюк С. Ротарі – це рух і дія. *Урядовий кур'єр*. 1993. 25 грудня. № 184.
157. Княжанський В. Три походи шахтарів. *День*. 2015. №75
URL:<https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/try-pohody-shahtariv>. (дата звернення 28.06.2017).
158. Коваленко І. Історичний розвиток партії зелених в незалежній Україні. *Наука, релігія і суспільство*. 2008. № 2. С. 48–52
159. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 486 с.
160. Ковальчук Т. Чи є у нас середній клас? *Урядовий кур'єр*. 2002. 28 листопада. № 222. С. 8.
161. Ковтун В. Історія Народного Руху України. Київ: Факт, 1999. 408 с.
162. Когут А. Дія громадянського суспільства в умовах державної кризи. *Громадянське суспільство*. 2009. № 2 (9). С. 27.
163. Колесников О. Роль інформаційних технологій в українських виборчих кампаніях 2002-2006 рр. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2007. № 2(8). С. 68–75.
164. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього: формування ідеалу. *Незалежний культурологічний часопис (Львів)*. 2001. № 21. С. 7-32.
165. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина. 2002. 276 с.

166. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
167. Коломойцев В.Ф. Методология истории: от источника к исследованию. Москва: РОССПЭН, 2001. 191 с.
168. Кому потрібний страйк? *Урядовий кур'єр*. 1992. 4 вересня. № 82.
169. Конвенція ООН проти Корупції: від 31 жовтня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №49. Ст.496
170. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи: від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення: 8.01.2017)
171. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8.06.1995. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 18. С.133.
172. Конституція України від 28 червня 1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
173. Корягіна Т.В., Осацька Ю.Є. Особливості державного регулювання малого підприємництва в Україні. *Економіка & держава*. 2014. № 12. С. 4-7.
174. Костюкевич В. Жертви цинізму політиків – молоде покоління. *День*. 2007. № 163. 27 вересня.
175. Кравець В. В. Україні середній клас обов'язково з'явиться. *Урядовий кур'єр*. 1998. 30 травня. № 101-102.
176. Кравчук В.М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): монографія. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2011. 260 с.
177. Кравчук Л.М. Останні дні імперії... Перші роки надії. Київ: Довіра, 1994. 230 с.

178. Красота О. Середній клас в Україні: сутність та класифікаційні ознаки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2011. №121-122. С. 77-80.
179. Кревельд М. Расцвет и упадок государства. М.: ИРИСЭН. 2006. 543 с.
180. Кремень В.Г., Табачник Д.В. Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду): монографія. Київ : ARC-UKRAINE, 1996. 793 с.
181. Кремень В.Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т. Київ: Промінь, 2003. Т. 2, 463 с.
182. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Київ: Видавничий центр «ДрУк», 1998. 448 с.
183. Кресіна І.О. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 р. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6 (15). С. 3–6.
184. Кресіна І.О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні. Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії: матеріали методологічного семінару. Упорядник Є. Перегуда. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. С. 7-25.
185. Кресіна І.О., Скрипник О.В., Коваленко А.А. та ін.. Держава і громадянське суспільство в Україні. Проблеми взаємодії: монографія. За редакцією І. О. Кресіної. Київ: Лотос, 2007. 316 с.
186. Кривчик Г.Г. Молодіжна політика в Україні у дзеркалі історизму та об'єктивності. *Грані*. 2006. № 6. С. 153-155.
187. Кривчик Г.Г. Політична трансформація в пострадянській Україні. *Проблеми політичної історії України*. Випуск 11. 2016 р. С. 165-174.
188. Кривчик Г.Г., Євсєєва Г.П. Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990–2014). *Проблеми політичної історії України*. 2015. Вип. 10. С. 153-161.

189. Кривчик Г.Г., Євсєєва Г.П. Україна й УРСР: дві парадигми економічного розвитку. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. №3(204). березень 2015. С.50-56.
190. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. За ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. 656 с.
191. Крупник А. Консюмеризм на захисті прав споживачів. *Громадянське суспільство*. 2009. № 1 (8). С.12-16.
192. Крупський І. В. Цензура й українські ЗМІ: історія та сучасність . Держава та регіони. Соціальні комунікації. 2013. № 2. С. 83–87.
193. Кулик В. Приватизація життя по-українськи. *Український журнал*. 2008. № 7. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/265> / (дата звернення 11.08.2017).
194. Кульчицький С.В. Народження Народного Руху України. *Український історичний журнал*. 2010. №1. С. 8-22.
195. Кульчицький С. В. Україна незалежна Історія України: нове бачення. В 2-х т. Київ, 1995. Т. 2. С. 423-444.
196. Кульчицький С.В. Українська революція 2004. Київ: Генеза, 2005. 367 с.
197. Кульчицький С.В. Довіритись народу. *Дзеркало тижня*. 2001. № 47 (371). 30 листопада 7 грудня.
198. Кульчицький С.В. Помаранчева революція. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головка (координатор проекту). В. М Даниленко, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода, В.А. Смолій (відп. ред.), Л.Д. Якубова, С.О. Янішевський]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
199. Кульчицький С. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім. *День*. 2005. №13. четвер 27 січня. С.1
200. Кучерук М.С. Проголошення незалежності України як здобуток громадянського суспільства. *Гілея*. 2015. №2. С. 112-118.

201. Кучма – двократний ворог преси. Зараз №7. *Українська правда*. 2001. 3 травня.
202. Кучма Л. После майдана. Київ, 2008.
203. Кушнірук Б. Знецінені заощадження: історія держави, якої вже нема, або трагедія пересічних громадян України. *Українська правда*. Блоги. 21 серпня 2007 р. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-225738.html> (дата звернення : 22.08.2017).
204. Лациба М. В. Громадські організації на виборах Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. 56 с.
205. Лебедюк В. Політичні партії в Україні: визначення організаційного типу. *Демократичне врядування*. Вип. 4. Львів: ЛРІДУ НАДУ. 2009. № 4.
206. Левчук К.І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.). Вінниця: Едельвейс і К. 2009. 285 с.
207. Лемак В. Імперативний мандат віддаляє демократію в Україні. *Українська правда*. 2007. 16 січня.
208. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання. *Право України*. 2010. № 7. С. 18–23.
209. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. *Український соціум*. 2006. №1 (12). С.65 – 72.
210. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. С.4.
211. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). Київ, 2000. С. 5.
212. Лосев І.В. Етнополітичні ризики становлення громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки*. Київ: Академія, 2005. Т. 40: Теорія та історія культури. С. 61-68.
213. Лотюк О.С. Громадянське суспільство як чинник євроінтеграції в Україні. *Право і громадянське суспільство*. Європейські перспективи. 2014. №7. С.64-68.

214. Луганские шахтеры почтили память горняка, совершившего самосожжение Луганский новостной портал. «Lugansk.Info». URL: news.lugansk.info/2007/lugansk/08/271102.shtm. (дата звернення: 20.05.2016).
215. Людвик І.В. Щодо проблеми унормування конституційно-правового статусу засобів масової інформації (ЗМІ) в умовах формування громадянського суспільства. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності: матеріали міжнародної наукової конференції* (7 квітня 2008 р., м. Київ). За редакцією академіка Академії правових наук України О. В. Скрипнюка. Київ: НДІ приватного права і підприємництва, 2008. С. 263-267.
216. Мороз Н.О. Вплив громадських організацій на розбудову громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2013. Випуск 72 (№5). С.836-841.
217. Мороз Н.О. До питання періодизації становлення громадянського суспільства України (історіографія питання). *Гуманітарний журнал*. 2011. №1-2. С.147-151.
218. Мороз Н.А. Этапы становления гражданского общества в Украине. *Московское научное обозрение*. 2013. 4(32). С.30-33.
219. Мороз Н.О. Історична еволюція поняття «громадянське суспільство». Літні наукові дискусії, *XXI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція*. м. Вінниця. 15 червня 2018 р. Ч.3. С.26-29.
220. Мороз Н.О. Місце і роль молодіжних громадських організацій в розвитку громадянського суспільства України. Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції* (6-8 жовтня 2011 р.) Сімферополь: ЦРОНІ. С.25-27.
221. Мороз Н.А. Развитие общественной активности граждан как важное условие формирования гражданского общества в Украине. «Truth, lost in ages: historical and philosophical problems of humanity» *Materials digest of the XLIII International Research and Practice Conference and the I stage of the Championship*

in historical and philosophical sciences. (London, February 18 - February 22, 2013). P.40-43.

222. Мороз Н.О. Розвиток місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства в Україні (1990 - 2000 рр.). *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2 (133-134). С.243-249.

223. Мороз Н.О. Роль засобів масової інформації у формуванні громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2012. № 2-3. С.205-210.

224. Мороз Н.О. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сіверянський літопис*. 2013. 2(110). С.112-118.

225. Мороз Н.О. Соціально-економічні передумови становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26-27 квітня 2013 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук» 2013. С.68-71.

226. Мороз Н.О. Становлення законодавства в духовно-культурній сфері як важлива передумова формування громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2017. Випуск 119 (№ 4). С.375-380.

227. Мороз Н.О. Структура та функції громадянського суспільства. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні. *Матеріали регіональної науково-практичної конференції* (м. Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 62-67.

228. Мороз Н.О. Формування багатопартійності як чинник розвитку громадянського суспільства України (1989-2004 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Історичні науки. Збірник наукових праць*. №1(45). Червень 2018. С.52-58.

229. Мороз Н.О. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3-4. С.241-246.
230. Митко А.М. Специфіка інформаційної політики в Україні під час виборчих кампаній (1991–2010 рр.) *Інформаційне суспільство і нові виміри культури: матеріали II Всеукр. інтернет-конф. студентів, аспірантів та молодих вчених* (м. Острог, 14–28 берез. 2011 р.). Острог, 2011. URL: <http://kulturolog.org.ua/index.php/Materiali-internet-konferencii-2011/mytko>. html (дата звернення: 22.07.2017).
231. Михайловська О.Г. Інституційні зміни громадянського суспільства в сучасній Україні. *Грані*. 2010. №1(69). С. 120–121.
232. Михальченко М.І., Банг Х.Х. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. Київ: Абрис, 1999. 30 с.
233. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: блиск та убозтво куртизанів. Дрогобич: Відродження, 1998. 241 с.
234. Моїсеєва А. Політико - організаційні засади партійного будівництва в сучасній Україні: проблеми та перспективи. *Український науковий журнал*. 2008. № 1-2. URL: <http://social-science.com.ua/article/16> (дата звернення 28.09.2017).
235. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. №11-12. С.234-236.
236. Молодіжний рух в Україні: довідник. Упоряд. В. А. Головенько. Київ: Столиця, 1998. Ч. 1. 252 с.
237. Моргун В.А. Періодизація розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. № 4. С. 223–229.

238. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Донецьк: Донецький національний ун-т, 2003. 431 с.
239. Нариси історії професійних спілок України: федерація профспілок України. Гол. редактор О. М. Стоян, керівник авторського колективу О. П. Реєнт. Київ, 2002. 732с.
240. Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. та ін. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.): навчальний посібник. За заг. ред. до–ра іст. наук, проф. Малика Я. Й. Львів: Світ, 2001. 296 с.
241. Національна доповідь України про стан виконання положень Порядку денного на ХХІ століття за десятирічний період (1992-2001 рр.). Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів. Київ, 2001. 51 с.
242. Не страйками, а працею піднімати Донбас. *Урядовий кур'єр*. 1996. 25 липня. № 137-138.
243. Новак В. Неурядові організації або соціальне партнерство між державою і громадянським суспільством: зарубіжний досвід. *Вісник національної академії державного управління*. 2005. № 1. С. 359-364.
244. Новіков М.М. Об'єднання громадян в механізмі взаємодії держави і громадського суспільства: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. юридич. наук за спеціальністю 12.00.01 . Харків, 2002. 18 с.
245. Об общественных объединениях: Закон СССР от 09.10.1990 р. URL: <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/gn-normy/w5r.htm>. (дата звернення: 26.02.2016).
246. Олійник О. Страйк – вагомий аргумент, але ... *Урядовий кур'єр*. 1993. 1 квітня. № 48-49.
247. Опитування: Майже половина українців вважає себе нижчим класом. *Зеркало тижня*. 21 червня 2011 р.
248. Основи наукових досліджень: конспект лекцій. Укладач Е.В. Колісніченко. Суми: Сумський державний університет, 2012. 83 с.

249. Основні показники діяльності малих підприємств за 1997 рік: стат. Збірник. *Державний комітет статистики України*. Київ: ІВЦ Держкомстату України, 1998. 68 с.
250. Остапчук Г. Громадянське суспільство як критерій цивілізаційного поступу українського державотворення. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С.251-253.
251. Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні. *Нова політика*. 1996. №5. С.16-26.
252. Падалка С. С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990-2000-ні рр.). *Український історичний журнал*. 2013. С. 48-63.
253. Падалка С. С. Приватизація в Україні у системі відносин: влада, громадянське суспільство, особа 1991–2010 рр. Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991-2010 роки): зб. наук. ст. [Г. В. Касьянов, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2012. С. 101-118.
254. Падалка С. С. Сільське життєве середовище (1990–2000–ті рр.). Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 рр.): збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 261 с.
255. Панченко В. Ох, Україно... Роздуми. Полеміка. Інтерв'ю. Київ: Атлант, 2004. 188 с.
256. Паришкура К. «Середній клас» народився. *Голос України*. 27 жовтня. 1992 р. №205 (455). С.5.
257. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції. *Національна безпека і оборона*. № 5. 2010. С. 2–33.
258. Пасхавер О. Й., Верховодова Л. Т., Агеєва К. М. Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції. надзаг.: Центр економічного розвитку. Київ: Міленіум, 2006. 60 с.

259. Пасхавер О., Верховодова Л., Воронкова Т. та ін. Завершальний етап приватизації в Україні. Київ, 2003. 78 с.
260. Патей-Братасюк М., Довгунь Т. Громадянське суспільство: сутність, генеза ідеї, особливості становлення в умовах сучасної України. Тернопіль: Мандрівець, 1999. 183 с.
261. Передвиборча Платформа Федерації профспілок України: Федерація професійних спілок України: документи і матеріали (1997-2001). Київ, 2002. 66 с.
262. Петровський В. В, Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: неупереджений погляд: факти. міфи. Коментарі. Вид. 2-е, випр. та доп. Харків: ШКОЛА, 2008. 592 с.
263. Пилипчук В. Проблема та періодизація досліджень новітньої історії держави і права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (79). 2014. С. 49-57.
264. Пилипчук Р. ЗМІ як соціальний інститут та інститут громадянського суспільства: молодіжна альтернатива. URL: <http://www.ya.org.ua/old/brochure/2002/002/006.htm> (дата звернення: 23.05.2017).
265. Подорожна Т. С. Конституція України – правова основа становлення громадянського суспільства. Право і громадянське суспільство. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/144-konstytutsiia-ukrainy-pravova-osnova-stanovlennia-hromadianskoho-suspilstva-podorozhna-t-s>. (дата звернення: 03.03.2018).
266. Пожидаєв Є.О. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4 (5). С. 19-26.
267. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 р. URL: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip (дата звернення: 24.02.2018).
268. Політична енциклопедія. Київ: Парламентське видавництво, 2012. 807 с.

269. Політична історія України. XX століття: В 6 т. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Кер авт. кол. академік І. Курас. Київ, 2003. Т.6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). 696 с.
270. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія. За заг. ред. д-ра істор. наук проф. А.І. Кудряченка. Київ: НІСД, 2007. 396 с.
271. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 1998. 352 с.
272. Полохало В. Політична арена України. *Філософська та соціологічна думка*. 1992. № 4. С. 24-28.
273. Полохало В. «Середній» українець – соціальна основа не громадянського суспільства. *Політична думка*. 1999. № 4. С. 30-42.
274. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 році Л. Кучма. Київ: Преса України, 1997. 143 с.
275. Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2001. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U01_01.html (дата звернення: 01.03.2017).
276. Присяжнюк М. М. Прийоми маніпулювання свідомістю людей через засоби масової інформації. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. №1(1). 2008. С. 51–58.
277. Прієшкіна О. В. Декларація про державний суверенітет та її роль у становленні української держави. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 91–93.
278. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №15. Ст.188.
279. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 46. С. 292.

280. Про власність в СРСР: Закон СРСР від 6 березня 1990 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1305400-90> (дата звернення: 25.08.2017).
281. Про власність: Закон України від 7 грудня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 20. С. 249.
282. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні: Закон України від 27 листопада 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. ст. 218.
283. Про громадянство: Закон України від 8 жовтня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 50. С. 701.
284. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 50. С. 302.
285. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України: Президента від 2 квітня 2007 № 264/2007. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. №25. Ст.355
286. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 жовтня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №1. С. 1.
287. Про затвердження порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: від 5 листопада 2008 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п>. (дата звернення: 22.03.2015).
288. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України від 22 вересня 2005 р. № 2899-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. С.565.
289. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. С. 650.

290. Про мови в УРСР: Закон УРСР від 28 жовтня 1989. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>. (дата звернення: 06.06.2016).
291. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 1 грудня 1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 1. С . 2.
292. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23 вересня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 48. С . 296.
293. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. С. 504.
294. Про приватизацію державного майна: Закон України від 4 березня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №24. Ст. 349.
295. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. С . 351.
296. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 рр.: Закон України від 9 січня 2007 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. С .102.
297. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. С . 118.
298. Про правонаступництво: Закон України від 12 вересня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. С. 617.
299. Про професійні спілки, права та гарантії їх діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. С. 397.
300. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. С. 283.
301. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1035–р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-p>. (дата звернення: 20.05.15).

302. Про телебачення та радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 10. С . 43.
303. Про телекомунікації: Закон України від 18. листопада 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. С . 155.
304. Проблеми перерозподілу власності та легалізації тіньових капіталів в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2004. № 2 (50). С. 14–26.
305. Проблеми реформування добросовісного, належного місцевого самоврядування: збірн. матеріалів та документів. За ред.. М. Пухтинського. Київ: Атіка, 2008. 600 с.
306. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична записка Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/265/> (дата звернення: 22.12.2016).
307. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001120-08> (дата звернення: 6.12.2016).
308. Промова Президента України В. Ющенка перед Майданом 23 січня 2005 р. *Україна молода*. 2005. 25 січня.
309. Профспілки підтримують уряд. *Урядовий кур'єр*. 2001. № 62.
310. Проценко Д. В. Розвиток законодавства України в сфері регулювання діяльності ЗМІ. Наукові записки НаУКМА. Т. 129. С. 88–93.
311. Резнік В. Динаміка соціально-економічних ідеологічних уподобань громадян України. *Українське суспільство 1992-2010 рр.* К. 2010. С. 146-147.
312. Розова В.Т., Білоусов О.С., Вінокурова Л.В. та ін.. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія. За заг. ред. Т.В. Розової. Одеса: Юридична література, 2010. 344 с.
313. Розова Т.В., Барков В.Ю. Специфика становления гражданского общества в Украине: монография. Одесса: Юрид. Литература, 2003. 336 с.

314. Романчиков В. І. Основи наукових досліджень: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 254 с.
315. Романюк А. Соціальний портрет учасників акцій протесту в Києві напередодні повторного голосування під час президентських виборів в Україні Політекс. Листопад-грудень. 8 с.
316. Рудич Ф.М. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Заг. ред. Ф. М. Рудич; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ: Парламентське вид-во, 2006. 412 с.
317. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 304 с.
318. Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. Київ: К.І.С, 2009. 240 с.
319. Рябчук М.Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» . Київ : Критика, 2000. 271 с.
320. Рябчук М.Ю. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: К.І.С, 2011.
321. Саврасова-В'юн Т.О. Наукові підходи вивчення феномену громадської активності. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка: зб. наук. праць: у 2 т. Серія «Психологічні науки».* Чернігів: ЧДПУ, 2009. Вип. 74. Том 2. С. 133-136.
322. Сапицька О. М., Золотар С. А. Феномен політичних протестів та революцій у постмодерній історії України. *Гуманітарний журнал.* 2014. №1-2. Зима-весна. С. 107-113.
323. Світова практика та український досвід використання механізму парламентських слухань та слухань у комітетах як інструменту контрольної функції парламенту: Інформація із сайту «Лабораторія законодавчих ініціатив». URL: <http://parlament.org.ua/2005/04/26/world-ukr-parliamentary-hearings-3/> (дата звернення: 25.10.15).

324. Селіванов В., Щедрова Г. «Громадянське суспільство» та деякі погляди на нього у західній політології. *Право України*. 1995. №11. С.22-31.
325. Семків І. Соціальний капітал як чинник громадської активності студентської молоді: психологічна модель: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.11 Ін-т соц. та політ. психології АПН України. Київ, 2009. 21 с.
326. Сердюк В. О мифическом среднем классе в Украине. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/o-mificheskom-srednem-klasse-v-ukraine.html>. (дата звернення: 30.12.2016).
327. Скворець В. О. Громадянське суспільство: продукт демократичної держави чи суб'єкт життєстрою народу? *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. № 33. 177-189.
328. Смоленский Н. И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стер. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 272 с.
329. Старик А. Деспотизм і демократія. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. 51. С. 71-80.
330. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2010 рр.: Звіт за даними дослідження Л. Паливода, С.Голота. Київ: ТОВ «Видавничий Дім «КуПол», 2010. 118 с.
331. Стеченко Д.М., Чмир, О.С. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: Знання, 2007. 317 с.
332. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення. *Віче*. 2005. № 2. С. 49–55.
333. Сталий розвиток ОГС. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства України в 2012 р. Творчий Центр ТЦК. Червень 2013 р. С.1-11.
334. Страйк – не самоціль. *Урядовий кур'єр*. 1994. 3 грудня. № 187.
335. Страйкуємо менше. *Урядовий кур'єр*. 1999. 18 грудня. № 238.

336. Сунгуров О. Організації – посередники в структурі громадянського суспільства. *Політична думка*. 1999. № 4. С. 43-57.
337. Супруненко О., Голубовська-Онісімова Г. Майбутнє України в руках екологічних неурядових організацій. *Громадянське суспільство*. 2008. № 5 (7). С. 9–10.
338. Сьогодні відзначається 25-та річниця студентської Революції на граніті – першого успішного ненасильницького політичного протесту проти комуністичної влади в Українській РСР. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1892008-revolyutsiya-na-graniti-25-rokiv-tomu-u-tsentri-kieva-goloduvali-studenti.html> (дата звернення: 05.05.2017).
339. Таланчук П.М. Незалежність України, як і власну гідність, громадянам необхідно захищати, навіть не уміючи: матеріали до вступної лекції та роздумів студентів. Київ: Університет «Україна», 2011. 59 с.
340. Тележурналісти протестують проти утисків. Електронне видання *BBC.Ukrainian.com*. 28 жовтня 2004. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/domestic/story/2004/10/041028_1plu1_protests.shtml (дата звернення: 21.03.14).
341. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад українського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2008. № 1. С. 3–4.
342. Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: монографія. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 2002. 193 с.
343. Тищенко Ю.А., Байор П., Товт М.М., та ін. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство. Київ: Агентство «Україна», 2010. 148 с.
344. Тищук Т. А., Харазішвілі Ю. М., Іванов О.В. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. За заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2011. 96 с.
345. Токвіль А. де Про демократію в Америці. Київ: Вид. Дім «Всесвіт», 1999. 590 с.

346. Томенко М. Законодавча, виконавча і судова влада України до і після виборів 2002 р. *Універсум*. 2002. № 9–10. С. 5.
347. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. Київ, 2000. С. 74.
348. У ПАРЕ переконані: «бізнес-Майдан» є не сумісним з демократією [повідомлення інформаційного агентства Уніан]. URL: <http://www.unian.ua/society/42208-u-pare-perekonani-biznes-maydan-e-ne-sumisnim-z-demokratieyu.html> (дата звернення 27.11.2017).
349. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. За заг. ред. А. В. Єрмолаєва. Київ : НІСД, 2010. 528 с.
350. Україна: формування основи для стабільного зростання. Київ, 2004. Т. 1. Світовий банк: дослідження економік світу (неофіційний Меморандум про економічний розвиток. переклад). С. 32.
351. Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.helsinki.org.ua>. (дата звернення 17.09.2017).
352. Українська приватизація: плюси і мінуси. Ред. О. Пасхавера Київ, 2001. 164с.
353. Українська республіканська партія. В 3 томах. Таблиці і графіки. За ред. І. Підкови та Р. Шуста. Київ: Генеза, 1999. Т. 3 (Р-Я). 688 с.
354. Українське суспільство 1992-2010: соціологічний моніторинг За ред. д-ра економ. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. 636 с.
355. Українське суспільство. Двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг. У 2-х т. Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. Том 2: Таблиці і графіки. За ред. д-ра філос. наук Є. І. Головахи, д-ра соц. наук М.О.Шульги. 480 с.
356. Уряд-шахтарі: взаємна відповідальність. *Урядовий кур'єр*. 1998. 11 липня. № 131-132. С.2.

357. Федотов М. А. Право массовой информации в Российской Федерации. Москва: Международные отношения, 2002.
358. Фесенко В. Суспільство і незалежність. *Українська правда*. 2011. 7 вересня.
359. Формування інституту права власності в Україні в період ринкових реформ. [Без авт.] URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/chiv_pravo/070.php. (дата звернення: 2.03.15)
360. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М. АСТ: АСТ МОСКВА: Полиграфиздат. 2010. 588 с.
361. Хиггс Р. Кризис и Левиафан: поворотные моменты роста американского правительства. Пер. с англ. Б. С. Пинскера. Под ред. А. В. Куряева. Москва: ИРИСЭН, Мысль, 2010. 500 с.
362. Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. К.: 2002. 142 с.
363. Ходарев О. Основні етапи та питання протидії корупції в Україні. URL: www.rusnauka.com/25_SSN_2009/Pravo/51446.doc.htm. (дата звернення: 21.11.15)
364. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. Оп. 15. Спр. 2519. Листування з союзними республіканськими і обласними організаціями про розвиток телебачення і радіомовлення в Українській РСР та про роботу установ і організацій телебачення і радіомовлення, 259 арк.
365. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. Оп. 15. Спр. 2442. Листування з міністерствами, відомствами та іншими організаціями та народними депутатами з питань регулювання власності та оренди, 170 арк.
366. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. Оп. 15. Спр. 2443. Листування

з міністерствами, відомствами та іншими організаціями та народними депутатами з питань регулювання власності та оренди, 278 арк.

367. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. Оп. 15. Спр. 4192. Листування із міністерствами, відомствами, Урядом АРК, обласними держадміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями про розвиток телебачення і радіомовлення та діяльність Держтелерадіо, 328 арк.

368. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України. Оп. 15. Спр. 3018. Листування із союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток телебачення і радіомовлення в Українській РСР та про роботу установ і організацій телебачення і радіомовлення, 200 арк.

369. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України. Оп. 15. Спр. 3621. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом АРК, облдержадміністраціями про розвиток телебачення, радіомовлення про діяльність Держтелерадіо, 221 арк.

370. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України. Оп. 15. Спр. 4530. Документи профспілкових органів (інформації, звернення, постанови тощо), 167 арк.

371. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Рада Міністрів Української РСР. Оп. 15. Спр. 4619. Листування з міністерствами, відомствами, Урядом АРК, обласними держадміністраціями, зарубіжними, міжнародними та іншими організаціями про розвиток телебачення і радіомовлення про діяльність Держтелерадіо, 186 арк.

372. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Кабінет Міністрів України. Оп. 15. Спр. 8319. Листування з міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади з питань розробки та реалізації Державних програм соціально-економічного розвитку України, 177 арк.

373. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2908. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми відділів ЦК Компартії України, партійних органів, резолюції, звернення і заяви партійних зборів, зібрань громадськості й ветеранів про суспільно-політичне становище в республіці, діяльність опозиційних сил, 173 арк.

374. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2895. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до Верховної Ради СРСР, відділів ЦК КП України, рішення партійних органів, партійних конференцій, зборів про проект нового Союзного договору, політичний стан в республіці і діяльність партійних організацій, платформи в КПРС, інші питання організаційно-партійної роботи, 330 арк.

375. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2903. Записки, довідки, листи, ЦК КПРС і ЦК ВЛКСМ ЦК Компартії України, його відділу по зв'язках з Радами, політичними, громадськими організаціями, ЦК ЛКСМУ про збори галузевих комітетів і рад профспілок, керівників членських організацій Федерації незалежних профспілок України, основи молодіжної політики, про стан у ЛКСМУ і піонерській організації України, підсумки III конференції ЛКСМУ, про підписання нового Союзного договору, інші питання діяльності профспілок, молодіжних організацій і громадських об'єднань, 307 арк.

376. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2969. Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його відділів, Івано-Франківського і Львівського обкомів партії з питань ідеологічної, масово-політичної роботи, зовнішньополітичної пропаганди, контрпропаганди, діяльності політичних партій і формувань, 58 арк.

377. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 122. Програма науково-практичної конференції «Народний Рух України на шляху практичної побудови належної України». Сесії Великої Ради Руху 31 серпня-1 вересня 1991 р. та ухвала Великої Ради НРУ на пропозиції конференції, 3 арк.
378. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 207. Листи НРУ до Президента України, міністерств і відомств політичних партій, установ, організацій, місцевих осередків НРУ про суспільно-політичне становище в Україні, проведення виборів до Верховної Ради України в Президента України, інших масово-політичних заходів, з організаційних та інших питань діяльності Руху, 190 арк.
379. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 271. Українська республіканська партія (УРП), м. Київ. Оп. 1. Спр. 117. Програма круглого столу на тему: «Консолідація української нації – основа державності». Текст доповіді В. Шкляра, 5 арк.
380. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 271. Українська республіканська партія (УРП), м. Київ. Оп. 1. Спр. 145. Листування з органами влади, державними установами, громадськими організаціями з питань участі партії у виборчій кампанії, підготовки та проведення з'їзду, конференцій; державну реєстрацію газети «Самостійна Україна»; проведення вечора з нагоди 80-ї річниці проголошення акту злуки українських земель; завершення слідства у справі масових поховань у Биківнянському лісі, 34 арк.
381. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 271. Українська республіканська партія (УРП), м. Київ. Оп. 1. Спр. 172. Резолюції мітингу біля пам'ятника Т. Шевченку у м. Київ з нагоди 10-ї річниці «Ланцюга єднання» та круглого столу на тему «Діалог в ім'я майбутнього України», 2 арк.
382. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 327. Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 р. (Помаранчева революція). Оп. 1. Спр. 43. Програма та список учасників

конференції «Оновлення України і участь молоді», Проект «Просвіта та активізація молоді у виборах Президента України 2004 р.», звіти про проведення заходів ініціативи «Молодь у виборах» тощо роздруковані з компакт диску центру політичної освіти «Ініціатива «Молодь у виборах», 60 арк.

383. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 333. Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО), м. Київ. Оп. 1 Спр. 10 Листування з органами влади щодо координації діяльності громадських молодіжних організацій, реалізації державної молодіжної політики, представництва УНКМО в органах влади та на міжнародному рівні, 124 арк.

384. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 333. Український національний комітет молодіжних організацій (УНКМО), м. Київ. Оп. 1. Спр. 4. Звернення представників молодіжних організацій України до Президента України Л. кучми, голови Верховної Ради України О. Мороза, Прем'єр-міністра Є. Марчука щодо стану молодіжної державної політики в Україні, створення громадського комітету «Молодь за економічні реформи» тощо, 7 арк.

385. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 129-136.

386. Череватюк В.Б., Безпальча О. О. Громадянське суспільство в Україні: етапи формування та нові громадські ініціативи. *Юридичний вісник*. № 4 (37). 2015. С.48–53.

387. Четверікова Л.О. Середній клас як детермінанта формування соціальної держави в Україні. *Вісник Львівського університету*. 2005. Серія: філософські науки. Вип. 8. С. 247–254.

388. Чорна Н. Середній клас України: відновити втрачене. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/410426/serednij-klas-ukrayiny-vidnovyty-vtrachene>. (дата звернення: 4.04.2017).

389. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу. *Національна безпека і оборона*. 2008. №7 (101). С. 30 – 45.
390. Шангіна Л. Незалежний тягни-штовхай. *Дзеркало тижня*. 2010. №30. 21-27 серпня.
391. Шведа Ю. Парти́йна система незалежної України: етапи трансформації. *Український науковий журнал*. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2009. №3. С.50-55.
392. Шот М. Увагу розвитку малого підприємництва. *Урядовий кур'єр*. 2003. № 46. 1 березня.
393. Шпак В. Особливості малого підприємництва в Україні та за кордоном у 1990-2000 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 4. С. 250-260.
394. Шпак В. Українські друковані засоби масової інформації: від державних до приватних. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 320-324.
395. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і демократична правова держава: проблеми взаємовпливу: наукове видання-препринт. Київ: ІСДОУ, 1994. 52 с.
396. Юрик І. Чи є звички українських політиків настільки унікальними? *День*. 2007. 31 серпня.
397. Ющенко В.А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Х.: Фоліо, 2014. 512 с.
398. Як розвивається український Інтернет та еволюціонує аудиторія (статистика GFK). URL:<http://blogosphere.com.ua/2011/11/22/ukrainian-internet-and-social-networks/>. (дата звернення: 17.03.15).
399. Якименко Ю.В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України. *Політологічний вісник: збірник наук. праць*. Київ. 2010. Вип. 46. С. 310 - 319.
400. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. Харків: Фоліо, 2005. 319 с.

401. Nations in Transit 2011: Ukraine - Freedom House URL:
[http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-](http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf)
(Ukraine.pdf. (дата звернення: 11.08.16)

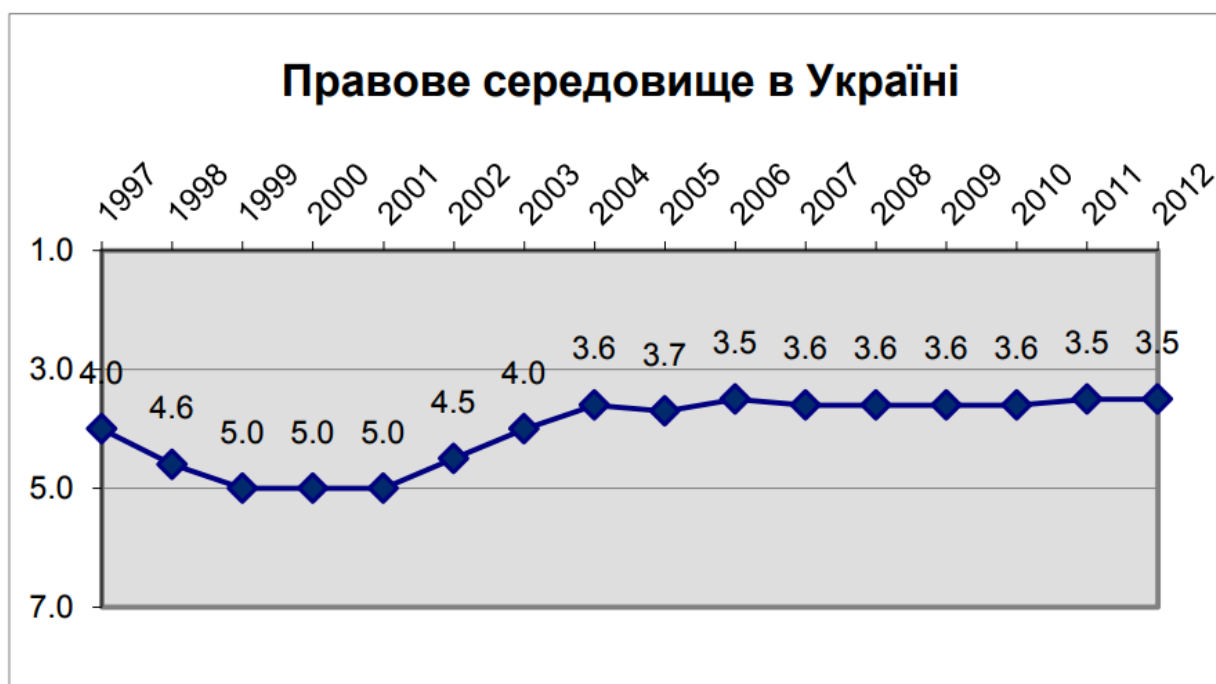
Додаток А

Періодизація історіографії становлення громадянського суспільства України

1991-1996 рр.	З'являються перші наукові розвідки щодо окремих аспектів державного та суспільного розвитку України. Історіографія в полоні проблем історії початку ХХ ст. Тому громадянським суспільством спершу зацікавилися правники, економісти, політологи, соціологи, філософи, певні розробки зробили і державні управлінці, як безпосередні учасники тих подій.
1996-2004 рр.	Прийняття Основного закону та значного масиву нормативно-правових актів щодо окремих інститутів громадянського суспільства активізувало наукові пошуки у руслі окресленої проблематики. Для цього періоду була характерна така проблематика, як розробка загальних питань розвитку громадянського суспільства, проблеми його трансформації, посткомуністичний розвиток.
2004-2010 рр.	Від подій «помаранчевої революції» до закінчення хронологічних рамок нашого дослідження. На наш погляд, це найбільш плідний період розробки проблем громадянського суспільства України. Для цього етапу були характерні і загальні роботи з проблематики громадянського суспільства, але більшість наукових доробків була присвячена дослідженню його окремих інститутів. Особливістю цього періоду було те, що роботи були написані сучасниками тогочасних подій.
2010 р. - до сьогодні.	Цей період характеризується урізноманітненням тематики робіт. З'явилися нові напрями вітчизняних та зарубіжних авторів, предметом дослідження яких стали роль особистості, міжнародної спільноти у становлення громадянського суспільства і т.п.

Додаток Б

Рівень правового середовища в Україні (1997-2012 рр.)

Додаток В

**Періодизація розвитку політичних українських політичних партій
(1989 по 2010 рр.)**

Хронологічні межі	Зміст періоду
<i>Кінець 1989 р.- грудень 1991 р.</i>	Виникнення значної кількості політичних партій та громадських організацій. Перші вибори до ВР УРСР, проголошені державний суверенітет та незалежність.
<i>Грудень 1991 р. – липень 1994 р.</i>	Перегрупування політичних сил, уточнення їхніх програмних постулатів, утворення громадсько-політичних об'єднань, проведення дострокових виборів до Верховної Ради та Президента України.
<i>Липень 1994 р. – червень 1996 р.</i>	Пов'язаний із конституційним процесом, зміною тактики і стратегії діяльності політичних партій, розгортається діяльність парламентських фракцій і груп.
<i>Червень 1996 р. – квітень 1998 р.</i>	Характеризується активізацією діяльності ряду політичних партій, зміною їхньої соціальної бази. Ряд партій через відсутність підтримки в населення сходять з політичної арени.
<i>1998 р. – 2005 р.</i>	У політичному житті країни пройшли значні зрушення. Ліві сили, котрі тривалий час користувалися підтримкою в населення, перестали бути лідерами.
<i>2005 р. – 2010 р.</i>	Зростає роль партій внаслідок пропорційної системи виборів. Постійні вибори призвели до аполітичності більшості населення країни.

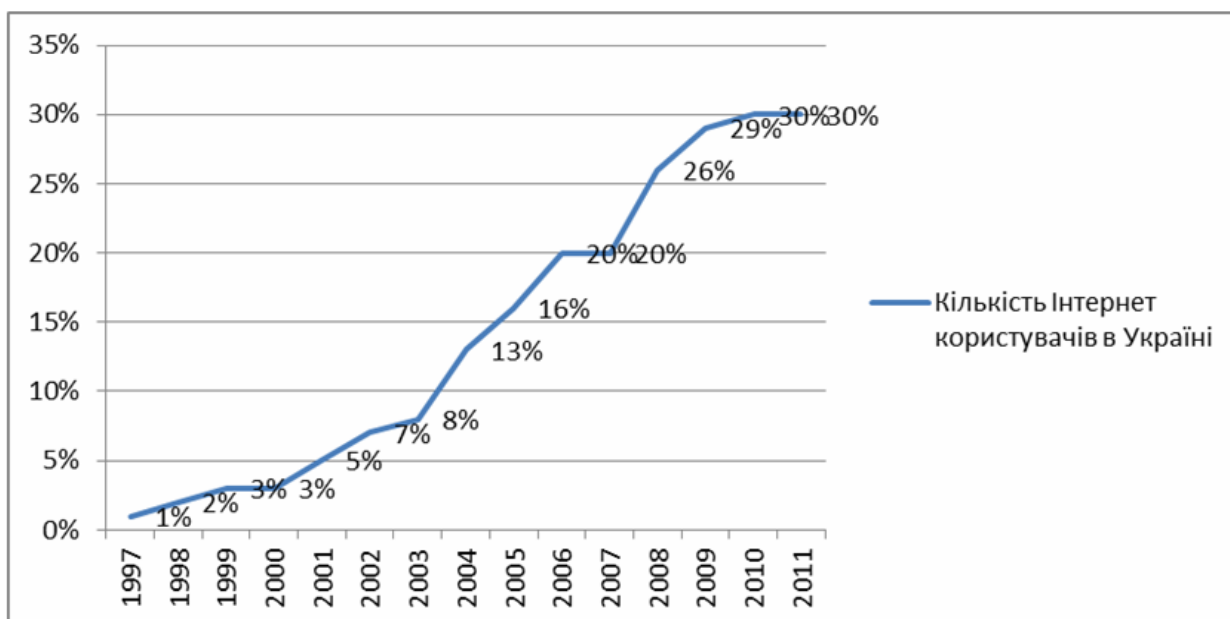
Додаток Г

Підготовка кваліфікованих робітників ВНЗ України

Роки	Кількість закладів			Підготовлено кваліфікованих робітників, тис. осіб				
	ПТНЗ	ВНЗ I-II рівнів	ВНЗ III-IV рівнів	ПТНЗ	ВНЗ I- II рівнів	ВНЗ III- IV рівнів	Аспірантів	Докторантів
2007-08	1022	553	351	285,1	134,3	468,4	32,5	1,4
2008-09	1018	528	353	269,6	118,1	505,2	33,3	1,5
2009-10	975	511	350	239,4	114,8	527,3	34,1	1,5

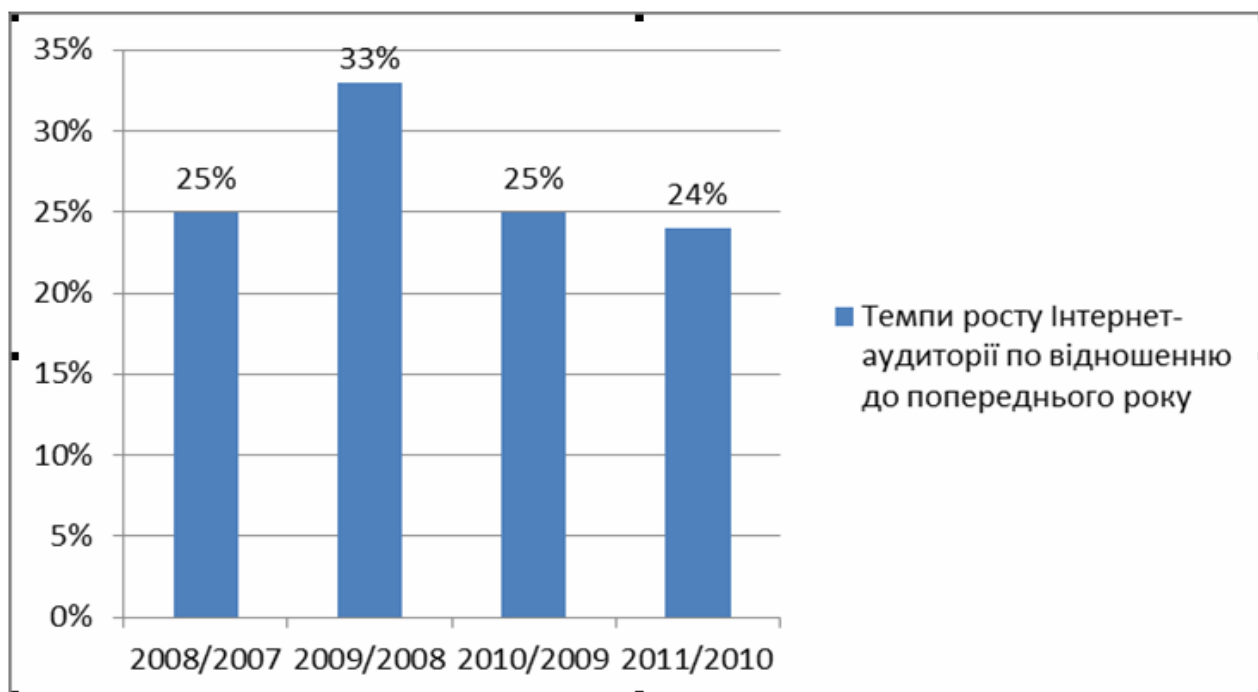
Додаток Д

Динаміка збільшення користувачів Інтернету (1997-2011 рр.)

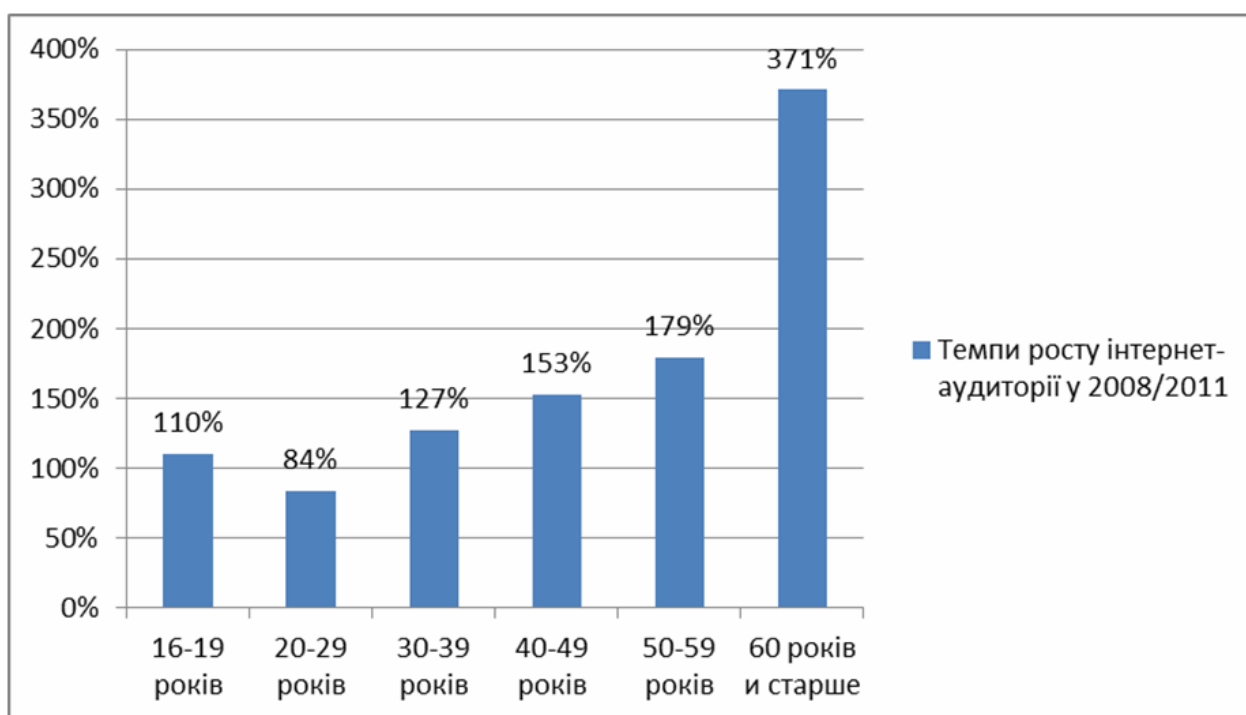
Додаток Е

Динаміка приросту Інтернет-аудиторії (2007-2011 рр.)

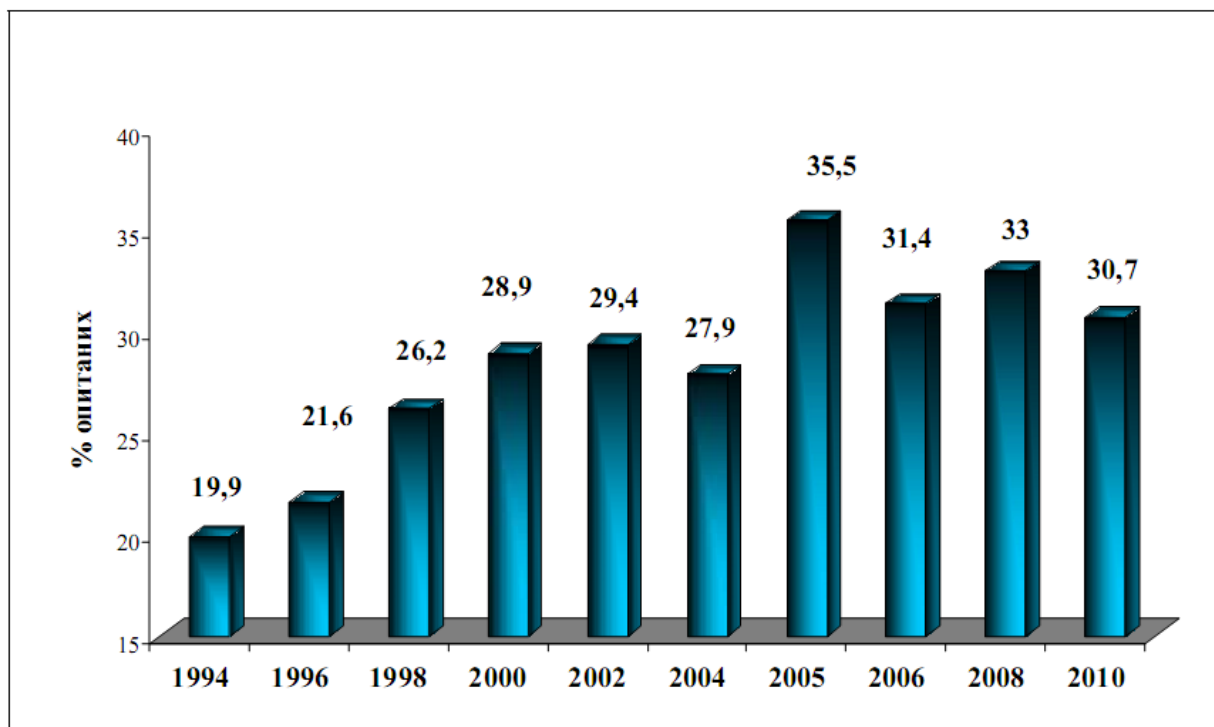
Додаток Ж

Темпи приросту Інтернет-аудиторії (2008-2011 рр.)

Додаток 3

Рівень довіри до засобів масової інформації в Україні (1994-2010 рр.)

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. Мороз Н.О. До питання періодизації становлення громадянського суспільства України (історіографія питання). *Гуманітарний журнал*. 2011. №1-2. С.147-151.
2. Мороз Н.О. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 3-4. С.241-246.
3. Мороз Н.О. Роль засобів масової інформації у формуванні громадянського суспільства України. *Гуманітарний журнал*. 2012. № 2-3. С.205-210.
4. Мороз Н.А. Этапы становления гражданского общества в Украине. *Московское научное обозрение*. 2013. 4(32). С.30-33.
5. Мороз Н.О. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. *Сіверянський літопис*. 2013. 2(110). С.112-118.
6. Мороз Н.О. Вплив громадських організацій на розбудову громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2013. Випуск 72 (№5). С.836-841.
7. Мороз Н.О. Розвиток місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства в Україні (1990 - 2000 рр.). *Сіверянський літопис*. 2017. № 1-2 (133-134). С.243-249.
8. Мороз Н.О. Становлення законодавства в духовно-культурній сфері як важлива передумова формування громадянського суспільства України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Гол. ред. В. М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2017. Випуск 119 (№ 4). С.375-380.
9. Мороз Н.О. Формування багатопартійності як чинник розвитку громадянського суспільства України (1989-2004 рр.). *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського. Історичні науки. Збірник наукових праць. №1(45). Червень 2018. С.52-58.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження:

10. Мороз Н.О. Місце і роль молодіжних громадських організацій в розвитку громадянського суспільства України. Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції* (6-8 жовтня 2011 р.) Сімферополь: ЦРОНІ. С.25-27.
11. Мороз Н.О. Структура та функції громадянського суспільства. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні. *Матеріали регіональної науково-практичної конференції* (м. Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 62-67.
12. Мороз Н.А. Развитие общественной активности граждан как важное условие формирования гражданского общества в Украине. «Truth, lost in ages: historical and philosophical problems of humanity» *Materials digest of the XLIII International Research and Practice Conference and the I stage of the Championship in historical and philosophical sciences*. (London, February 18 - February 22, 2013). P.40-43.
13. Мороз Н.О. Соціально-економічні передумови становлення громадянського суспільства в незалежній Україні. «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 26-27 квітня 2013 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук» 2013. С.68-71.
14. Мороз Н.О. Історична еволюція поняття «громадянське суспільство». *Літні наукові дискусії, XXI Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція*. м. Вінниця. 15 червня 2018 р. Ч.3. С.26-29.